

XIDIRALIYEV K.E., AXUNBOBOYEV M.M., TOVBAYEV G.Z.

AHOLI VA IQTISODIY GEOGRAFIYA ASOSLARI (1-qism)

O'QUV-USLUBIY QO'LLANMA

Guliston-2022

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

XIDIRALIYEV K.E., AXUNBOBOYEV M.M., TOVBAYEV G‘.Z.

**AHOLI VA IQTISODIY GEOGRAFIYA ASOSLARI FANIDAN
60111000-“Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari” ta‘lim yo‘nalishi talabalari
uchun o‘quv-uslubiy qo‘llanma (1-qism)**

**O‘quv-uslubiy qo‘llanma Guliston davlat universiteti o‘quv-metodik kengashi
(O‘MK) ning 2022 yil 17-yanvardagi 5-sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya
etilgan.**

Guliston-2022

UDK 60.7 332.01

BBK:60.7 65.4

X-42 X45

Xidiraliyev K.E., Axunboboyev M.M., Tovbayev G'.Z. Aholi va iqtisodiy geografiya asoslari (1-qism).- Guliston.-2022. -192 bet.

O'quv-uslubiy qo'llanma Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengashning 2020-yil "14" "08" dagi 3-son majlis bayoni bilan ma'qullangan na'munaviy o'quv dasturi va o'quv rejasiga muvofiq tayyorlandi.

Annotatsiya

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanmada iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan aholi va u bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar (aholining demografik ijtimoiy harakatlari, aholining etnik va ijtimoiy tarkibi, mehnat resurslari va ulardan foydalanish, aholining joylashuvi va uning geografik shakllari, aholi rivojlanishining qonuniyatlari), shuningdek, har bir davlatning iqtisodiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari-transport, sanoat va qishloq xo'jaligining shakllanishi, rivojlanishi, hududiy joylashuvi xususiyatlari, tarmoqlar tarkibi va qonuniyatlari, asosiy muammolari, tarmoqlarning bozor mexanizmlari asosida rivojlanish asoslari, tarmoqlarga xos tushuncha va jarayonlar kabi masalalar qamrab olingan.

Аннотация

В этом учебном-методическом пособии всесторонне изучены одно из основных понятий экономической и социальной географии-население и связанные с ним процессы (демографические и социальные движения населения, этнический и социальный состав населения, трудовые ресурсы и их использование, размещение населения и его географические формы, законы развития населения), а также основные отрасли материального производства, необходимые для экономического развития каждого государства-транспорт, промышленность и сельское хозяйство, становление, развитие, особенности территориального размещения, структура и закономерности отраслей, основные вопросы, основы развития отраслей на основе рыночных механизмов, отраслевых понятия и процессов.

Abstract

This study guide comprehensively studied one of the basic concepts of economic and social geography-population and related processes (demographic and social movements of the population, ethnic and social composition of the population, labor resources and their use, displacement of the population and its geographical forms, laws development of the population), as well as the main branches of material production necessary for the economic development of each state-transport, industry and agriculture, formation, development, features of territorial distribution, structure and patterns of industries, basic issues, the basis for the development of industries based on market mechanisms, sectoral concept and processes.

Tuzuvchilar:

Xidiraliyev K.E. - "Ekologiya va geografiya" kafedrasida dotsenti, g.f.n.

Axunboboyev M.M.- "Ekologiya va geografiya" kafedrasida katta. o'qituvchisi.

Tovbayev G'.Z. - "Ekologiya va geografiya" kafedrasida stajyor o'qituvchi.

Taqrizchilar:

Turdimetov Sh.M.- "Tuproqshunoslik" kafedrasida mudiri, dotsent, b.f.n.

Karshibayeva L.K.- "Ekologiya va geografiya" kafedrasida mudiri, dotsent, g.f.n.

Muharrir:

Karshibayeva L.K.- "Ekologiya va geografiya" kafedrasida mudiri, dotsent, g.f.n.

KIRISH

Aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi hududiy farqlarni, bu farqlarni vujudga keltiradigan qonuniyatlarni, aholining yer shari bo'yicha, ayrim mamlakatlar va tumanlar miqyosidagi harakatini, aholi manzilgohlarining hududiy tizimlarini va ularning rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. SHuningdek, aholining soni, aholidagi o'zgarishlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlarning aloqalarini o'ziga xos yo'llar bilan o'rganish lozim.

O'quv-uslubiy qo'llanmada nafaqat aholiga xos xususiyatlar, balki uning hayot faoliyatini to'liq ta'minlab beruvchi iqtisodiyotning alohida tarmoqlari ham keng doirada tadqiq qilingan. Davlatlar ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ishlab chiqarish tarmoqlari-transport, sanoat va qishloq xo'jaligi, har qanday davlatning iqtisodiy rivojlanishi holatini ko'rsatib beruvchi asosiy ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi. Ushbu tarmoqlarni biron bir mintaqada joylashtirish uchun avvalo, ularning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniq bilish talab etiladi. Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanmada nafaqat aholi, balki transport, sanoat va qishloq xo'jaligining shakllanishi, rivojlanishi, hududiy joylashuvi xususiyatlari va qonuniyatlari, asosiy muammolari kabi masalalar ham qamrab olingan.

Aholini ob'ektiv ijtimoiy qonun va qonuniyatlar asosida rivojlanib borishida, har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar davrida aholi rivojlanishini boshqaradigan o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy qonun va qonuniyatlarning harakat qilishi kuzatiladi. Jamiyatning rivojlanish bosqichlarida, ularning har biriga xos ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari amal qiladi. O'z navbatida ularning turli davrlarda va mamlakatlarda aholining tabiiy va migratsion harakatini nazorat qilish, tartibga solishni ko'zda tutadigan «demografik siyosat» yurgizishni taqozo etadi.

O'quv-uslubiy qo'llanmani birinchi qismi aholi geografiyasiga, ikkinchi qismi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning asosiy ob'ekti hisoblangan transport, sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasiga bag'ishlangan.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasining-**“Ijtimoiy sohani rivojlantirish”** deb nomlangan to'rtinchi yo'nalishi bevosita va bilvosita aholi va uning o'ziga xos muammolariga qaratilgan. Bunda-aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiyalash, aholini elektr energiya, gaz bilan ta'minlashni yaxshilash, aholining muhtoj qatlamlariga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish, maktabgacha ta'lim muassasalarining qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutadi.

“Amalga oshirayotgan islohotlarimiz jahon hamjamiyati tomonidan munosib baholanmoqda. Xususan, dunyodagi nufuzli nashrlardan biri – “Ekonomist” jurnali O'zbekistonni 2019 yilda islohotlarni eng jadal amalga oshirgan davlat-**“Yil mamlakati”** deb e'tirof etdi. Bunday baho barchamizga cheksiz g'urur, iftixor va kuch bag'ishlaydi, yangi marralarga ruhlantiradi, desam, o'ylaymanki, sizlar ham bu fikrni qo'llab-quvvatlaysizlar deydi”- prezident **Sh.M.Mirziyoyev**.

Buning asosida doimiy ko'payib borayotgan Respublikamiz aholisi soni va ularning manfaatlari yotadi. 2020 yil 1 oktyabr holatiga ko'ra, O'zbekistonning doimiy aholisi yil boshidan buyon 477,5 mingga, ya'ni 1,4 foizga ko'payib, 34,38 million kishiga etdi. Jumladan, tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, jamiyat taraqqiyotining asosiy qonunlari ana shunday muhim nazariy masalalardan hisoblanadi.

Bugungi globallashuv jarayoni faol kechayotgan sharoitda demografik jarayonlar xususiyatlari o'tgan asrga nisbatan tubdan farq qiladi. Ya'ni ishlab chiqarish tezligi va aholi daromadlari yuqori, kommunikatsiyalar rivojlangan, qulay shart-sharoitlarga ega bo'lgan hududlarga mehnat resurslarining intilishi bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalashtirilgan iqtisodiyotdan farqli o'laroq, demografik jarayonlarga yangicha yondashishni taqozo etmoqda. Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanmada demografik jarayonlarning

yuqorida bayon etilganidek, geografik omillar bilan bog'liq xususiyatlariga e'tibor qaratilganligi muhim ahamiyatga ega.

SHuningdek, farovon hayotimizning "Yo'l xaritasi" hisoblangan, O'zbekiston Respublikasini 2017-2021 yillarda rivojlantirishning Harakatlar strategiyasini uchinchi ustuvor yo'nalishida (Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish)-qo'yilgan vazifalar asosida Respublikamiz transport, sanoat va qishloq xo'jaligini ustuvor rivojlantirish dolzarb ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu jarayon natijalari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoyevning 2020 yil Oliy majlisga murojaatnomasida ham chuqur ko'rib chiqilgan.

Ushbu doirada, Respublikamizning bu tarmoqlaridagi o'zgarishlar o'rganilib, dunyo davlatlaridagi mavjud tarmoqlar bilan qisman solishtirilgan. Shuningdek, ishlab chiqarish tarmoqlarini shakllanish va rivojlanish bosqichlari, ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllari, ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar, zamonaviy transport tarmoqlari, sanoatni rivojlantirish asoslari, qishloq xo'jaligi rayonlari tiplari o'ziga xos misollar asosida berilgan.

Haqiqatdan ham, ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma ijtimoiy va iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan aholi va u bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni, dunyo, turli mintaqalar va mamlakatlar aholisi soni, ularning tarkibiy jihatlari, hududiy joylashuvini va ularni bashoratlash masalalarini qamrab oladi. Shu bilan birga iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning asosiy tushuncha va tamoyillarini qamrab olgan. Mavzular bayoni davomida O'zbekiston Respublikasi aholisiga xos demografik jarayonlar, tarkibiy jihatlar, mehnat resurslarining iqtisodiyot tarmoqlarida bandligi, ularning hududiy joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari, ishlab chiqarish kuchlarini joylashuv asoslari ham tahlil qilinadi.

«Aholi va iqtisodiy geografiya asoslari» o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

-fanning rivojlanish tarixi, ob'ekti, predmeti, tadqiqot usullari, boshqa fanlar bilan aloqadorligi, dunyo aholisi soni va dinamikasini tahlil qilish, tabiiy va mexanik harakati va ularga ta'sir etuvchi omillar, tarkibiy jihatlarining shakllanish xususiyatlarini tahlil qilishda geografik xaritalardan foydalanish, statistik ko'rsatkichlar asosida diagramma, grafiklar chizish **haqida bilimga ega bo'lishi;**

-Dunyo aholisining soni, yillik o'sish darajasi, uning turli tarkibiy jihatlarining mintaqaviy tafovvtlari, mehnat resurslari va ulardan foydalanish holati, hududiy joylashuvi va aholi manzilgohlari turlari, aholi siyosatini **bilishi va ulardan foydalana olish;**

-Dunyo mamlakatlari aholisi tabiiy va mexanik harakatining mintaqaviy tafovvtini yuzaga kelish holatlari, tug'ilish va o'lim jarayonlarining umumiy koeffitsientlarini, migratsion sal'do, aholi zichligi, iqtisodiy faol aholi ko'rsatkichlarini hisoblashga, demografik bashorat va siyosat turlarini tahlil qilish **malakasiga ega bo'lishi kerak.**

Ta'lim texnologiyalari va metodlari:

-ma'ruza; -keys-stadi; -indivudial loyihalar; -taqdimotlar qilish; -guruhlarda ishlash; -jamoa bo'lib ishlash va himoya qilish.

Jamoda ishlash, kasbga oid mustaqil va tanqidiy fikrlash, muloqot madaniyati va xulosa chiqarish ko'nikmalariga ega bo'ladi .

Kreditlarni olish uchun talabalar:

Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan jarayonlar va tushunchalar haqida mustaqil mushohada yuritish va joriy, oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish, yakuniy nazorat bo'yicha yozma ishni topshirishi zarur. Fan topshiriqlarini vaqtida bajarish, jamlash va taqdim etish ko'nikmalariga ega bo'ladi. Berilgan mavzu bo'yicha ma'lumotlar to'plab, ushbu mavzu bo'yicha taqdimot tayyorlash va uni o'tkazish ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Izoh: Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma, g.f.d., professor Tojiyeva Z.N. tomonidan 2019 yil "Nodirabegim" nashriyotida chop etilgan "Aholi geografiyasi" darsligi asosida yaratildi.

MAVZULAR BAYONI:

1-MAVZU: FANINING PREDMETI, NAZARIY, ILMIIY-AMALIY ASOSLARI VA TUSHUNCHALARI

REJA:

- 1.1. Fanining ob'ekti, predmeti, maqsadi va vazifalari
- 1.2. Aholi geografiyasining shakllanish bosqichlari
- 1.3. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi
- 1.4. Aholi geografiyasining asosiy bo'limlari va tadqiqot metodlari

1.1. Fanining ob'ekti, predmeti, maqsadi va vazifalari

Geografik ta'lim tizimida aholi va iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning asosiy tushunchalari hisoblangan, transport, sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi haqidagi bilimlar muhim o'rinni egallaydi. Yer kurrasida, uning alohida hududlarini, davlatlarni, geografik tahlil etish uch qismdan iborat bo'lib, ular o'rganilayotgan hududning tabiati, aholisi va xo'jaligini tashkil etadi.

Aholi deganda ma'lum hududda yashovchi kishilar guruhi tushuniladi. Mazkur guruhlar zaminida jamiyat shakllanadi. Yer kurrasida insoniyat paydo bo'lganidan, to hozirga qadar bir qancha davrlar o'tdi. Ana shu davrlarda inson, jamiyat o'z mavjudligini saqlash va rivojlanish uchun muntazam harakat qilib keldi. Ushbu jarayonda aholi tabiiy resurslardan foydalanib, moddiy ehtiyoji uchun zarur vositalarni yaratdi, xo'jalik tizimini barpo etdi, rivojlantirdi. Ana shunga monand yer kurrasida aholi va aholi maskanlarining soni ham ko'payib bordi.

Demak jamiyatni rivojlanishida uch asosiy omil-aholi, tabiiy resurslar va xo'jalik o'zaro bog'liq holda alohida ahamiyat kasb etadi va geografiya fanining asosiy ob'ekti hisoblanadi. Aholi va iqtisodiy geografiya asoslari geografiya fanlari tasnifidagi sotsial va iqtisodiy qismga kiruvchi o'z ob'ekti va predmetiga ega bo'lgan alohida fandır.

Shu nuqtai nazaridan aholi geografiyasi fanining ob'ekti to'g'risida quyidagilarni keltirish mumkin. Masalan, E.L.Shuvalov aholi geografiyasining o'rganish ob'ekti sifatida aholi va aholi soni, dinamikasi, tarkibi va takror barpo bo'lishidagi geografik farqlar, aholining hududiy taqsimlanishi va joylashuvi, madaniyati, turmush tarzidagi hududiy jihatlari, aholi migratsiyasining tarkibi va yo'nalishlari, mehnat resurslari va ulardan foydalanishning geografik farqlari, aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish tashkil etadi deb hisoblaydi.

V.A.Kopilov fikricha, aholi geografiyasining ob'ekti aholi va aholi manzilgohlari tizimidir, predmeti esa aholi va aholi manzilgohlari tizimining dinamikasi, tarkibi, joylanishining makon va zamondagi hududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat, deb belgilaydi¹. Demak aholi geografiyasi tadqiqotlari uning o'rganish ob'ektiga monand, ikki qismga bo'linadi. Ularning **birinchisi** dunyo va uning kontinentlari davlatlar va ularning ma'muriy hududiy birliklari bo'yicha aholini o'rganish; **ikkinchisi** esa aholi manzilgohlari va ularning joylashuvi tizimining hududiy farqlarini tahlil etish.

A.A.Anoxin, D.V.Jetin-Aholi geografiyasi aholi va aholi manzilgohlari tizimining hududiy guruhlari, ularning turli ijtimoiy, iqtisodiy va tabiiy sharoitda

shakllanish va rivojlanishi xususiyatlarini o'rganadigan fan, deb ta'riflaydi. Aholi geografiyasi bir vaqtning o'zida geografiya fanlari tizimida ijtimoiy geografiyaning bir qismiga va bir butun aholi haqida bilimlar tizimiga kiradi. Aholi geografiyasi aholi va aholi manzilgohlarini o'rganar ekan quyidagi yo'nalishlar asosida tadqiqotlar olib boradi:

1. Aholi soni dinamikasi, ijtimoiy, iqtisodiy, oilaviy va hududiy tarkibi, takror barpo bo'lishidagi farqlar va ularning sabablarini o'rganish;

2. Aholi hududiy tarkibidagi mehnat resurslari va bu resurslardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish. Aholi bu yo'nalishda ishlab chiqaruvchi kuch sifatida qaraladi va geografiyaning xo'jalik bilan va boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro aloqasiga tayanadi;

3. Aholining hududiy taqsimlanishi va migratsiyasini o'rganish. Aholi zichligi va undagi farqlarni tahlil qilish, aholining ko'chib kelib joylashishini, mamlakatlar miqyosida aholi joylanishidagi o'zgarishlar, migratsiya tufayli alohida hududlardagi aholi tarkibi va sonidagi o'zgarishlarni o'rganish shular sirasiga kiradi;

4. Aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish. Bu yo'nalish shahar va qishloq aholi manzilgohlari, ularning rivojlanish va joylanish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Aholi manzilgohlari joylanishini geografik o'rganishda aholi geografiyasi va xo'jalik geografiyasi o'rtasidagi aloqa juda mustahkam bo'lishi kerak;

5. Aholining madaniyati va turmush sharoitidagi geografik farqlar va bu farqlar sabablarini o'rganish. Mazkur bo'limda aholi geografiyasi birinchidan sotsiologiya va etnografiya, ikkinchidan aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi, ayniqsa, tibbiyot bilan yaqin hamkorlik qiladi. Xalqlar geografiyasini balkim, ularning madaniyat va turmush sharoitining milliy xususiyatlari bilan birgalikda berilsa maqsadga muvofiqdir;

6. Aholi geografiyasining tarixini o'rganish. Ushbu bo'limda tarixiy geografiyaning qismi hisoblangan o'tgan tarixiy davrlarni olib o'rganadi. V.V.Pokshishevskiy aholi geografiyasi fanining o'rganish predmetini quyidagicha shaklda talqin etadi. "Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i bo'lib, aholi va aholi manzilgohlari joylashishi hamda tarkibini o'rganadi". Umuman olganda bugungi kunda aholi geografiyasi fanining o'rganish predmeti aholi va aholi manzilgohlari joylanishi, tarkibi va dinamik o'zgarishlarining makon va zamondagi hududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat.

Bundan kelib chiqqan holda, aholi geografiyasi ikkita asosiy bir-biri bilan chambarchas bog'liq yo'nalishlarga ajraladi:

1. Aholini tadqiq etish;

2. Aholi manzilgohlari, uning to'ri va tizimlarini tadqiq etish (shahar, qishloq).

Har ikkalasida ham aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning tarkibiy qismi sifatida tadqiqot olib boradi. Ma'lumki, iqtisodiy geografiyaning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy joylanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganishdir. Aholi esa har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga aholining o'zi ham takror barpo etiladi, ya'ni kishilar avlodlari tarbiyalanadi, voyaga etkaziladi.

Shuning uchun ham aholini geografik jihatdan o'rganayotganda uchta narsaga e'tibor berilishi lozim:

1. Aholi moddiy boylik ishlab chiqaruvchi kuch, barcha moddiy ne'matlarning yaratuvchisi;

2. Aholi ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotlarni ma'lum qisminini iste'molchisi;

3. Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining asosiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo bo'lishi zarur.

Har qanday iqtisodiy geografik muammolarni har qilishda aholiga xos bo'lgan ushbu xususiyatlarni o'rganish zarur. Iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i hisoblangan aholi geografiyasi uning boshqa sanoat geografiyasi, transport geografiyasi, qishloq xo'jaligi geografiyasi tarmoqlari orasida alohida o'rin egallaydi. Qolaversa, iqtisodiy geografiya o'z ichiga aholi geografiyasini kiritar ekan endi u xo'jalik geografiyasidan-"jamiyat geografiyasiga" yoki "sotsial-iqtisodiy geografiyaga" aylandi. Aholi geografiyasining muhim tushunchalaridan biri bu aholining hududiy tarkibi, aholining va aholining funksional guruhlariga bo'linishidir. Aholi hammamizga ma'lum bo'lgan quyidagi uchta funksional guruhga **ajratiladi**:

1. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida ishlovchilar (sanoat, qishloq xo'jaligi, transportda).

2. Xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lganlar (savdo, maorif, sog'liqni saqlash, kommunal xo'jalik, shahar transporti va hokazo).

3. Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar (bolalar, uy bekalari, qariyalar...).

Bulardan tashqari aholining migratsiyasi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha qonuniyatlar ham bor. Yuqorida keltirilgan aholi geografiyasining tadqiqot yo'nalishlari aholi geografiyasi predmetini aniq shakllantirishga asos bo'ldi. Aholi geografiyasining predmeti qator geograf olimlar tomonidan belgilangan. Aholi geografiyasi – aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi regional tafovutlarni vujudga keltirgan omillarni, aholi va aholi manzilgohlarining hududiy tizimlarini hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Shuningdek, aholi geografiyasi aholining dunyo bo'ylab va uning alohida mintaqalari, ayrim davlatlari hamda rayonlar bo'yicha almashuvini ham o'rganadi. Hozirgi davrga kelib, qator geograflar aholi geografiyasini iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning shoxchasi, tarmog'i, deb hisoblamodalar. Uning predmeti qilib, aholi tarkibi va takror barpo bo'lishidagi geografik farqlar, aholining hududiy tarqalishi va joylashuvi, aholi madaniyati turli tizimdagi geografik farqlar, mehnat resurslarini hududiy guruhlari va ulardan foydalanishdagi geografik farqlar; aholi maskanlari va ularning hududiy tizimi² kabilar ko'rsatilgan.

Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimda aholi, aholi manzilgohlari, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, sotsial blok tarkibiga kiritilgan holda, iqtisodiy blok elementlari bilan birgalikda umumiy tizimni tashkil etadi. Demak, aholi geografiyasini ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i sifatida qarash o'rinlidir. Har qanday hududiy-ijtimoiy-iqtisodiy tizimda aholi muhim rol o'ynaydi. Sababi biron bir hududdagi ishlab chiqarish insonsiz rivojlanmaydi yoki yaratilgan mahsulot uning iste'molisiz o'z yakunini topmaydi.

Aholi geografiyasi alohida fan sifatida nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qator vazifalarni **bajaradi**:

-nazariy vazifalari: aholi geografiyasining nazariy masalalarini takomillashtirib borish (aholi takror barpo bo'lishi jarayonlari va qonuniyatlarini o'rganish, tabiat bilan uzviy bog'liqligini tadqiq etish, aholi joylashuvi va jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganish);

-amaliy vazifalari: dunyo va uning hududlari, chet davlatlar, mamlakatimiz aholisi soni, tarkibi, takror barpo bo'lishi, hududiy joylashuvi, migratsiyasi, Shahar va qishloqlarning rivojlanishi, ular bilan bog'liq muammolar bilan mutaxassislar, davlat tashkilotlari va kitobxonlarni tanishtirish; aholini hisobga olish, mehnat balanslarini tuzish; aholi prognozini tuzish, migratsiya jarayonlarini tadqiq etish; aholiga xizmat ko'rsatish, bolalar muassasalari joylashuvi va qurilishi bo'yicha ilmiy asosda tavsiyalar tayyorlash va h. k.

Aholi geografiyasining eng muhim vazifalaridan biri uni o'rganishda, Shu sohada mutaxassislar tayyorlashda jahon miqyosidagi dasturlarga amal qilish, ilmiy, tarixiy, mantiqiy yondashishdir. Shuningdek, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan qishloq va shaharlarda xalq xo'jaligi tarmoqlarini to'g'ri, ilmiy joylashtirish; aholiga moddiy va maishiy xizmat ko'rsatishni takomillashtirish; respublika demografik vaziyatidan kelib chiqqan holda, mehnat resurslaridan mumkin qadar to'g'ri va oqilona foydalanish; yangi avlod uchun kerakli ishlab chiqarish muassasalarini to'g'ri joylashtirish (bunda respublikaning har bir hududi geografik va demografik xususiyatlarini nazarda tutmoq lozim); ham aholi geografiyasining muhim vazifalariga kiradi.

Shuni alohida, ta'qidlash joizki, XXI asr boshida respublikaning mustaqil iqtisodiy taraqqiyoti davrida aholi migratsiyasida, mehnat resurslari tarkibi, shakllanishi va joylashuvida, oila tarkibida, keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ushbu jarayonlarni ularning sabablari, muammolari kutilayotgan oqibatlarini hududlar bo'yicha mukammal o'rganish, aholi ro'yxati o'tkazish aholi geografiyasining ham asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Ana shulardan kelib chiqqan holda, bugungi kunda aholi geografiyasi quyidagi aniq vazifalarni bajarishi **lozim**:

1. XX asrning oxirgi choragi va XXI asr boshlariga kelib yer kurrasining qator hududlarida ekologik nomutonosiblik muammosi kuchayib bordi. Bu muammoning kelib chiqishi bir tomondan ilmiy texnik rivojlanishning avj olishi, tabiiy resurslardan ayovsiz foydalanilishi natijasida, suv, havo va tuproq tarkibining buzilishi bo'lsa, ikkinchi tomondan 1960-1970 yillarda kuzatilgan "demografik inqilob" tufayli dunyo aholisi sonining keskin ko'payib borishi bilan bog'liqdir. Bugungi kunga kelib, ekologik nomutonosiblik jarayoni geografiyasi kengayib, jaxondagi juda ko'p davlatlarda, Shu jumladan, O'zbekistonda ham aholi salomatligi, tabiiy resurslardan foydalanish borasida muammolar tug'dirmoqda. Ushbu muammolarni ijobiy hal etish, Respublikaning har bir viloyati, tumanlarida, ayniqsa ekologik vaziyatining xozirgi holati, kelajakda sodir bo'lishi kutilayotgan oqibatlarni o'rganish, chora-tadbirlarini ishlab chiqish bo'yicha mukammal ilmiy tadqiqotlar o'tkazib borishini taqozo etadi. Bunday tadqiqotlarni o'tkazish barcha aholi o'rganuvchi fanlar qatori aholi geografiyasining ham dolzarb vazifasidir;

2. Sobiq SSSRning parchalanishi va bozor iqtisodiyotining shakllanishi Respublikada moddiy boyliklar ishlab chiqarishi strukturasi ma'lum darajada o'zgarishiga, bu esa o'z navbatida, mehnat resurslari bandligiga ta'sir etdi. Ularning bandlik darajasi, sohalarida e'tiborli o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bular aholi geografiyasi oldida mehnat resurslarining moddiy ishlab chiqarishda bandligini o'rganish bilan bir qatorda ularning aholiga xizmat sohasida bandligini, Shuningdek o'lkada, rekreatsiya, savdo, yarmarka, bozor, din, ma'lumotlilik, mutaxassislar tayyorlash geografiyasini o'rganishdek muhim vazifalar qo'yadi;

3. Hozirgi kunga kelib, O'zbekistonda aholi migratsiyasi jadallashdi. Qishloqdan shaharga tomon migratsion oqim kuchaydi. Ayniqsa, mehnat yoshidagi aholi, yoshlar Rossiya, Koreya, Turkiya, AQSH, Angliya kabi davlatlarga ishlab kelish, o'qish uchun ketmoqdalar. Shuningdek aholini Respublikani shahar joylariga, asosan Toshkent shahriga kelib ishlash (savdo-sotiq, qurilish, maishiy xizmat sohalarida) holatlari keng tus olmoqda. Shunisi e'tiborliki, bugungi kunda ham tashqi, ham ichki migratsiyasida ayollar ishtiroki ham kuchaymoqda.

Toshkent shahriga yaqin bo'lgan Toshkent viloyatiga qarashli (Qibray, G'azalkent, O'rta Saroy – tumanlarida) tumanlarga Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlaridan guruh, qavmlarning oilasi bilan ko'chib kelib alohida qishloq bo'lib yashayotgan hollari ham uchramoqda. Yuqorida qayd etilgan jarayonlar aholi ko'chib ketgan va ko'chib kelgan hududlarda aholi va mehnat resurslari, oilaqishloq, tarkibiga, aholi takror barpo bo'lish jarayonlariga, aholi manzilgohlari shakllanishiga transport hamda aholiga xizmat ko'rsatish umuman moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tizimiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi, muammolar tug'diradi. Aholi migratsiyasini juda kichik tuman doirasidan ilmiy, amaliy tahlil etish, o'rganish ularni omillari, muammolarini aniqlash ham aholi geografiyasining hozirgi davrdagi muhim vazifalaridandir. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarishga aholi geografiyasi iqtisodiy, tabiiy geografiya, demografiya, iqtisod, etnogeografiya, tibbiyot, sotsiologiya kabi aholishunoslik fanlari natijalaridan uslublaridan foydalangan holda, ular bilan uzviy bog'liq holda tadqiqot olib borishi lozim.

Fanning ikkinchi qismida iqtisodiy geografiya asosida-transport, sanoat va qishloq xo'jaligiga alohida e'tibor qaratilgan. Transport, sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi fani, transport, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining ma'lum makon va zamonda hududiy muammolarini, joylashish, iqtisoslashish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Transport, sanoat va qishloq xo'jaligi xalq xo'jaligining (iqtisodiyotning) muhim tarkibiy qismlaridir. Ular jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan turli xil mahsulotlarni ishlab chiqaradi va iste'molchiga yetkazib beradi. Transport, sanoat va qishloq xo'jaligi iqtisodiy va ijtimoiy geografik masalalarni o'rganishda yetakchi o'rinni egallaydi.

Umuman, transport, sanoat va qishloq xo'jaligi-bugungi kunning dolzarb mavzusi hisoblanib, o'ziga xos rivojlanish mexanizmiga, istiqbollari, muammolariga ega. Xususan bu yirik masala butun dunyo, ayrim davlatlar va hududlarning-transport, sanoat va qishloq xo'jaligini va ular bilan uzviy bog'liq bo'lgan xalqaro iqtisodiy aloqalar sohalarini ham qamrab oladi. Bu masalani o'rganish bilan biz har bir xo'jalik tarmoqlarining jamiyat hayotida tutgan o'rni,

rivojlanish va joylashish xususiyatlarini, ularning atrof-muhitga ta'siri haqida etarlicha tushuncha olamiz.

Har bir davlatning iqtisodiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari-transport, sanoat va qishloq xo'jaligi va bu tarmoqlarining joylashuv xususiyatlari, ishlab chiqarish mexanizmi, rivojlanish masalalari va soha oldidagi muammolar fan oldidagi dolzarb vazifalardir. Ushbu doirada qaraydigan bo'lsak, transport, sanoat va qishloq xo'jaligi-moddiy ishlab chiqarish faoliyatining barcha turlari majmuasidir. Buning asosida mahsulotlar, energiya shaklidagi moddiy ne'matlar yaratiladi va bir joydan ikkinchi joyga tashiladi, saqlanadi, navlarga ajratiladi, qadoqlanadi, o'rab bog'lanadi, joylanadi va muomala sohasidagi vazifalar amalga oshiriladi.

Bizga ma'lumki **transport**-moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlaridan biri sifatida, xalq-xo'jaligining "qon tomiri" hisoblanib, xalq xo'jaligi va aholining yuklarga bo'lgan ehtiyojlarini, yo'lovchilarni bir joydan ikkinchi joyga harakatlanishini o'z vaqtida muttasil ta'minlab turadi. **Sanoat**–ham moddiy ishlab chiqarishning eng yirik etakchi tarmoqlaridan bo'lib, unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste'mol tovarlarining ko'pchilik qismi yaratiladi. Shuningdek, **qishloq-xo'jaligi**-ham moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan va sanoatni (oziq-ovqat va engil sanoatlarni) xom ashyo bilan ta'minlaydi.

Transport, sanoat va qishloq xo'jaligi, uning ichki tarmoqlar tarkibi, ishlab chiqarish mexanizmi, joylashuv xususiyatlari va rivojlanish masalalari va soha oldidagi muammolarni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish, tahlil qilish va yoritish fan predmetining asosiy bo'g'inidir. Agar kengroq e'tibor bersak, transport, sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi-iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning muhim tarmoqlaridan hisoblanib-transport, sanoat va qishloq xo'jaligi va ularning ichki tarmoqlarini shakllanish, rivojlanish va hududiy joylashish xususiyatlari, qonuniyatlari, muammolari kabi masalalarni o'rganadi.

Moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari hisoblangan transport, sanoat va qishloq xo'jaligi tizimining o'ziga xos xususiyatlari, hududiy joylashuv shakllari, rivojlanish darajasi, ularni tarmoqlarining asosiy jihatlari, sanoat hududiy joylashuvi natijasida hosil bo'ladigan turli shakllar va ishlab chiqarishning rivojlanishida muhim rol o'ynovchi omillar haqida to'laroq bilim berish fan maqsadining tarkibiy qismidir.

1.2 . Aholi geografiyasining shakllanish bosqichlari

Aholini o'rganish, u haqida bilimlar to'plash juda qadimiy tarixga egadir. Antik davrga oid qo'lyozmalarda dunyodagi turli davlatlar tabiati, aholisi, xo'jaligi, shaharlari, aholining turmush tarzi, urf-odatlar haqida sayohatchilar, savdogarlar, elchilar hikoyalari asosida to'plangan ma'lumotlar uchraydi. Bunday qimmatli tarixiy asarlarga I-asrda Strabon tomonidan (17 kitob) yaratilgan-"Geografiya", II – asrdagi Ptolimeyning-"Geografiyasi" misol bo'la oladi. Yer kurrasida aholi soni va ularning yashash maskanlari ko'payib borishi bilan aholi haqidagi bilimlar, ularni o'rganuvchi fanlar geografiyasi ham kengayib bordi.

Fanlarning dastlabki tasnifi eramizdan oldingi 384-322 yillarda Aristotel tomonidan yaratilgan bo'lib, unda mantiq, fizika, biologiya, falsafa etika,

sotsiologiya, siyosat, tarix kabi fanlar o‘rin olgan edi. Undan keyingi davrlarda fanlar differensiyasi kuchayib, uning tasnifi yana ham mukammallashdi, birqancha fan majmuasi shakllandi. Akademik B.M.Kedrov tasnifiga ko‘ra, fanlar falsafa fanlari, matematika fanlari, tibbiy va texnik fanlar hamda ijtimoiy fanlar majmuasiga ajratildi.

Mazkur fanlar tasnifida aholini o‘rganish asosan ijtimoiy fanlar majmuasidan o‘rin olgan. Aholi geografiyasi ijtimoiy fanlar majmuasiga kiruvchi iqtisodiy geografiya bag‘rida shakllandi. XVIII asrlarda geograflar aholini o‘lkashunoslik doirasida o‘rgangandilar. Keyinchalik aholi geografiyasi tadqiqotlari takomillashib, rivojlanib borgach u (sotsial) ijtimoiy geografiya predmetiga aylandi. Aholi geografiyasining alohida fan sifatida shakllanishi XIX-asrning oxirlaridan boshlanadi. Ushbu davrda geografiya tarkibidan-“Antropogeografiya” maktabi ajralib chiqdi. Uning asoschisi nemis geografi F.Ratsel edi.

U o‘zining-“Antropogeografiya” asarida antropogeograflarning asosiy vazifasi-“shaxs va xalqning ruhi hamda jismiga tabiat ta‘sirini o‘rganishdir”, deb belgilaydi. Ular nafaqat insoniyat, hatto davlatlarni rivojlanishi ham tabiat qonunlari asosida sodir bo‘ladi, degan g‘oyani ilgari suradilar. Aholi geografiyasini shakllanishida fransuz geografi Vidal De La Blash tomonidan yaratilgan-“inson geografiyasi” maktabi ham ahamiyatlidir.

Mazkur maktab vakillari antropogeograflardan farqli, ularoq aholi va tabiatning o‘zaro munosabatlarini, hodisalarini o‘rganishda tabiiy omillar bilan bir qatorda iqtisodiy, tarixiy va psixologik omillarni ham o‘rganish lozimligini ta‘qidlaydilar. Ana shu maktab asosida aholi geografiyasining shaharlar geografiyasi, qishloq geografiyasi, migratsiya geografiyasi kabi tarmoqlari shakllandi.

Aholi geografiyasi bugungi kunda o‘z o‘rganish predmetiga, vazifalariga, ega alohida fan sifatida rivojlandi. Qator rivojlangan davlatlar oliy o‘quv yurtlarida aholi geografiyasi turli yo‘nalishlarda (demografiyaning geografik aspekti, shaharlar geografiyasi, migratsiya geografiyasi, aholi geografiyasi matematik modellar va hokazo) o‘qitiladi.

Jahon geograflari, aholishunos mutaxassislari tomonidan ilmiy asarlar, darslik va o‘quv qo‘llanmalar yaratilgan. Anglo-amerika mutaxassislari D.Forrestyer rahbarligida-“Geografiya gorodov”, “Dinamika razvitiya goroda”, B.Dj.Garkyer, D.Xarved, S.Gamilton, P.Xagget va boshqalar “Model v geografii”, fransuz geograflari tomonidan “Ochyerki po geografii gorodov” shular jumlasidandir.

Aholini o‘rganish uchun rus olimlari tomonidan ham XIX-asrning oxirgi choragi va XX-asrning boshlarida aholi geografiyasiga oid qator tadqiqotlar o‘tkazilgan. 1883-1885 yillarda P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy rahbarligida besh tomlik “Geograficheskoye-statisticheskoye slovar” chop etilgan, bo‘lib, unda Rossiyada o‘sha paytda mavjud bo‘lgan barcha shaharlar va qishloq maskanlari ta‘riflangan. XIX-asrning oxirgi choragida L.I.Mechnikov tomonidan yozilgan “Sivilizatsiya i velikie istoricheskie reki (1889 g)” kitobi ham aholi geografiyasi bo‘yicha bajarilgan ahamiyatli ishlardan hisoblandi.

Unda muallif jamiyat rivojlanishini va madaniyatni taqsimlanishida suv yo‘llarining muhim o‘rin tutishini ifodalaydi. Kitobda insoniyat jamiyatini shakllanishida Nil, Tigr, Efrat, Xind va Ganga, Xuanxe va Yansze daryolari

tabiatning kompleks taʼsirining tahlil etgan. Iqlimshunos A.I.Voeykov 1897 yilda Rossiyada oʻtkazilgan aholi roʻyxati asosida Rossiyaning Yevropa qismi va Gʻarbiy Sibirda qishloqlar shakllanishini hududiy tahlil etgan.

XX-asrning 40 yillaridan boshlab aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning mustaqil tarmogʻi sifatida rivojlana boshladi. Bu borada R.M.Kabo va N.N.Baranskiylar tadqiqotlari alohida oʻrinni egallaydi. N.N.Baranskiy geografik tadqiqotlarda ishlab chiqarishni asosini tashkil etgan ham ishlab chiqaruvchi kuch ham isteʼmolchi sifatida namoyon boʻlgan aholini oʻrganish lozimligini qayd etgan. Shaharlar va qishloqlar aholi maskanlarini oʻrganish boʻyicha YU.G.Saushkin, O.A.Konstantinov, V.V.Pokishishevskiy, V.G.Davidovich, I.M.Mayergoyz, B.S.Xorev, S.A.Kovalev, N.I.Lyalinovlar qator tadqiqotlar olib bordilar. Aholi manzilgohlari, shaharlarini oʻrganishga bagʻishlangan koʻplab asarlar rus geograflari tomonidan ham yaratilgan. Ammo, aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyadan mustaqil fan sifatida ajralib chiqishi 1940 yillarga toʻgʻri keladi.

Bunda R.M.Kabo va N.N.Baranskiylarning xizmatini alohida koʻrsatish joizdir. Aholi geografiyasi rivojlanishining dastlabki yillarda shahar va shahar aholi manzilgohlariga eʼtibor kuchaytirildi. O.A.Konstantinov, V.V.Pokishevskiy, YU.G.Saushkin, keyinroq V.G.Davidovich va boshqalar shaharlarni oʻrganishga muhim hissa qoʻshganlar. Har tomonlama qishloq aholisi joylashishiga taʼrifni N.I.Lyalikov tomonidan 1940-yillar oxirida birinchi marta byerildi.

Keyinchalik, bu yoʻnalishga S.A.Kovalev oʻzining juda katta mehnatlari bilan kirib keldi. Uning qishloq aholi manzilgohlarini tipologiyalashtirish, qishloq aholisi joylashuvida oʻziga xos metodikalari, qishloq aholi manzilgohlari tizimidagi qator yoʻnalishlari shular jumlasidandir.

Aholi migratsiyasini oʻrganish V.V.Pokshishievskiy tomonidan boshlangan boʻlib, hozirgacha aholi geografiyasida muhim bir yoʻnalish, boʻlim sifatida alohida mavqeʼini egallab kelmoqda. Oʻzbekiston hududida ham aholi va aholi manzilgohlari haqida maʼlumotlar qadimiy qoʻlyozmalarda manbalarda mavjuddir. Aholi geografiyasining yoʻnalishiga oid tadqiqotlar Oʻzbekistonda XX – asrning ikkinchi yarmidan boshlab takomillashib bordi. N.Ginzburg, G.Kovalyev, O.Ata-Mirzayev, A.Soliyev, X. Salimov, A.Qayumov, Z.Rayimjonov, I.Safarov, M.Boʻriyeva, Z.Tojiyeva kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar shular jumlasidandir.

Qayd etilgan tadqiqotlarda Respublikada shaharlar geografiyasi va shakllanishi omillari, urbanizatsiya jarayoni, qishloq joylarida aholi manzilgohlarini shakllanish hususiyatlari, joylashuvi, mehnat resurslari geografiyasi bilan bogʻliq muammolar oʻrganilgan. Aholi geografiyasining muhim predmeti boʻlgan aholining takror barpo boʻlishi, uning demografik omillari va hududiy jihatlarini oʻrganish, aholi migratsiyasi boʻyicha R.Ubaydullayeva, M.Qoraxonov, I.Mullajonov, M.Boʻriyeva, L.Maksakova, Z.Tojiyeva va boshqa aholishunos olimlar tomonidan oʻtkazilgan ilmiy izlanishlar natijalari ham qimmatlidir.

Bugungi kunda Oʻzbekistonda aholi geografiyasi tadqiqot yoʻnalishlari boʻyicha tumanlar, viloyatlar doirasida mukammal tadqiqotlar olib borilmoqda. Oliy oʻquv yurtlarida geografiya va boshqa aholishunoslik fanlari tizimiga kiruvchi yoʻnalishlarda mutaxassislar tayyorlashda aholi geografiyasi va demografiya, boʻlimlariga oid kurslar oʻtkazilmoqda. Demografiya ham alohida fan sifatida oʻz

shakllanish va rivojlanish tarixiga egadir. Mazkur fanning tarixi aholi haqidagi ma'lumotlar, ya'ni demografik bilimlarning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. O'zbekistonda aholishunoslik bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar rivojlanishi o'z tarixiga egadir.

Respublikada fan, madaniyat va davlatchilik rivojlanishi juda qadimiy tarixga ega. Yuqorida demografik bilimlar to'plash, asosan davlatchilik bilan bog'liq ekanligi haqida fikr yuritildi. Demak, O'zbekistonda ham, demografik bilimlar juda qadimdan mavjud bo'lgan. Bular haqida qadimiy qo'lyozmalar, arxeologik yodgorliklar, qator ilmiy manbalar guvohlik beradi. Lekin o'lkada maqsadli demografik tadqiqotlar o'tkazish asosan 1960 yillardan boshlanadi. Ana shu davrdan to hozirgi kunga qadar Respublikada juda katta ahamiyatga ega bo'lgan demografik tadqiqotlar olib borilgan hamda shu sohada yirik mutaxassislar tayyorlangan.

Demografiya sohasida erishilgan yutuqlar ustoz olim M.K.Qoraxonov nomi bilan bog'liqdir. Olim nafaqat, O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyoda yirik demografik tadqiqotlar olib bordi. Ushbu hududning XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, demografik tarixini tikladi. Aholi o'sishi, tug'ilishi, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar xususiyatlarini o'rgandi. Ular bilan bog'liq omillar, muammolarni aniqlab berdi. O'rta Osiyo tarkibiga kiruvchi respublikalarda aholi o'sishi prognozini yaratishda ilmiy rahbarlik qildi.

M.Q.Qoraxonov o'lkamiz aholisining miqdoriy rivojlanishi bilan bir qatorda uning sifatiy rivojlanishi sohasida ham yirik tadqiqot ishlarini olib bordi. Ustoz rahbarligida O'zbekistonda aholi ma'lumotlilik bosqichlari bo'yicha prognozi ham ishlab chiqilgan. Olimning olib borgan tadqiqotlari asosida monografiya, risolalar va 200 dan ortiq ilmiy maqolalari chop etilgan. Ustoz o'z ilmiy faoliyatini 1960 yillardan boshlab, hayotining oxirgi damlarigacha O'zbekiston Milliy Universitetining geografiya fakultetida olib bordi. Dastlab, respublikada o'lkada demografiyasini o'rganuvchi ilmiy guruh tuzdi.

1972 yilda ana shu guruh O'rta Osiy Respublikalari demografik holati va muammolarini o'rganuvchi yirik-Aholishunoslik ilmiy-tadqiqot laboratoriyasiga aylandi. Ushbu laboratoriyada O'rta Osiyo demografiyasini o'rganishga doir chuqur, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqotlar olib borildi. Shuning bilan birga, M.Q.Qoraxonov rahnamologida aholi muammolarini o'rganuvchi yirik ilmiy maktab yaratildi. Ustoz maktabida shakllangan muttaxassislar bugungi kunda uning ishini davom ettirib, jamiyat taraqqiyotiga molik tadqiqotlar olib bormoqdalar.

O'lkamiz demografik tarixini va aholi muammolarini o'rganishda R.I.Mullajonov., R.A.Ubaydullayeva., E.Ahmedov., O.B.Ota-Mirzayev., L.P.Maksakova., A.S.Soliyev., N.S.Ali-Qoriyev., X.Salimov., M.R.Bo'riyeva., A.A.Qayumov., O.E.Yergashov., I.Safarov., O. Saydaxmedov., Z.X. Rayimjonov., R.J.Ortiqboyev., Z.N.Tojiyeva kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar ham ustoz M.Q.Qoraxonov boshlagan ilmiy izlanishlarni davomchisi sifatida e'tirof etish mumkin.

M.Q.Qoraxonov Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) qoshida O'rta Osiyoda yagona bo'lgan-"Aholishunoslik ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi" ni tashkil etganlar va uni 1962-1978 yillarga qadar boshqarganlar. Respublikada 1978 yilgacha bo'lgan vaqt oralig'ida ilk sotsiologik-demografik

tadqiqotlar aynan shu laboratoriyada boshlangan. M.Q.Qoraxonov shogirdlaridan M.R.Bo‘riyeva tomonidan yozilgan-“Demografiya asoslari”, “Ijtimoiy demografik guruhlar”, “Oila va demografiya asoslari”, “Oilada nechta farzand bo‘lgani ma‘qul”, M.R.Bo‘riyeva va Z.N.Tojiyeva hammualifligida “Aholi geografiyasi”, M.R.Bo‘riyeva, D.N.Egamovalar tomonidan “Dunyo aholisi: rivojlanish jarayonlari”, Z.N.Tojiyevaning “Iqtisodiy va demografik statistika” kitobi, M.R.Bo‘riyeva, Z.N.Tojiyeva, S.S.Zokirovlar hammualifligida “Aholi geografiyasi demografiya asoslari bilan” o‘quv qo‘llanmalari, M.R.Bo‘riyeva tomonidan yozilgan “O‘zbekistonda oila demografiyasi” monografiyasi, A.S.Soliyev, M.R.Bo‘riyeva, Z.N.Tojiyeva va boshqalar hammualifligida tayyorlangan “Qishloq joylar demografiyasi”, Z.N.Tojiyevaning “O‘zbekiston aholisi” ilmiy monografiyasi O‘zbekistonda aholi geografiyasi fanining rivojlanishida muhim hissa bo‘lib qo‘shildi.

1.3. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi

Aholi geografiyasining muhim o‘rganish predmetlaridan biri aholining yoshjinsiy, va oilaviy tarkibidir. Ma‘lumki, aholining yosh-tarkibi aholi takror barpo bo‘lish xususiyatlariga bog‘liqdir. Aholining takror barpo bo‘lishi esa tug‘ilish, o‘lim, niqoh-ajrim kabi demografik jarayonlar asosida sodir bo‘ladi. Shuningdek, aholining oilaviy tarkibi ham oilaning jamiyatda tutgan o‘rni, davlat tomonidan qo‘llab kuvvatlanishi, demografik rivojlanish xususiyatlariga, urf, odat va qadriyatlarga bog‘liqdir. Aholi geografiyasi hududining demografik va oilaviy tarkibini aholi takror barpo bo‘lishi va migratsiyasiga bo‘lgan talab va ehtiyojlarni o‘rganishda falsafa, psixologiya, etnodemografiya, mehnat va oilaviy huquq, demografiya, sotsiologiya kabi fanlar bilan uzviy aloqada bo‘ladi.

Aholi geografiyasi o‘z tadqiqot ob‘ekti va predmetlari doirasida ish olib borar ekan, asosan statistik ma‘lumotlar, sotsiologik-demografik tadqiqot natijalari demografik koeffitsientlari va ilmiy manbalariga asoslanadi. Bu borada statistika va matematika fanlari bilimlariga tayanadi. **Antropologiya** (grek tilidan-antropos-“inson”) inson organizimining evolyusiyasi va undagi jismoniy o‘zgarishlarning kelib chiqish qonuniyatlari, shuningdek, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o‘rganib, u aholi geografiyasi bilan birgalikda aholi mehnat faoliyati turmush sharoiti va madaniyati hududiy xususiyatlarini o‘rganadi.

Aholi geografiyasi mehnat resurslari, ularning joylashish xususiyatlarini o‘rganishda esa iqtisod fani bilan bog‘lanadi. Aholi zichligining oshib borishi, uning moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarining kengayishi topografiya fanlari bilan aloqada bo‘lishini talab etadi. Ayniqsa, aholi manzilgohlarini rekonstruksiyalash, qurilish masalalarida, rayon planirovkasi, shaharsozlik ishlarida topografiya fanining ahamiyati beqiyosdir. Chunki, turli ob‘ektlar, relief ko‘rinishlari maxsus belgilar va gorizontlar yordamida topografik kartaga tushiriladi. Har bir geografik hududdagi predmetlar topografik kartalarda aniq ko‘rsatib berilgan va bu kartalardan yuqorida aytilgandek xalq xo‘jaligining turli sohalarida foydalaniladi.

Aholi va aholi manzilgohlari joylanishi hamda rivojlanishida topografiya fanining roli davr o‘tgan sari oshib boradi. **Iqlimshunoslik** (klimatologiya) fani bilan aholi geografiyasining aloqasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas balki, bilvosita desak xato

bo'lmaydi. Masalan, aholi geografiyasi fani tibbiyot geografiyasi bilan bevosita aloqada bo'ladi. Sababi tibbiyot geografiyasi iqlimshunoslik bilan hamkorlikda rivojlanadi. Chunonchi, insonga tabiat, iqlimning ta'siri bu fan ob'ekti uchun o'ta muhim.

Qolavyersa, aholi geografiyasida tabiiy geografiyaning o'рни alohida hisoblanadi. Iqlimshunoslik fani tabiiy geografiya bilan birgalikda aholi rivojlanishi va joylashishi iqlimiy omillar shamol yo'nalishi, havo harorati, quyosh radiatsiyasi va hokazolarni hisobga olinadi. **Gerontologiya** – tirik organizmlar, jumladan odamning qarish jarayonini o'rganadigan fan bo'lib, demografik tadqiqotlar orqali aholi geografiyasiga bog'lanadi. Ma'lumki, aholi soni, zichligi, shaharlar konsentratsiyasining oshib borishi, sanoat, ayniqsa tog'-kon sanoatlarining, suv transportining rivojlanishi kabi jarayonlar atrof, muhitga ta'sir etib ekologik muvozanatni buzilishiga va qator ekologik muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda.

Mazkur muammolarni hududiy jihatlarini ilmiy tadqiq etishda aholi geografiyasi-ekologiya fani natijalariga murojaat etadi. Aholi maskanlari shakllanishini muntazam kuzatib borish, tahlil etish juda murakkab jarayon. Lekin tadqiqot natijalari o'rganilayotgan hududdagi aholi maskanlari turlarini (tipologiya) ularning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashda juda zarurdir. Aholi geografiyasida aholi maskanlari majmuasi mazkur hududning, o'zaro mustahkam bog'liqlikda shakllangan maskanlar tizimi sifatida tadqiq etiladi. Bunday tizimning yaqqol ko'rinishiga shaharlar aglomeratsiyasi misol bo'la oladi. Aholi geografiyasi tadqiqotlarida aholi maskanlarining shakli, faoliyati va tizimi o'zaro bog'liq holda tahlil etiladi. Aholi joylashuvi esa ma'lum bir hudud uchun umumiy hamda alohida uning shahar va qishloq hududlari uchun o'rganiladi.

Bunday tadqiqotlar ilmiy manbalarda “geourbanistika” va “georuralistika”, deb nomlanadi. Aholi geografiyasi tadqiqotlarida uning kartografiya bilan aloqasi alohida o'rin tutadi. Kartografiya fani doirasida aholishunoslik masalalarini tadqiq etish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli rejalarini tuzishda, hozirgi mavjud voq'elikni ifodalovchi demografik jarayonlarni tasvirli, xilma-xil ko'rinishda hududiy rivojlanishini ko'rsatib berishda ahamiyati yuqoridir.

Qolavyersa, kartografiya fani usullarini qo'llash aholi geografiyasi fanining mazmunmohiyatini yanada boyitadi. Demografik jarayonlar rivoji turli mamlakat va rayonlarda bir-biridan keskin farq qiladi. Chunonchi, aholining tarqalishi va uning natijasi bo'lmish aholi manzilgohlari joylashishi ham bir tekisda emas. Bunday geodemografik xususiyatlaridagi o'ziga xosliklarni hududiy yo'nalishda baholash va kartografiyaning roli juda yuqoridir. Kartografiya aholi rivojlanishi va tarkibi, joylanishidagi farqlarni hududiy nuqtai-nazardan yaqqol, ko'rinarli tarzda ko'rsatib beradi. Ayniqsa, kartografik usul aholini bir vaqtda ham hududiy ham davriy jihatdan tadqiq qilishga imkon beradi.

Oqibatda, turli hududiy tahlil usullaridan foydalanish orqali, u yoki bu rayon, mintaqa rivojlanish xususiyatlarini geografik taqqoslash uchun sharoit yaratiladi. Aholi to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar mavzuli kartalar orqali beriladi. Aholi joylanishi, mehnat resurslari va ularning boshqa makon bo'yicha tavsifi mavzuli

kartalarda tavsirlanishi orqali xalq xo'jaligining kelajak va joriy rejalarini ishlab chiqish hamda qayta ishlashda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi kunda demografik tadqiqotlarda kartografik usuldan foydalanish natijasida umumilmiy, mayda masshtabli kartalar tuzish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa demografik kartalar yaratish usullarini tobora takomillashtirish zarurligidan dalolat beradi. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishda, aholiga xizmat ko'rsatish sohasini shart-sharoitini yaratishda, davlat xo'jalik tashkilotlari rejalarini tuzishda aholini hududiy o'rganish, ya'ni aholi geografiyasini o'rganish zarurligini ko'rsatib berdi.

Shuningdek, xo'jalikni kelajakdagi rejalarini ilmiy asosda tuzishda tabiat, ishlab chiqarish kuchlari hududiy xususiyatlari, aholiga xizmat ko'rsatish sohasi to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar talab etiladi. Bunday ma'lumotlarni majmualari kartalar va mavzuli kartalarda anik ifodalaniadi. Aholi kartalarida o'rganilayotgan muhim masalalardan biri, aholi zichligi va joylanishidir. Agarda, ilgari aholining joylanishi kartada, faqat ma'lum bir vaqt holatini ifodalagan bo'lsa, endilikda esa aholi joylanishi va zichligini davriy o'zgarishini makonda ko'rsatib bermoqda. Aholi mavzuli kartalari ichida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan, aholi va mehnat resurslari to'g'risidagi to'liq ma'lumotlarni mujassamlashtirgan, asosiy demografik xususiyatlarni, aholi harakati va tarkibini qamrab olgan ba'zi, atlaslarni keltirib o'tish o'rinli.

Aholi geografiyasida hududning o'zlashtirganlik darajasi aholi zichligi kartasidan foydalanish orqali o'rganiladi. Bunda kartogramma usulidan foydalanish orqali o'rtacha zichlik ko'rsatkichni har bir hududda yaqqol ko'rsatib beriladi. Aholi tarqalishini zichlik ko'rsatkichini kartada tasvirlash hamma aholi qatlami uchun qilinadi. Bunda qishloq-shahar aholi manzilgohlari alohida ajratib beriladi. Aholining tarqalishi kartada yirik regionlar doirasida bo'lib ko'rsatilgan. Agar har bir mintaqa aholi kartasi tuzilib tahlil etiladigan bo'lsa, yanada yaqqolroq va to'la ma'lumotlar aks eta boshlaydi. Chunki, davlatlarning, aholi kartasida o'sha hudud geografik xususiyatlari ya'ni aholi bilan tabiiy muhit iqtisodiy-iqtisodiy shart-sharoit o'rtasidagi bog'liqlik, hisobga olinadi.

Aholi geografiyasi fani yuzasidan qilinayotgan karta turlarini aholishunoslik fanlari tizimi belgilaydi. Aholi geografiyasi tuzilishidan kelib chiqib, aholi kartasi bir bo'lim bo'lsa, demografik xususiyatlari, sotsial-iqtisodiy kartalar (oilalar, bandlik) va etnografik xususiyatlari alohida-alohida bo'limlari tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan, yuqorida aholi joylanishi kartasi birinchilaridan bo'lib tahlil etildi. Aholi soni va tarkibi, aholi manzilgohlarining iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishida roli kattaligi bois, ular kartografiyada eng muhim ko'rsatkichlar bo'lib xizmat qiladi. Chunonchi, aholi manzilgohlari funksiyasi aholining xalqxo'jaligi tarmoqlarida bandligi bilan belgilanadi va kartada o'z aksini topadi.

1.4. Aholi geografiyasining asosiy bo'limlari va tadqiqot metodlari

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sayyoramiz aholisi milodning boshlarida 252 million kishini tashkil etgan, xolos. 1000 yilda dunyo aholisining soni 305 millionga, 1500 yilda-440 millionga etgan. XIX asrning oxirlarida dunyo aholisining soni 1 milliarddan oshib ketdi. Keyingi bir asr davomida, ya'ni XX asr va XXI

asrning boshlarida dunyo aholisi juda tez sur'at bilan ko'payib bordi. 1900–1950 yillarda kurrai zamin aholisi har yili o'rtacha 0,90 foizdan ko'paygan bo'lsa, 1950–2000 yillarda bu ko'rsatkich 1,75 foizni tashkil etdi.

Hozirgi davrda (2017 y.) dunyo aholisi 7,5 milliardni tashkil etmoqda. Aholi soni dinamikasidagi bunday o'zgarishlar qator iqtisodiy, ijtimoiy va demografik omillar bilan bog'liq albatta. Ulardan asosiylari aholi turmush tarzidagi, ijtimoiy ishlab chiqarishdagi ijobiy o'zgarishlar, o'lim hollarining kamayishi va aholi o'rtacha umr ko'rish muddatining oshib borishidir. Qayd etilganidek, dunyoning alohida hududlarida aholining ko'payib borishi va uning omillari, muammolari o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lib, ularning yechimi ko'pchilik aholishunos olimlar e'tiborini tortdi.

Aholining sotsial-iqtisodiy va demografik muammolari bo'yicha qator tadqiqotlar olib borildi. Natijada, aholi muammolari bilan shug'ullanuvchi fanlar tez sur'atda ko'paydi. Ularga falsafa, tarix, sotsiologiya, huquqshunoslik, psixologiya, etnografiya, tibbiyot, biologiya, demografiya, ekologiya, iqtisodiy geografiya va aholi geografiyasi kabi fanlar kiradi. Mazkur fanlar tadqiqot natijalari asosida aholi haqidagi bilimlar tizimi shakllanadi. Darhaqiqat, aholi qator fanlarning o'rganish ob'ekti hisoblanadi. Sababi, aholi-bu hayotning ishlab chiqarish va takror barpo bo'lish jarayonlarida, tabiiy tarixiy ravishda shakllanuvchi va uzluksiz yangilanib turuvchi insonlar birligi, kishilik jamiyatining matyerial komponentidir¹. Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida aholi insonlarning alohida tarixiy birligi sifatida namoyon bo'ladi (qadimgi dunyo aholisi, quldorlik, feodalizm tuzum aholisi va h.k.).

Bu hol aholining ijtimoiy jihatlarini yaqqol ifodalaydi. Aholining yana bir umumiy jihati makon tomoni bilan xarakterlanadi. Insonlar o'z hayotlarida ma'lum bir hududiy, ijtimoiy birlik bilan bog'langandir. Masalan, hududiy birligi – materiklarning aholisi (Shimoliy Amerika aholisi, Osiyo aholisi, Yevropa aholisi...), davlatlar aholisi (AQSH aholisi, Rossiya aholisi, O'zbekiston aholisi va h.k.)da ifodalanadi. Ma'lum bir davlat aholisini o'rganganda esa, hududiy birlik yana ham mukammallashadi. Masalan, O'zbekiston aholisi, uning viloyatlari va tumanlari aholisi, shahar va qishloq aholisi birligida ifodalanadi.

Aholining ijtimoiy birligi esa, ijtimoiy guruhlarda (qabila-urug', etnik, diniy, siyosiy va h.k.) o'z aksini topadi. Shuningdek, ijtimoiy birlik haqida so'z borganda, tarixiy davrlar – vaqt birligi ham muhimdir. Masalan, IX–X asrlarda Amir Temur davri aholisi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi aholisi va h.k. Demak ijtimoiy – vaqt va makon hududiy tadqiqotlarda aholini har qanday vaqt va hudud bo'yicha ajratish imkonini beradi. Ma'lumki, aholi geografiyasining asosiy ob'ekti – aholi va aholi manzilgohlari, ya'ni maskanlaridir. Ana shu nuqtai nazardan aholi geografiyasi aholishunoslik fanlari tizimida o'z o'rniga egadir. Aholini o'rganishda tadqiqot ob'ekti aholi bo'lgan barcha fanlar o'zaro bog'liq holda bir-birining tadqiqot natijalariga asoslanib faoliyat ko'rsatadilar. Faqat geograf yoki demograf, iqtisodchi yoki sotsiolog “Nima uchun sayyoramizda yoki uning alohida hududlrida aholi ko'payib yoki kamayib bormoqda?”, “Kelajakda yer yuzida aholi ko'payishi jarayonida qanday o'zgarishlar kutilmoqda?”, “Aholining qishloqdan shaharga bo'lgan migratsion oqimini qanday izohlash mumkin?” degan savollarga o'zi javob bera oladimi? Agar u o'z ilmiy yondoshuv natijalari asosida javob byersa ham, javob

bir yoqlama bo'lib qoladi. Bunday muammolarni mukammal hal etishda aholishunoslik fanlari tizimiga kiruvchi barcha fanlar tadqiqotlari natijalari va ular asosida shakllangan aholishunoslik bilimlar tizimi zarurdir.

Ma'lum bir hudud yoki davlat aholisi soni, tarkibi va takror barpo bo'lishini, aholi maskanlarining (shahar va qishloqlar) shakllanishining hududiy xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganar ekan, aholi geografiyasi aholishunoslik bilimlar tizimidagi barcha fanlar tadqiqot natijalaridan foydalanadi. O'z navbatida, tizimdagi qayd etilgan fanlar aholi geografiyasi tadqiqot natijalariga ham asoslanadi.

Aholi geografiyasi aholi soni dinamikasi tarkibi (demografik, sotsial, etnik va diniy) takror barpo bo'lishi jarayonlarini o'rganganda aholishunoslik fanlari tizimida aks etadi. Qayd etilgan jarayonlarga geografik omillar ta'sirini – hududiy jihatlarini tadqiq etganda, aholi maskanlari – shaharlar va qishloqlar shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganganda geografik fanlar tizimida ko'proq namoyon bo'ladi. Aholi geografiyasi, hududlar aholisining joylashuvi, aholi maskanlarining shakllanish xususiyatlarini, o'rganar ekan tabiiy va iqtisodiy geografiya tadqiqotlaridan foydalanadi.

Demografiya va etnografiya – aholi geografiyasi bilan chambarchas va har tomonlama bog'liq bo'lgan fanlar hisoblanadi. Chunki bu fanlar ham bevosita aholi geografiyasi singari aholini o'rganadi, lekin bular aholini har qaysisi o'z nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda tadqiq etadilar. Masalan, demografiya aholi soni, takror barpo bo'lish qonuniyatlari va omillarini o'rgansa, etnografiya – xalqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy tarixiy aloqalarini o'rganadi. Shunday qilib, aholi geografiyasi va demografiya hamkorlikda hal yetishi mumkin bo'lgan muammolarni birgalikda o'rganadi.

Xalqlarning tarqalishini esa etnogeografiya o'rganadi. Aholi geografiyasini demografiya bilan aloqasi alohida ahamiyat kasb etadi. Hududlar aholisini o'rganishda aholi geografiyasi demografik jarayonlarga murojaat etadi. Bunday tadqiqotlar geodemografik tadqiqotlar, deb ataladi¹. Demografik siyosat mazmuni va tadbirlarini ishlab chiqish juda ma'suliyatli va murakkab jarayondir. Ushbu yumushni bajarishda demografiya o'rganilayotgan davlat yoki alohida hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish qonuniyatlarini, demografik holatini mukammal o'rganishi lozim. Demak aholi geografiyasi va demografiya o'rganish ob'ektlari va predmetlari nuqtai-nazardan, o'zaro juda yaqin tutash fanlardir.

Ular o'z tadqiqotlarida bir hil manbalarga asoslanadilar, va o'z yo'nalishlari, maqsadlari bo'yicha tadqiqot olib boradilar, va hulosasi chiqaradilar. Masalan, demografiya ma'lum hudud aholisi soni va tadqiqotidagi ma'lum vaqtda sodir bo'lgan o'zgarishlarni demografik jarayonlarga asosan izohlaydi, aholi geografiyasi esa uning geografik omillari hamda hududiy xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Aholi migratsiyasini ham har ikkala fan mukammal o'rganadi. Demografik tadqiqotlarda aholi migratsiyasi demografik jarayonlarga ta'sir etuvchi omil sifatida tahlil etilsa, aholi geografiyasi esa migratsiya oqimining yo'nalishlari, hududiy xususiyatlari mehnat resurslari shakllanishda ishlab chiqarishni tashkil etishdagi o'rni va ahamiyati kabi jihatlari tadqiq etadi.

Aholi geografiyasi va demografiya fanlarining eng muhim predmetlaridan biri aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish kabi demografik

jarayonlar asosida avlodlar almashuvini; oila tashkil topishi va uzluksiz davom yetishini ta'minlovchi jarayon sifatida taxlil etadi. Shuningdek, aholi soni dinamikasi va tarkibining shakllanishida ham aholi takror barpo bo'lishini, asosiy omil sifatida o'rganadi. Aholi geografiyasi esa aholi takror barpo bo'lishidagi hududiy farqlarni o'rganadi. Aholi geografiyasi har bir hudud aholisi soni dinamikasi, yosh-jinsiy oilaviy tarkibi, takror barpo bo'lishi, mehnat resurslarining hududiy shakllanishini o'rganganda bevosita demografik ko'rsatkichlarga, demografik tadqiqot natijalariga asoslanadi.

Ana shu bois geograf mutaxassislar asosiy demografik tushunchalar, ko'rsatkichlar, uslublar haqida batafsil bilimga ega bo'lishlari zarur. Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi – migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiyasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborini migratsiya jarayonining hududiy xususiyatlarga emas, balki ushbu jarayon natijasida ro'y beradigan hududning demografik holatidagi o'zgarishlarga qaratadi.

Aholi geografiyasining muhim tarmoqlaridan biri aholi salomatligi va tibbiyot geografiyasidir. Mazkur tarmoq tadqiqotlarida aholi geografiyasi, ekologiya, sotsial gigiena, sotsial psixologiya fanlari tadqiqotlariga murojaat etadi. Ma'lumki, davlat, shahar va qishloq hududlari, aholisi, aholi maskanlarining o'z shakllanishi xususiyatlari va tarixi bordir. Bu borada aholi geografiyasi tarix fani tadqiqotlaridan foydalanadi.

Aholi geografiyasi o'z tadqiqotlarida metodik jihatdan geografik, iqtisodiy, sotsial yondoshuv va metodlardan foydalanadi. Jumladan, bunday yondoshuvlardan tizim-tarkib, geografik, iqtisodiy, sotsiologik va tarkibiy yondashuvlardan, statistik, demografik, matematik, kartografik metodlardan keng foydalanadi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholi qaysi fanlarning tadqiqot ob'ekti hisoblanadi?
2. Aholi geografiyasi fan sifatida qachon shakllangan?
3. Aholi geografiyasi fanining asosiy vazifalarini sanab bering .
4. Aholi geografiyasi fanining predmetini aytib bering.
5. Aholi geografiyasi fanini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi.
6. Aholi geografiyasi fanining asoschisi kim?
7. Aholi geografiyasi fani tarkibiy jihatdan qanday tarmoqlarga ajraladi?
8. Aholi geografiyasi qaysi fanlar bilan o'zaro aloqador hisoblanadi?
9. Aholi geografiyasi fanining rivojlanish tarixini aytib bering.
10. O'zbekistonda aholi geografiyasi fanining rivojlanishiga qaysi olimlar katta hissa qo'shgan?

2-MAVZU: AHOLI SONI VA DINAMIKASI

REJA:

- 2.1. Aholi soni dinamikasining ijtimoiy-geografik xususiyatlari**
- 2.2. Aholi soni dinamikasining mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari**
- 2.3. Dunyo mamlakatlari aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlar**
- 2.4. Aholi to'g'risida ma'lumotlar manbalari**
- 2.5. Aholining joriy statistik hisobi**
- 2.6. Aholi ro'yxati: talablar, vazifalar, tamoyillar**

2.1. Aholi soni dinamikasining ijtimoiy - geografik xususiyatlari

Aholi deganda—ma'lum hududda yashaydigan kishilar guruhi tushuniladi. Aholining mutloq soni—biron-bir hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning ma'lum vaqtdagi miqdoriy ifodasidir. Aholi soni va tarkibida sodir bo'lgan barcha o'zgarishlar iqtisodiyotning rivojlanishiga, umuman jamiyatning rivojlanishiga bevosita ta'sir etadi. Har bir hududning, davlatning ijimoiy-iqtisodiy rivojlanishida aholi sonining ortib yoki kamayib borishi, aholining umumiy tarkibida mehnat yoshidagi aholi guruhining salmog'i, ularning demografik va sifatiy shakllanib borishi, Shuningdek, bolalar va mehnat yoshidan yuqori bo'lgan qariyalar salmog'i ham juda muhimdir.

Har bir davlat aholisining soni va yosh-jinsiy tarkibidagi mutanosiblik, uning rivojlanish istiqboli dasturlarini ishlab chiqishda asosiy omil, zamin hisoblanadi. Ana shu nuqtai - nazardan dunyo va uning alohida hududlari, davlatlari, xalqlari bo'yicha aholi soni va tarkibini yuqorida qayd etilganidek juda qadimdan boshlab hisobga olib kelinadi. Aholi soni va tarkibini hisobga olish uslublari, dasturlari, texnikalari jamiyat rivojlanishiga monand doimo rivojlanib, takomillashib keldi. Aholini hisobga olishda, uning umumiy soni, yosh-jinsiy tarkibi bilan bir qatorda oilaviy tarkibi, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajrim kabi demografik jarayonlar, aholi migratsiyasi haqida ham ma'lumotlar to'planib boriladi.

Hozirgi dunyoda insonlarning kelib chiqishi to'g'risida turli qarashlar, fikrlar bo'lsada, ammo yer shari kartasida insonning paydo bo'lishi vaqti va bu qayerda ro'y berganligi to'g'risida yagona fikr mavjud emas. Aholi sonining past sur'atda o'sishiga sabab odamlar o'rtasida o'limning ko'pligi, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi darajasining sustligi, insonlarning tabiiy muhitga bog'liqligi bo'lgan.

O'sha davrlarda o'limning yuqoriligi va umr ko'rish davrining qisqaligi yer shari aholisi soni ko'payishini ta'minlamadi. Dastlabki inson ajdodlarining paydo bo'lishi haqida turlicha nazariyalar yaratilgan. Biologlar A.I.Oparin nazariyasiga asoslangan holda hayotning paydo bo'lishini suvga, okeanlarga bog'laydilar. Geologlardan esa akademik V.I.Vernadskiy qarashlariga asoslanib, yer yuzida hayot hamisha bo'lgan yoki ular yer elementlari bilan birga sodir bo'lganligini e'tirof etadilar.

Shuningdek, yer kurrasida hayot va insonning paydo bo'lishini ilohiy va kosmik kuchlarga bog'lovchi qarashlar ham keyingi davr manbalarida uchramoqda. Ko'pchilik antropolog olimlar fikricha sayyoramizda bundan 5-7 million yil avval insonning dastlabki ajdodlari (avstralopetiklar) Afrika va Osiyoning tropik va ekvatorial zonalarida yashaganlar. Keyinchalik 2-3 million yil ilgari avstralopetiklardan eng qadimgi insonlar – arxatroplar shakllangan va ular Sharqiy Afrikada istiqomat etganlar. Bundan 600-700 ming yil muqaddam insonning eng qadimgi ajdodi bo'lgan arxantroplar paleontoplarga, pitekantoplarga va neandertallarga aylanganlar va Janubi-Sharqiy hamda Janubi-G'arbiy Osiyoga tarqalganlar.

Nihoyat, bundan taxminan 40-50 ming yil ilgari insonning ongli (Homo Sapines) ajdodi shakllangan. Ongli insonning paydo bo'lishi mezolit davriga to'g'ri keladi. Eramizning boshlarida yer shari aholisining soni 200-250 mln., kishi atrofida

edi. Yuqorida qayd etilganidaek, aholining asosiy qismi Rim imperiyasi, Xitoy va Hindistonda joylashgan. Aholi soni haqidagi ma'lumotlarga ko'ra, eramizdan oldingi davrda yer sharida bor yo'g'i bir necha yuz ming kishi, bir muncha aniqroq ma'lumotlar bo'yicha esa, eramizdan 7 ming yil oldin yer sharida 10 millionga yaqin aholi yashagan ekan va ular har 1000 yilda taxminan 10-20 % dan ko'payib borgan xolos. Aholini bunday sekin ko'payishi aholi o'rtasida o'lim hollarining yuqoriligi bilan izohlanadi. Ushbu davrda aholi o'rtasida o'limning umumiy koeffitsienti 50 ‰ va undan yuqori bo'lgan, boshqacha qilib aytganda, har 1000 aholidan 50 tasi hayotdan ko'z yumgan. Ayniqsa, bolalar o'limi yuqori bo'lgan.

Aholi ochlikdan, kasalliklardan va qabilalararo bo'lib turgan to'qnashuvlardan ko'proq halok bo'lgan. Aholining o'rtacha umr ko'rishi 20 yildan oshmagan. Aholi sonining ko'payib borishida jamiyatda ishlab chiqarishning mukammalashib borishi, sodir bo'lgan mehnat taqsimotlari, ya'ni chorvachilik va dehqonchilikning rivojlanishi alohida omil hisoblanadi. Eramizdan 7-8 ming yil oldin Yaqin Sharq hududlarida juda ko'p qabilalar ovchilikdan, chorvachilikka, dehqonchilik qilishga o'ta boshladilar. Xo'jalik yuritishdagi yangi sharoit qabilalardagi aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni yaxshiladi, oziqovqat zahiralari yaratildi. Natijada, aholining o'lim hollari nisbatan kamaydi, lekin turli epidemiyalar, xo'jaliklar orasida mavjud urushlar tufayli o'lim hamon yuqori edi.

Xo'jalik yuritishning yangi formasi sababli, qabilalarning bir joydan ikkinchi joyga muntazam ko'chib yurishi bir muncha barham topdi. Qabilalar dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishi natijasida o'troq hayotga o'ta boshladilar. Bu hol esa ayollar ahvolining bir oz yaxshilanib, tug'ilishning ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Tug'ilishning ko'tarilishi esa dunyo aholisi sonining ko'payib borishiga olib keldi. Ushbu davrda erta nikohlar va ko'pbolalilik deyarli barcha aholiga xos bo'lgan. Lekin sinfiy jamiyatning paydo bo'lishi bilan tug'ilishga salbiy ta'sir etuvchi ba'zi omillar ham shakllana boshladi. Masalan, quldorlik davrida qullar, askarlar aholining takror barpo bo'lishi jarayonida ishtirok etmasdilar. Shuningdek, ba'zi diniy qarashlar, masalan, buddizm, inson ruhini gunohlardan qutqarish maqsadida, nikohsizlik va farzandsizlik holatlarini qo'llab quvvatlardi.

Ishlab chiqarish kuchlarining yanada takomillashuvi aholi o'rtasida sinflar va davlatlar paydo bo'lishiga olib keldi. Jamiyat asta-sekin ibtidoiy tuzumdan quldorlik davriga (sinfiy jamiyatga) o'tdi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti rivojlana boshladi. Jamiyat taraqqiyotidagi bu o'zgarishlar aholining ibtidoiy tuzum davriga nisbatan ancha tez edi. Buning asosiy sababi – tug'ilishning yuqoriligidir. Tug'ilishning yuqoriligi esa, o'z navbatida, ayollarning erta nikohga kirishi, tug'ilishning cheklanmaganligi hamda ko'pbolalilikni xalq, davlat va din tomonidan qo'llab-quvvatlanishi bilan bog'liq edi. Ammo shunga qaramasdan, quldorlik tuzumi davrida aholi o'rtasida o'lim hollari ancha yuqori bo'lgan. Sababi, ko'pgina qishloq va shaharlarda aholining juda zich joylashuvi va gigiena-sanitariya sharoitlarning yo'qligi tufayli, yuqumli kasalliklarning keng tarqalganligidir.

Aholi o'rtasida madaniyatning rivojlanishi, qadimiy sivilizatsiya markazlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu madaniyat markazlari yer kurrasining sug'oriladigan hududlarida (Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy va boshqa hududlar) shakllandilar. Qadimgi Misrda fir'avnlarda davrida 7 million aholi

yashagan, deb taxmin etiladi. Dunyo hududlarida umumiy aholi soni eramizdan avvalgi 5 ming yillikda 30 million atrofida bo'lgan. Ana shu davrda yer yuzida aholi joylashuvining hozirgi areallari paydo bo'lgan. Insonlarning yashash uchun kurashi borib-borib, jamiyat taraqqiyotida ijobiy (progressiv) o'zgarishlarga olib keldi. Ishlab chiqarish kuchlari rivojlana borib, kishilar dastlab chorvachilik, keyinroq esa dehqonchilik bilan shug'ullanishga o'tdilar, ochlikka, kasalliklarga qarshi kurash boshladilar.

Endi ular mehnat qilib, moddiy mahsulotlar yaratadilar. Hunarmandchilik, savdo rivojlandi va shaharlar paydo bo'la boshladi. Inson hayotidagi bu ijobiy o'zgarishlar ularning hayot sharoitini yaxshiladi. Sinfy jamiyatning shakllanishi, dunyo hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishidagi farqlar, aholi takror barpo bo'lish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ba'zi hududlarda yoppasiga tarqalgan epidemiyalar va urushlar oqibatida, aholi o'rtasida o'lim nihoyatda yuqori bo'lgan, qishloqlar aholisiz qolgan. Ushbu davr uchun aholi takror barpo bo'lishida ibtidoiy jamiyatdagidek, umumiy bir xususiyat – tug'ilishning yuqoriligi saqlanib qolgan edi. Quldorlik tuzumidagidek, ko'pbolalilik nafaqat, urf-odatlar, balki davlat siyosati, din, ayniqsa, islom va induizm tomonidan ham qo'llab quvvatlanar edi. Insoniyat taraqqiyoti tarixidagi dastlabki —Madaniy-texnik revolyusiyal ishlab chiqarish kuchlarining yanada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish rivojlandi. Bu hol esa o'z navbatida, dunyo aholisi sonining ko'payishiga olib keldi.

2.2. Aholi soni dinamikasining mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari

Aholining umumiy mutloq (absolyut) soni – ma'lum hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning ma'lum vaqtdagi miqdoriy ifodasidir. Aholi ro'yxatlari yordamida aholi mutloq sonini o'zgarishini aniq ifodalash mumkin. Aholi mutloq sonidagi o'zgarishlarda aholi soni muntazam ko'payib borsa ijobiy, agar aholi soni kamaysa salbiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Aholining mutloq soni uning tabiiy va mexanik harakatlari asosida doimo o'zgarib turadi. Tabiiy ko'payishda demografik jarayonlardan tug'ilish va o'lim jarayonlari muhim o'rin tutadi. Masalan, O'zbekistonda aholi soni dinamikasi 1926– 2018 yillar davomida muntazam ko'payib kelgan. Demak, aholi soni dinamikasi ijobiy xususiyatga ega bo'lgan, lekin ikkinchi jahon urushi (1941–1945– yillarda) davrida aholi soni bir muncha kamaygan va aholi soni dinamikasida salbiy xolat kuzatilgan. Aholi geografiyasida aholining mutloq soni asosiy ko'rsatkich bo'lib, aniq bir sanadagi aholi soni haqida ma'lumot beradi. Statistik manbalarda aholining mutloq soni ma'lum bir sanaga (1 – yanvar, 1 – iyul, yoki 31 – dekabr) keltiriladi.

Masalan, O'zbekiston aholisi 1991 – yil 1 – yanvarda 20,7 million, 2018 – yil 1 – yanvarda esa 32,7 million kishini tashkil etgan. Aholi mutloq sonidagi o'zgarishlar mutloq ko'payish orqali aniqlanadi. Aholining mutloq ko'payishini aniqlashda esa quyidagi formuladan foydalaniladi:

$\Delta S = S_1 - S_0$; Δt – mutloq ko'payish. S_0 – o'rganilayotgan davr boshidagi aholi. S_1 – o'rganilayotgan davr oxiridagi aholi. (Medkov V.M. Demografiya. - M., 2004, s. 98). Masalan, O'zbekiston aholisini 1991-2018-yillardagi mutloq o'sishini yuqorida qayd etilgan formula yordamida aniqlaymiz.

R-1991-20,7 million; R-2018-32,7 million; Δ -2018-1991=32,7-20,7=12,0 million. Demak, 1991-2018 yillarda O‘zbekiston aholisining o‘shishi 12,0 million kishiga teng bo‘lgan yoki qayd etilgan davrda respublika aholisi mutloq 12,0 million kishiga ko‘paygan. Ma‘lumki, davlat yoki hudud aholisi tug‘ilganlar va immigrantlarning kelishi hisobiga ko‘payadi, o‘lim va emigrantlarning kyetishi hisobiga esa kamayadi. Aholi umumiy mutloq sonini topishda 4 ta asosiy ko‘rsatkichi ishtirok etadi, **bular:** 1) tug‘ilganlar soni; 2) o‘lganlar soni; 3) immigrantlar soni; 4) emigrantlar soni.

Aholi sonidagi o‘zgarishlarni o‘rganishda-balansli tushunchasidan ham foydalaniladi. Tug‘ilganlar va o‘lganlar balansi – aholining tabiiy o‘shidir (ma‘lum davrdagi tug‘ilganlar va o‘lganlar soni farqi). Immigrantlar va emigrantlar balansi – aholining mexanik o‘shidir. Agar aholi soni tashqi migratsiya hisobiga ko‘paymaydigan bo‘lsa – bu mamlakat aholisi —yopiq aholi deyiladi, aksincha, tashqi migratsiyaning mavjudligi tufayli, aholi soni ko‘payib borsa, bunday mamlakat aholisi —ochiq aholi deyiladi. Aholining tabiiy o‘shishi va migratsiya qoldig‘i ma‘lum davrdagi aholi soni o‘zgarishi komponentlaridir. Aholi mutloq soni xaqidagi eng aniq ma‘lumotlar aholi ro‘yxati o‘tkazish orqali olinadi.

Aholi ro‘yxati oralig‘idagi aholi sonini aniqlashda esa demografik balans usulidan foydalaniladi. Mazkur usul demografik balans tenglamasida o‘z ifodasini topgan: $S_1 = S_0 + (N - M) + (P - V)$ S_0 – aholi soni (o‘rganilayotgan davr boshi) N – o‘rganilayotgan davrdagi tug‘ilganlar soni M – o‘rganilayotgan davrdagi o‘lganlar soni P – kelganlar (immigrantlar) soni V – ketganlar (emigrantlar) soni.

O‘zbekiston aholisining 2001-yil 1-yanvardagi mutloq sonini yuqorida keltirilgan tenglama yordamida aniqlaymiz. 2000-yil 1-yanvarda (S_0) Respublikada mavjud aholi soni 24582,8 kishini tashkil etgan. 2000-yil 1-yanvardan 31-dekabrgacha bo‘lgan davrda 527580 ta chaqaloq (N) tug‘ilgan, 135598 nafar kishi hayotdan ko‘z yumgan (M).

Ana shu davrda Respublikaga kelganlar (P) soni 145880 kishini, respublikadan ketganlar (V) soni esa 212472 kishini tashkil etgan. Demak, $S_0(2001) = 24582,8 + (527580 - 135598) + (145880 - 212472) = 24908,2$;
 $S_0(2001) = 24908,21$

Aholi soni dinamikasidagi o‘zgarishlarni mutloq ko‘rsatkichlarda aniqlashning o‘ziga xos kamchiliklari mavjud. O‘rganilayotgan davr qancha uzoq bo‘lsa, aholi sonidagi o‘zgarishlarning aniqlik darajasi kamayadi. Shuningdek, o‘rtadagi davrlarning xususiyatlari to‘la ochilmay qoladi. Bu borada aholi sonidagi o‘zgarishlarni nisbiy ko‘rsatkichlar orqali aniqlash maqsadga muvofiqdir. Bunda o‘rganilayotgan davr bir nechta kichik-kichik davrlarga bo‘lib, ulardagi aholi o‘shishi nisbiy aniqlanadi. Aholi soni dinamikasini ilmiy tadbiq etishda aholining davriy va o‘rtacha yillik o‘shish koeffitsientlari ham xizmat qiladi.

Aholining davriy o‘shishi koeffitsientlari: Aholining ma‘lum bir davrda o‘shishini aniqlashda eng oddiy usul o‘rganilayotgan davrning boshidagi aholi soniga nisbatan, o‘rganilayotgan davrning oxiridagi aholi sonini necha foiz oshganini aniqlashdir.

$$Ko'shish = S_1 : S_0 \times 100\%$$

Ko'sish-aholining o'sish sur'ati; S_1 –aholining yil oxiridagi soni; S_0 –aholining yil boshidagi soni. Masalan: O'zbekiston aholisi 01.01.1989 yilda 19905 ming kishini tashkil etgan. 01.01.2000 yilda esa – 24583 ming kishiga etdi.

Ushbu holda 1989-2000 yillardagi aholining o'sish koeffitsienti 123,5 % ga tengdir.

$$Ko'sish = S_1 : S_0 \times 100\% = 24583 : 19905 \times 100\% = 123,5 \%$$

Ikkinchi usuli o'rganilayotgan davrdagi aholi sonining mutloq o'sish sonini o'rganilayotgan davr boshidagi aholi soniga nisbati bilan aniqlanadi.

Aholining o'rtacha yillik o'sish surati va o'sish koeffitsientlari: Turli davrlardagi aholi o'sishi sur'atini taqqoslash uchun aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati va o'sish koeffitsientlaridan foydalaniladi. Buning uchun o'rganilayotgan davrdagi aholini umumiy o'sishi aniqlanib logarifmlar yordamida tuzilgan maxsus o'sish va kamayish jadvali (Ayrapetov) asosida o'rtacha yillik o'sish sur'ati va o'sish koeffitsientlari orqali aniqlanadi. Bundan tashqari, aholining o'rtacha yillik ko'payish sur'atini topishda maxsus formulalar yordamida ham topish mumkin. Jumladan,

K-aholining o'rtacha yillik ko'payish sur'ati: S_1 –aholining yil oxiridagi soni; S_0 –aholining yil boshidagi soni.

$$K = S_1 - S_0 : S_0 \times 100\% = 24583 - 19905 : 19905 \times 100\% = 23,5 \%$$

Masalan, 1989-2000 yillarda ya'ni 11 yilda aholining davriy o'sish koeffitsienti 123,5 foizni tashkil etgan. Aholining o'rtacha yillik o'sish va kamayishi jadvalidan 11 yil uchun 123,5 foiz o'sganligini ko'ramiz. 11 yilda O'zbekiston aholisining ko'payish sur'ati 23,5 foizni, o'rtacha yillik ko'payish sur'ati esa 11,2 foizni tashkil etadi. Bular aholi soni dinamikasining nisbiy ko'rsatkichlarini ifodalaydi. Aholi dinamikasining nisbiy ko'rsatkichlari uning rivojlanish intensivligini belgilaydi.

2.3. Dunyo mamlakatlari aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlar

Tadqiqotlar tahlili ko'rsatishicha, dunyo aholisining soni asrimizning birinchi ming yilligida 245 dan 345 mln kishigachani tashkil etgan bo'lsa, XIII asrda Yevropada va Osiyoning qator davlatlarida tarqalgan turli xil yuqumli kasalliklar aholi soni ko'payishiga olib kelmadi, XIV asrda hatto dunyo aholisi soni kamaydi. Mutaxassislar fikricha, aholi o'sish sur'ati kam bo'lishiga qaramay, 1500 yillarda yer shari aholisi soni 425 - 450 mln kishiga etdi. XIX asrning ikkinchi yarmida yer shari aholisi soni ko'payish sur'ati 0,8 foizga teng bo'ldi. Turli manbalarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, 1900 yilda dunyo aholisining soni 1,5 martaga ortgan, yoki 1,550-1,760 mln kishiga etgan. XX asrning birinchi yarmi aholi soni ko'payishi uchun juda qiyin va qarama qarshiliklar davri bo'lgan.

Chunki, bu davrda bir tomondan Osiyo va Amerikada aholi soni tezlik bilan o'sib boradi, ikkinchi tomondan ikkita jahon urishi (1914 – 1918 yy; 1939 – 1945 yy.) aholi miqdori ortishiga faqat salbiy ta'sir etadi. Ammo shunga qaramasdan, yer shari aholisi ko'payishda davom etadi, masalan, 1927 yilda dunyo aholisining soni 2 mlrd kishini tashkil etgan bo'lsa, 1950 yilda 2,558 mln kishiga etgan. Dunyo aholisining dinamikasidagi o'zgarishlarda XX asrning ikkinchi yarmi alohida iz qoldirgan davr bo'ldi.

O'rta asrlarda ham dunyo aholisining soni ko'payib bordi, lekin aholining ko'payish sur'ati nisbatan sekin bo'lgan. Birinchi ming yillikning oxirida dunyo

aholisining soni 250-300 millionni tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi ming yillikning o'rtalarida bu ko'rsatkich 400-500 millionga etgan. Jumladan, Osiyoda – 250 million, Yevropada 65-80 million, Amerikada 30-50 million, sobiq SSSR hududida esa 15-20 million aholi istiqomat etgan. Ushbu davrda ba'zi davlatlarda bosqinchilik, urushlar, xo'jaliklar izdan chiqishi natijasida, aholi sonining kamayib ketganligi ham kuzatiladi.

1-jadval. Dunyo aholisining ko'payishi (mln.kishi hisobida)

Sana, yillar	Dunyo aholisi	Sana	Dunyo aholisi
Milodning boshi	252	1920	1811
400	205	1930	2070
800	224	1940	2295
1000	305	1950	2527
1200	400	1960	3060
1500	440	1970	3727
1600	578	1980	4430
1700	680	1993	5510
1750	728	2000	6000
1800	954	2005	6464
1850	1248	2015	7336
1900	1630	2025	8563
1910	1755	2050	9846

XII-XV asrlarda dunyo aholisining ma'lum qismi yuz bergan katta urushlar tufayli qirilib ketdi. Ayniqsa, bu urushlardan Sharqiy va Janubi-Sharqiy Yevropa mamlakatlari aholisi katta talafot ko'rdi. Urushlar nafaqat aholining bevosita qirilib kyetishiga, balki, xo'jaliklarni, ishlab chiqarishni izdan chiqarish hisobiga sodir bo'lgan ocharchilik sababli hayotdan bevaqt ko'z yumushlariga olib kelgan. Agar dastlabki 500 yilda (1000-1500 yillar) yer yuzi aholisi 135 millionga ko'paygan bo'lsa, 1500-1750 yillarda yoki 250 yilda esa bu ko'rsatkich 288 millionni tashkil qildi, ya'ni aholining o'sishi 2 marta tezlashdi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab aholining o'sishi yanada tezlashdi.

Dunyo aholisining 1000 yildan 2005 yilgacha bo'lgan o'sishiga nazar tashlasak, aholi eng tez ko'paygan davr XX asrdir. 1900-1950 yillarda yer shari aholisi har yili o'rtacha 0,90 % dan ko'paygan bo'lsa, 1950-2000 yillarda bu ko'rsatgich 1,75 % ga etdi. XXI asrning dastlabki yillarida esa dunyo aholisi sonining ko'payish sur'ati birmuncha sustlashdi. 2000 – 2009 yillarda dunyo aholisining o'rtacha yillik ko'rsatkichi 1,42 % tashkil etmoqda. Hozirgi davrda (2018 y.) yer sharida 7,5 milliarddan ortiq kishi istiqomat qilishmoqda (1-jadval).

Aholi sonining ko'payib borishida dunyo hududlari bo'yicha keskin tafovutlar mavjuddir. Natijada, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlariga kelib, sayyoramizda hududiy xususiyatlarga ega bo'lgan demografik muammolar vujudga keldi. Ba'zi davlatlarda moddiy boyliklar ishlab chiqarishga nisbatan aholi soni juda tez ko'payib borib, "aholi ko'payishi" muammosini yuzaga keltirgan bo'lsa, ba'zi hududlarda esa aholi tug'ilishining keskin qisqarishi, ya'ni demografik mezondan kamayib ketishi oqibatida, "demografik qarish" muammosi kuzatilmoqda. "Aholi

ko'payishi" muammolari asosan rivojlanayotgan davlatlarda kuzatiladi, dunyo aholisining ko'payishi ham deyarli ushbu davlatlar bilan bog'liqdir.

1967-yilda esa yer shari aholisi 65 millionga oshdi. Undan 56 millioni rivojlanayotgan davlatlar aholisining ko'payishi hisobiga ro'y byerdi. Dunyo aholisining bunday tez ko'payishini olimlar "demografik portlash", deb izohladilar. Rivojlanayotgan davlatlarda XX asrning ikkinchi yarmida aholi sonining ana shunday tez sur'at bilan o'sishi, asosan, uchta demografik omilga bog'liq bo'lgan. Ulardan birinchisi – tug'ilishning yuqori darajada saqlanib qolayotganligi. Ikkinchisi o'limning pasayganligi va aholi umr ko'rish davomiyligining uzayganligidir.

Rivojlanayotgan davlatlarda bir tomondan, feodal va ibtidoiy jamiyat munosabatlarining saqlanib qolishi, ikkinchi tomondan, mustamlaka tuzumining uzoq xukm surishi ularning dunyodagi iqtisodiy jihatdan rivojlanmagan agrar regionlar sifatida saqlanib qolishiga sabab bo'ldi, natijada, sanoat rivojlanmadi. Aholining asosiy qismi qishloqlarda istiqomat etib kelgan. Qishloq turmush tarzi esa, tug'ilishning yuqori bo'lishiga olib keluvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Undan tashqari ayollarning ijtimoiy tengsizligi, aholining savodlilik darajasining nihoyatda pastligi, qator musulmon davlatlarida ko'pbolalikni qo'llab-quvvatlovchi an'analarning mavjudligi, homiladorlikni oldini oluvchi vositalarni va ular haqidagi tushunchalarning keng tarqalmaganligi kabi omillar ham rivojlanayotgan davlatlarda aholi tug'ilishining yuqori bo'lishiga olib kelgan.

Yer kurrasi aholisi 2012 yilda 7 milliarddan oshdi. BMT ma'lumotlariga qaraganda, dunyo aholisi 2015 yilgacha har yili 80-85 million kishidan ko'payib borgan. Statistika ma'lumotlar ko'rsatishicha, yer shari aholisi asrimiz boshidan to hozirgi davrga qadar 3,5 marta ko'paygan. Aholining tez sur'at bilan ko'payishi XX asrga to'g'ri keldi va bu asosan rivojlanayotgan davlatlar hisobiga bo'lmoqda. Agar 1950–1990 yillarda aholi butun yer sharida yiliga o'rtacha 1,8 % ko'paygan bo'lsa, rivojlangan davlatlarda esa bu ko'rsatkich 0,9 % ni va rivojlanayotgan davlatlarda esa 2,1 % ni tashkil qiladi. 2000 yil avval yer sharida 200 million kishi yashagan va uning aksariyati Osiyoda joylashgan. Hozirga kelib yer yuzida aholi quyidagicha **tarqalgan:**

- Yevropa (Rossiya Federatsiyasining Yevropa qismi bilan birgalikda).....740 mln
- Osiyo (Rossiya Federatsiyasining Osiyo qismi bilan birgalikda) .....4216 mln
- Afrika .....1051 mln
- Amerika .....942 mln
- Avstraliya va Okeaniya .....37 mln

BMT prognoziga ko'ra dunyo aholisi 2000 y. - 6 030 mln, v 2005 y. - 6 550, 2017 y.-7536 mln, 2125 g.-8082 mln kishiga etadi.

Dunyoda aholi soni bo'yicha birinchi o'rinda Xitoy davlati bo'lib, 2017 yilda uning aholisi 1,3 milliarddan oshdi. Ikkinchi o'rinda esa Hindiston davlati turadi. 2017 yilda Hindiston aholisi 1,4 milliardga etdi. Xitoy va Hindiston aholisi Yer shari aholisining 36,7 foizini tashkil etadi. Aholi soni bo'yicha keyingi o'rinlarda AQSH (325,8 million), Indoneziya (243,3 million), Braziliya (207,9 million), Pokiston (180,2 million), Bangladesh (164,2 million), Nigyeriya (190,9 million), Rossiya (146,8 million), Yaponiya (126,7 million) va Meksika (129,2 million)2 davlatlari turadi.

Yer sharida aholi soni million kishiga etmaydigan kichik davlatlar ham mavjud. Ularga 2017 yilda Amerikada 15 ta, Osiyoda 4 ta, Afrikada 9 ta, Yevropada 9 ta, Avstraliya va Okeaniyada 13 ta davlatni kiritish mumkin. Aholi soni bo'yicha dunyoda eng mitti davlatlar Afrikadagi Tuvalu (0.01 mill.), Nauru (0.01 mil.), Palau (0.02 mil.), Yevropadagi Monako (0.04 mil), Lixtenshteyn (0.04 mil.), San-Marino (0.03 mil.) davlatlaridir.

XX asrning ikkinchi yarmida dunyoning hamma mintaqasida aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati pasaydi, Xorijiy Yevropada, bu ayniqsa, sezilarli bo'ldi, faqatgina Afrikada bunday hodisa ro'y byermadi. Mazkur qora mintaqada hamon "demografik portlash" kuzatilmoqda. 2000-2025 yillarda ham Afrikada bu holat saqlanib qoladi. Oxirgi 30-40 yil ichida aholisi tez ko'payib borishi xos bo'lgan, rivojlanayotgan davlatlardagi demografik vaziyat qator mutaxassislarni "dunyoda aholi ortiqchaligi paydo bo'ladi"–degan tashvishga ham olib keldi.

Rivojlanayotgan davlatlarda aholi ko'payishining asosiy sababi o'limning keskin kamayishi, tug'ilish darajasining yuqoriligi hamda o'rtacha umr ko'rish muddatining oshganligidir.

Hozirgi paytda dunyo aholisining deyarli 60 % Horijiy Osiyoda, 15 % ga yaqini – Afrikada, 13 % - Amerikada, 11 % Horijiy Yevropada, 0,5 % - Avstraliya va Okeaniyada, hamda 6 % - MDH tarkibiga kirgan davlatlarda istiqomat qilishadi. Aholi sonining tez oshib borishi Afrika va Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilib, ularda aholi yiliga 2,5 – 3 % dan ko'payib bormoqda.

Yuqorida qayd etilgan omillar ta'sirida rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni XX asr oxirlarida tez oshib ketdi. Aholining tez sur'at bilan ko'payib borishi rivojlanayotgan davlatlarda bugungi kunda ham davom etmoqda. "Aholi ko'payishi" muammosi ayniqsa, Hindiston va Xitoy kabi davlatlar uchun juda tashvishli kechmoqda. Hindistonda XX asrning 90 yillarida aholining ko'payib borishida rekord tezlik qayd qilingan.

Ushbu davrda Hindiston aholisi 1 yilda 15,6 millionga ko'paygan. XXI asrga kelib bu davlatda aholi soni 1 milliarddan oshdi. Bxarat (hindlar o'z mamlakatlarini shunday ataydilar) garchi iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoda birinchi o'nlikka kirgan bo'lsa ham, biroq ularning barchasi uzluksiz o'sib borayotgan aholi tomonidan "yeb tashlanmoqda". "Biz uchun eng xavflisi Xitoy yoki Pokiston atom bombasi emas, balki tug'ilish bombasidir!", - degan edi o'z zamonida Radjif Gandi.

Hindiston rahbariyati "tug'ilishni nazorat etish" dasturlarini tuzishga majbur bo'ldilar. Bolalarning ko'payishi oilada baraka timsoli, deb hisoblaydigan odamlar yashovchi mamlakatda tug'ilishning kamaytirilishi oson kechmadi. Qadimda bu yerda xudolarga qilinayotgan iltijolarda odamlar yomg'ir va farzandlar, ayniqsa, o'g'il bolalarni, ularga yuborilishini so'rar edilar. Shu bois, 1951 yilda mustaqil Hindistonning birinchi premyer ministri Javoxarla'l Nyeru "Oilani rejalashtirish dasturi" ni boshlaganda, bu hol hind va musulmon ruhoniylarining keskin qarshiligiga va aholining ko'p qismi tomonidan tushunmovchiliklarga olib keldi.

Shunday bo'lsada, Nyeruning qizi Indra Gandi, 1966 yilda premyer ministrlk lavozimini egallab, mazkur dasturni faollashtirishga kirishdi. Biroq Indira Gandining besh yillik (1969-1974) rejalarida ko'zda tutilganidek tug'ilishni 35 % dan 32 % ga kamaytirishni iloji bo'lmadi. Lekin keyingi besh yillikda bolalar tug'ilishini 30 %

gacha tushirish rejalashtirildi. Davlatda tug'ilishni cheklash, nazorat etish bo'yicha turli xarakterli amallar amalga oshirildi, lekin bu xarakterli amallar qator qarshiliklarga ham uchradi.

1970 - yillar o'rtalarida bo'lib o'tgan siyosiy noroziliklardan so'ng davlatning demografik dasturi "Oilaning farovonligi dasturi", deb ataladigan bo'ldi, uning asosiy maqsadi qilib esa "targ'ibot ishlari" qo'yildi. Ularni amalga oshirish uchun xorijiy mutaxassislar, shuningdek jamoatchilik tashkilotlari ham taklif etildi. 1980 yili Hind davlati rahbariyati 2000 yilga mo'ljallangan yangi dasturni qabul qildi.

Unga ko'ra: har bir oilada o'rtacha bolalar sonini 4,4 dan 2,3 ga kamaytirish, tug'ilishning umumiy koeffitsientini esa 33 ‰ dan 21 ‰ gacha qisqartirish, hech bo'lmaganda 60% yer-xotinlar doimiy ravishda xomiladorlikni oldini oluvchi vositalardan foydalanishi, shuningdek bolalar o'limining kamaytirish ko'zda tutilgan edi. Bugungi kunda Hind sog'liqni saqlash va oila farovonligi departamenti ma'lumotlariga ko'ra, hind oilalarining yarmidan ko'pi homiladorlikni oldini oluvchi vositalardan foydalanishadi. Tug'ilish esa har bir oilaga 2,7 bolagacha kamaydi. Xitoyda ham aholi ko'payishi muammosi mavjud.

Bu holni chuqur anglash uchun demografik omilni va siyosatni hisobga olish lozim. Rasmiy xabarlarga ko'ra, 2017 yil mamlakat aholisi 1,3 milliarddan oshdi (bu sayyora aholisining 19,5 foizini tashkil etadi). 2025 yilda esa – bu ko'rsatkich 1,5 milliardga etadi. Biroq, ko'p g'arb analitik markazlari Xitoy aholisini hozirning o'zidayoq 2,2 milliard, deb hisoblaydilar. Lekin, ko'p hollarda 1,6 milliard raqami qo'llanilmoqda. G'arb mutaxassislari bu borada, Xitoy rahbariyati dunyoni xitoyliklarning haqiqiy soni bilan qo'rqitib yubormasligi va aholining tabiiy o'sishini kamaytirish borasidagi o'z muvaffaqiyatsizliklarini yashirish uchun shunday ma'lumotlar beradi, deb xisoblaydilar.

Biroq rasmiy ma'lumotlarni hisobga olgan holda ham, Xitoyda xitoyliklarning soni butun jahonda negroid irqiga oid aholidan: Yevropa, Rossiya va AQSH dagi Yevropaliklardan ko'proqdir. Bu ko'p sonli aholi atrof – muhitga juda ulkan ta'sir qiladi: axir har bir inson yeyishi, kiyishi, ta'lim olishi va myehnat qilishi zarur. Iqtisodiyot ko'lamlari bo'yicha Xitoy AQSHdan so'ng ikkinchi o'rinda turishiga qaramay, yangi milliy daromad borasida (bir kishiga o'rtacha daromad hisobila) hali ham rivojlanayotgan mamlakatlar qatorida qolayapti.

Xitoy aholisining soni shunchalik ko'pki, dunyo unga boshqa davlatlarga qaraganday munosabatda bo'la olmaydi. Xitoyni ozuqa bilan ta'minlash muammosi kundan – kunga keskinlashmoqda. Bugungi Xitoy aholisining ko'payishi – bu Pekinning ichki iqtisodiy inqirozini susaytirish maqsadida investitsiyalar olish uchun boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarga qilayotgan bosimidir. Bu hol, shuningdek, Pekinni G'arbning ehtimolidan holi bo'lmagan shubhali harakatlariga qarshiligidir ham: qancha xitoylik ko'p bo'lsa, shuncha Xitoyni "portlatmoqchi" bo'lganlar kamayadi.

1970 yillarning birinchi yarmida Mao Szedunning muallifligidagi "Odamlar to'liqlari" konsepsiyasi natijasida, aholi soni keskin ko'payishi tufayli XXR ning demografik rivojlanishini qayta ko'rib chiqish haqida jiddiy qarashlar boshlandi. 10 yilning ichida (1964-1974) Xitoyda aholi soni 700 mln.dan 900 mln.gacha ko'paydi. Biroq rasmiy siyosat doirasida tug'ilishni nazorat qilish faqatgina 70 yillarning oxirida boshlandi.

Ana shu davrda agar Xitoyda aholi soni o'sishini tartibga solmasa mamlakatning taqdiri xavf ostida qolishi mumkin bo'ldi (Xitoyda butun sayyoramiz aholisining 1/5 qismi yashaydi, xaydaladigan yerlarning esa atigi 7 foizi to'g'ri keladi). Biroq, bunday vaziyatda faqat buyruqbozlik va ta'qiqlashlar orqali ta'sir ko'rsatishning o'zi etmasdi. Shu bois ham Xitoyda tushuntirish va zo'rlash usullaridan baravar qo'llanilgan – mamlakatda kech nikohga kirish va kech farzand ko'rish, rag'batlantiriladi.

Xitoyda 2016 yilning oxiriga qadar "bir oila-bir farzand" tamoyili tavsiya etilgan edi, 2016 yilning oktyabr oyidan har bir oilada 2 tadan farzand ko'rishga ruxsat berildi. Demografik siyosatning mazkur asosiy qoidalariga rioya etish xitoy fuqarolariga qonun bilan belgilab qo'yilgan – XXR konstitutsiyasining 49 moddasida har bir oila farzandlar tug'ilishini nazorat yetishi zarur, deb ta'kidlangan. Xitoyda tug'ilishni cheklash siyosatining natijalari yaqqol namoyon bo'ldi.

Xitoy aholishunoslik jamiyatining vitse-prezidenti so'zlariga ko'ra, tug'ilishni rivojlantirish siyosati olib borilayotgan 20 yil davomida, Xitoy rahbariyati uch ko'rsatkichni: tug'ilish, o'lim, aholining o'sish darajasini pasaytirishga muvaffaq bo'ldi. Agar 1969 yili tug'ilishining koeffitsienti har 1000 kishiga 34,1 promilleni tashkil qilgan bo'lsa, o'ttiz yil o'tgach – 16,0 promillega tushdi. O'sha davr (20 yil) mobaynida aholining tabiiy o'sishi deyarli 6 martaga kamaydi. (1000 kishiga 26,1 dan 4,5 kishiga). Shunday qilib Xitoy qo'shimcha 300 mln. "og'iz" kulfatidan xalos bo'la olgan.

Xitoyda aholi o'sishini cheklash muammosini hal etilishi bilan boshqa muammo vujudga kelmoqda. Hayotning o'rtacha davomiyligini uzaytirish ko'lamida bola tug'ilishini kamaytirish Xitoyda aholini qarib borish muammosini yuzaga keltirmoqda. Mutaxassislar fikriga ko'ra, 2040 yilda qari yoshdagi xitoyliklar aholining ¼ qismini tashkil qiladi. Qariyalar salmog'i 20 yoshgacha bo'lgan yoshlarga nisbatan 2 – 3 marta ko'p bo'ladi. Har bir oila bir farzandidan tashqari yana 4 nafar qariyani ta'minlashi kerak bo'ladi; bu esa, o'z navbatida, davlat byudjeti uchun qo'shimcha xarajatga (nafaqaga, ijtimoiy muxofazaga, tabiiy xizmatga) olib keladi.

Xitoy oldida turgan yana bir demografik muammo – bu butun mamlakat bo'ylab shaharlarda ish izlab yurgan dehqonlardagi tug'ilish masalasi. Bunday aniq ro'yxatga olishni iloji bo'lmagan, migrantlar soni 80 mlndan oshiq. Har birini kuzatishini iloji yo'q, shuning uchun ham ular muhitida aholining takror barpo etishni rejalashtirish mushkuldir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, tug'ilishning rekordli ko'rsatkichlari mamlakatning chet viloyatlarida kuzatilmoqda; u yerlarda erta nikoh qurish hollari juda ko'p uchraydi, ekspyertlarning ma'lumotlariga ko'ra bu holning sababi, chet hududlarida aholi savodlilik darajasining pastligidir. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, XXR da 15 yoshdan oshgan savodsizlarning soni 180 mln.ni tashkil etadi, bu esa butun aholining 15,8 foizidir. Shuning uchun Xitoyda ta'lim muammosini ham tug'ilishni cheklash bilan bir qatorda hal etish lozim.

Xitoy mutaxassislari prognoziga ko'ra, 2050 yili aholining o'sishi nolga tushar ekan. Aynan mazkur 100 yillikning o'rtalarida Xitoy dunyoning o'rtacha rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shilishni rejalashtirgan. G'arbiy, Sharqiy, Markaziy Afrikadagi qator davlatlar, Shimoliy Afrikadagi G'arbiy Saxara, Sudan, Janubiy

Afrikadagi Namibiya, Svazilend davlatlari, Shuningdek G'arbiy, Markaziy va Janubiy Osiyodagi ba'zi davlatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt, Eron, Omon, Falastin, Yaman, Afg'oniston, Butan, Laos)da hozirgi davrda ham aholining tabiiy o'sishi ancha yuqori darajada saqlanib kelmoqda va ularda ham aholini tez ko'payish muammosi qayd etilmoqda. Aholining bunday tez sur'atlar bilan o'sishi esa aholini oziq – ovqat, ish va yashash joylari bilan ta'minlashdek muhim, jiddiy iqtisodiy muammolarini keltirib chiqaradi.

Ilmiy manbalarda XX asr oxirlarida planetamizda 1 milliard aholi kambag'allikda yashayotganligini, 500 million aholi to'yib ovqat emayotganligini, har kuni 35 ming kishi ochlikdan halok bo'layotgani, dunyodagi 36 ga yaqin davlatlar mavjud aholisini o'z resurslari yordamida boqa olmasligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. XXI asr boshlariga kelib sayyoramizda shiddat bilan ko'payib borayotgan aholini boqish muammosi bilan bir qatorda ekologik muammolar ham keskinlashib bormoqda.

Ularga yer hosildorligini kamayib borishi, yer, suv va o'simlik dunyosining ifloslanib, o'rmonlarning kamayishi, natijada, azon tuynugini kattalashib, aholi salomatligiga salbiy ta'sir etayotganligini qayd etish mumkin. Yer shari aholisi soni uning ba'zi hududlarida juda tez ko'payib borayotgan bo'lsa, ba'zi hududlarida esa aholi soni ko'payishi demografik mezon darajasidan kamayib ketgan. Bunday holatni Yevropadagi barcha davlatlarda, shimoliy Amerika davlatlari, shuningdek, janubiy Amerika va Osiyodagi ba'zi davlatlarda kuzatish mumkin. Dunyo aholisi soni dinamikasi va hududiy tarqalishi xususiyatlarini o'rganish aholi geografiyasining muhim vazifalaridandir.

BMT ma'lumotlariga ko'ra 2017 yilda dunyo aholisining soni 7,5 milliarddan oshib ketdi. Mutaxassislar prognoz etishlaricha dunyo aholisining soni 2025 yilda 8 milliardga, 2050 yillarda esa 9,4 milliardga etar ekan. Yer kurrasida insonning paydo bo'lishi va ko'payib borishi haqida ilmiy manbalarda qator ma'lumotlar mavjud bo'lib, ularda aholining ko'payib borish tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar bilan bog'liq bo'lganligi qayd etilgan. BMT tomonidan jahon davlatlari bo'yicha ishlab chiqqan demografik ko'rsatkichlari guvohlik berishicha, 2017 yili Yevropa davlatlari bo'yicha tug'ilish va o'lish koeffitsientlari 11 ‰ tenglashib, aholining tabiiy o'sishi "0" ga tushib qolgan. Latviya, Litva, Germaniya, Belorussiya, Bolgariya, Vengriya, Moldaviya, Ruminiya, Rossiya, Ukraina, Xorvatiya, Serbiya kabi davlatlarda esa aholi tabiiy o'sishi ko'rsatkichi "0"dan ham kamayib -0,1, -0,5 foizni tashkil etmoqda. Boshqacha qilib aytganda, mazkur davlatlarda "demografik inqiroz" jarayoni boshlangan.

2015 yilda dunyoning 83 ta davlatida tug'ilish darajasi oddiy aholi takror barpo bo'lishi darajasining eng past ko'rsatkichidan ham kichik bo'ldi (bitta ayolga 2,1 tadan bola), keyingi avlod vakillari o'zidan oldingi avlod vakillariga nisbatan kam sonli bo'lmoqda. Bundan tashqari, Yevropaning 15 ta davlatida qisqargan aholi takror barpo bo'lishi qayd etildi, yoki demografik inqirozga yuz tutdi.

Dunyo aholisining soni dinamikasi ko'rsatishicha sayyoramizda aholi muntazam ko'payib kelgan. Aholining eng tez ko'paygan davri XX asrga to'g'ri keladi. 1900 – 1950 yillarda yer shari aholisi har yili o'rtacha 0,90% dan ko'paygan bo'lsa, 1950 – 2000 yillarda bu ko'rsatkich 1,75 % ga etdi, 2000 – 2009 yillarda esa

aholining o'sish sur'ati 1,42 foizni tashkil etgan. Sayyoramiz aholisining ko'payib borishida uning alohida hududlari farq qiladi.

Afrika. Hozirgi davrda (2017 y.) Afrika aholisi 1250 mln. kishiga etgan. Ushbu ko'rsatkich dunyo aholisining 14,7 foizini tashkil etadi. Qit'a aholisi har yili 3 foizdan, ba'zi davlatlarida esa 4,6 foizdan (Mozambik) ko'payib kelgan. 2000 – 2010 yillarda aholini ko'payish sur'ati kamayib, yiliga o'rtacha 2,65 % ni tashkil etmoqda. Amerika qit'asi aholisi 2017 yilda 1005 million kishini tashkil etgan. Aholining 37,1 foizi Shimoliy Amerikada, 16,5 foizi Markaziy, 41,9 foizi Janubiy Amerikada va qolgan 4,5 foizi esa Karib dengizidagi davlatlarda istiqomat etadilar. Amerika aholisining shakllanishi ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish tarixi bilan bog'liqdir. 2000-2010 yillarda qit'a aholisi yillik o'sish sur'ati 0,87% ni tashkil etgan. Bugungi kunda dunyo aholisining 13,5 foizi Amerika hissasiga to'g'ri keladi.

Osiyo. 2017 yil ma'lumotiga ko'ra qit'a aholisi soni 4494 million kishiga etgan. Bu qit'ada sayyoramiz aholisining eng ko'p qismi – 60,5 foizi istiqomat etadi. Osiyo aholisining 32,3 foizini Xitoy va 28,4 foizini Hindiston aholisi tashkil etadi. Hozirgi davrda qit'a aholisi faqat tabiiy o'sish hisobiga (1,2 %) ko'payib bormoqda. Aholining tabiiy o'sishi Iroq, Iordaniya, Palastin, Pokiston, Nepal, Tojikiston, Fillipin va Sharqiy Timor davlatlarida yuqori bo'lib 2,1 – 3,1 foizni tashkil etadi.

Yevropa. Yevropada aholi soni 2017 yili 745 millonga teng. Bu ko'rsatkich dunyo aholisining 10,8 foiziga tengdir. Yevropa dunyo qit'alari ichida aholisi nisbatan sekin ko'payib kelgan hududdir. Mutaxassislar XX asr oxirida Yevropa aholisining ko'payish sur'ati deyarli to'xtashi (0,3%) haqida prognoz etgandilar. Darhaqiqat, XXI asr boshida Yevropada aholining tabiiy o'sishi 0.0 % ga tushib qolgan. Yuqorida qayd etilganidek Yevropaning qator davlatlari demografik inqirozga yuz tutgan. Bugungi kunda Yevropa davlatlaridan Buyuk Britaniya 66,2 mln, Germaniya 83,1 mln, Italiya 60,5 mln kishi bilan aholi soni bo'yicha yetakchilik qilishmoqda. Bulardan Italiya va Germaniyada tabiiy ko'payish manfiy 2 tani tashkil etayotganligi aholi soni kamayishini yanada tezlashishiga olib keladi.

Avstraliya va Okeaniya. Avstraliya va Okeaniya – aholisi hozirgi kunda 42 millionga (2017 y.) etdi. Bu ko'rsatkich dunyo aholisining 0,5 foiziga teng demakdir. Mazkur hudud aholisi tabiiy o'sish hisobiga 1,1 %, migratsion o'sish hisobiga esa 7 foizdan ko'payib kelmoqda. Avstraliya va Okeaniya hozirgi kunda dunyo bo'yicha migratsion o'sish eng yuqori hudud hisoblanmoqda. Ushbu jarayon ayniqsa, Avstraliya davlatining o'zida yuqori bo'lib, 12 %ni tashkil etmoqda. Qit'a aholisining o'rtacha yillik o'sish sur'ati 2000 – 2009 yillarda 2,31% ga teng bo'lib asosiy qismi migrantlar hisobiga to'g'ri keladi.

2.4. Aholi to'g'risida ma'lumotlar manbalari

Aholi soni, tarkibi va demografik jarayonlarni o'rganishda maxsus ma'lumotlardan foydalaniladi. Bu ma'lumotlar demografik ma'lumotlar, deb yuritiladi. Demografik ma'lumotlar quyidagicha: hududlar bo'yicha (dunyo, qit'a, alohida davlat, shahar, qishloq, tuman) turli tarixiy davrlar uchun (tarixiy, retrospektiv, joriy va prognoz), miqyosi va milliyliigi bo'yicha (milliy, xalqaro), olinish manbasining xususiyatiga ko'ra (rasmiy statistik, rasmiy nashrlar, to'plamlar,

ilmiy tadqiqotlar, kitoblar), aholining turli ijtimoiy guruhlarini (millatlar, ishchilar, xizmatchilar, tadbirkorlar va h.k.) bo'yicha ajratiladi.

Demografik ma'lumotlar birlamchi va ikkilamchi xaraktyerga egadir. Bularga aholi va demografik jarayonlarga oid nashr etilgan raqamli ma'lumotlar, ilmiy manbalar, maxsus tadqiqot natijalari kiradi.

Birlamchi ma'lumotlar – demografik jarayonlar haqida to'plangan dastlabki statistik, jadvallar va maxsus ko'rsatkichlar.

Ikkilamchi ma'lumotlar birlamchi ma'lumotlar asosida olib borilgan ilmiy tahlil va hisob – kitoblar. Demografik jarayonlarni o'rganishda juda ko'p ma'lumotlardan foydalaniladi.

Bu ma'lumotlarning asosiy manbalari quyidagilar:

- har 10 yilda, ba'zi davlatlarda har 5 yilda muntazam o'tkazilib turiladigan aholi ro'yxatlari;
- demografik jarayonlarning joriy statistik hisobi (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish, aholi migratsiyasi);
- joriy registrlar va kartotekalar;
- maxsus va tanlama tadqiqotlar.

Ko'pgina davlatlarda demografik ma'lumotlar statistika tashkilotlari tomonidan to'planib boriladi. To'plangan demografik ma'lumotlar o'rganilayotgan hududning demografik holatini o'rganish, demografik jarayonlar bilan bog'liq ijtimoiy – iqtisodiy muammolarni hal etishda, demografik prognozlarini ishlab chiqishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Demografik ma'lumotlarni aholini ro'yxatga o'tkazish yoki maxsus sotsiologik tadqiqotlar orqali to'plash uchun har bir davlat, ilmiy tashkilotlar oldindan ilmiy asoslangan dastur tuzadi va ana shu dastur asosida ish olib boradi. Aholini hisobga olishda to'plangan ma'lumotlarni aniqligi, to'la qamrovi va muntazamligi juda muhimdir.

Masalan, O'zbekiston aholisi soni tarkibi haqida ma'lumotlar to'planganida, tug'ilgan chaqaloqlardan boshlab barcha yoshdagi aholi soni, eng kichik mahalla, qishloq, tuman, viloyat va Shaharlar aholisi, ularning ijtimoiy-demografik tarkibi haqida ma'lumotlar aniq va har bir yil, davr uchun muntazam hisoblab borilishi lozim.

Jahondagi barcha davlatlarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holatlari hisobga olinib, ma'lumotlar muntazam to'planib boriladi. Hozirgi davrda aholini hisobga olishning asosiy to'rt turi mavjuddir:

- aholi ro'yxati o'tkazish;
- demografik jarayonlarning doimiy ro'yxatga olish;
- tanlama va sotsiologik-demografik tadqiqotlar;
- aholining turli ro'yxatlari va registrlari.

Aholi soni ma'lum bir hudud (yer shari, qit'alar, davlat, viloyat, tuman, hudud, aholi maskani) aholisi miqdorini ifodalaydi. Masalan 2017 yilda yer shari aholisi soni 7,5 milliard, Afrika qit'asi aholisi 1,2 milliard, O'zbekiston davlati aholisi esa 32,4 million kishini tashkil etgan. Aholi sonini hisoblaganda o'troq aholi uchun ma'muriy chegara, ko'chmanchi aholi uchun esa areallar asos qilib olinadi. Demografiyada aholi soni, eng umumiy asosiy ko'rsatkich bo'lib, aniq bir davrdagi aholi miqdorini anglatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma'lum bir sanaga (1-

yanvar, 1-iyul yoki 31 dekabr) keltiriladi. Masalan, O‘zbekiston aholisi 1991 yil 1 yanvarda 20708,2 mingni, 2000 yil 1 yanvarda esa – 24487,7 mingni, 2018 yilda 32653,9 ming tashkil etdi. Bu ko‘rsatkichlarni butun yil uchun qabul qilib bo‘lmaydi, chunki, yil davomida, ya‘ni 1 yanvardan 31 dekabrga qadar aholi soni tug‘ilish, o‘lim va migratsiya hisobiga muntazam o‘zgarib turadi.

O‘rganilayotgan hudud yoki davlat aholisi sonining ma‘lum davrdagi (2 yil, 5, 10, 15 va undan ko‘p yillar) o‘zgarishi aholi soni dinamikasida o‘z aksini topadi. Aholi soni dinamikasi, uning jami, umumiy (mutloq) soni, o‘shish koeffitsienti, aholi sonining o‘shish sur‘ati kabi ko‘rsatkichlarda ifodalanadi. Har bir hudud aholi sonini o‘rganganda, yuqorida qayd etilgandek, uni doimiy (Shu hududda doimiy ro‘yxatga olingan) va real (tekshirilayotgan davrda Shu hududda ma‘lum muddat yashayotgan) aholiga ajratiladi.

Demografik tadqiqotlar olib borishda nazariy aholi soni, hamda mavjud, real aholi sonidan foydalaniladi. Nazariy aholi soni o‘zgarmas – stabil aholi sonidir. Stabil aholi soni lotincha —stabilis” so‘zidan olingan bo‘lib, doimiy, o‘zgarmas, degan ma‘noni bildiradi. Aholining asosiy kategoriyasi mavjud (nalichные) aholidir. Demografik koeffitsientlarni hisoblaganda mavjud (nalichные) aholi sonidan foydalaniladi. Shuningdek, mavjud aholi soni aholi ro‘yxatlari – orasidagi davr uchun aholi mutloq sonini o‘rganishda ham qo‘llaniladi.

2.5. Aholining joriy statistik hisobi

Aholi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni doimiy joriy ro‘yxatga olib borish aholini hisobga olishning muhim turlaridan bo‘lib, bu jarayon asosan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari tomonidan bajariladi. Bu tashkilotlar tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajrimlar holatlarini doimiy ravishda qayd etib, ro‘yxatga olib boradilar. O‘zbekistonda fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) organlari tuman, viloyat, shaharlar doirasida tashkil etilgan va ularda tug‘ilganlar, o‘lganlar, qayd etilgan nikohlar, ajrimlar, ularning aniq sanalari va shaxslari haqida to‘la ma‘lumotlar doimiy qayd etilib boriladi.

Umuman demografik jarayonlarni ro‘yxatga olish dasturidagi savollarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga jarayonlar manzili, sodir bo‘lgan va qayd etilgan vaqti, ikkinchi guruhga esa jarayon o‘tgan shaxslar haqidagi savollarni kiritiladi. Masalan, tug‘ilishni ro‘yxatga olishda-chaqaloqni otasi, onasining millati, yoshi, ish joyi kabi ma‘lumotlar ham qayd etiladi. Nikoh jarayonini ro‘yxatga olishda ham nikohga kiruvchilarning millati, yoshi va ijtimoiy holati haqida ma‘lumotlar ko‘rsatiladi. Ushbu ma‘lumotlar asosida juda ko‘p ko‘rsatkichli jadvallar tayyorlanadi.

Ana shunday jadvallarga tug‘ilganlarni onasining millati, yoshi, otasining millati, yoshi bo‘yicha taqsimlanishi, vafot etganlarning hududlar, millatlar, yosh guruhlari bo‘yicha, nikoh, ajrimlarni ham ana shu, holatlar bo‘yicha taqsimlanishini misol qilish mumkin. Aholi migratsiyasi davlatlarning maxsus organlarida muntazam hisobga olib boriladi. Ularda migratsiyada ishtirok etgan shaxsni demografik va ijtimoiy holatini ifodalovchi ma‘lumotlar bilan birga, kelish va ketish sabablari manzillari haqida ham ma‘lumotlar qayd etiladi. Aholini doimiy ro‘yxatga olishda ishonchli va to‘la ma‘lumotlar bo‘lishi muhimdir. Chunki, ushbu ma‘lumotlar asosida

har bir hududning demografik holati, rivojlanishi o'rganiladi, qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolar echimi ishlab chiqiladi. Shuning uchun har bir demografik jarayonni o'z vaqtida qayd etilishi maxsus qonunlar orqali nazorat etiladi.

Tanlama sotsiologik-demografik tadqiqotlar ham aholini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotlarda demografik jarayonlar va ularga ta'sir etuvchi omillar, xususiyatlari haqida aholi ro'yxati va aholini doimiy hisobga olish orqali olib bo'lmaydigan ma'lumotlar to'planadi. Shuningdek, mazkur tadqiqotlarda demografik prognozlar uchun juda muhim bo'lgan demografik mayl (aholining demografik jarayonlarga bo'lgan munosabatlari) uning avlodlar bo'yicha xususiyatlarini ham o'rganish mumkin.

Maxsus demografik tadqiqotlar sotsiologik uslubda, so'rovnomalar, suhbatlar yordamida olib boriladi. Tug'ilish, o'lish, nikohga kirish, ajralish (nikohning bekor qilinishi), aholi migratsiyasi kabi demografik jarayonlarni sotsiologik uslub yordamida o'rganish sotsiologik-demografik tadqiqot deyiladi. Bunday tadqiqotlarda demografik jarayonlarning turli avlodlarda, ijtimoiy guruhlarda, millatlarda va hududlarda xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillari mukammal o'rganiladi. Buning uchun o'rganilayotgan demografik jarayonlar va ularning omillarini aniqlashga oid savollardan maxsus so'roq varaqasi (anketa) tuziladi.

Ular aholi o'rtasida suhbat o'tkazish, bevosita savol-javob yoki aholining o'ziga tarqatish yo'li bilan to'ldiriladi. Sotsiologik uslub bilan o'tkazilgan bunday tadqiqotlar demografik jarayonlarni o'rganishda, ularning xususiyatlarini to'g'ri aks ettirishda juda qulay hisoblanadi. Demografik jarayonlarni bevosita savol-javob, suhbat usuli yordamida o'rganganda statistik ma'lumotlar ifodalay olmagan jihatlar ham yoritiladi. Sotsiologik uslub, ayniqsa, O'zbekiston kabi qadimda demografik jarayonlari muntazam statistik ro'yxatga olib borilmagan hududlar uchun yana ham qimmatlidir.

Chunki, keksa avlodlar o'rtasida maxsus sotsiologik-demografik tadqiqotlar o'tkazib, qadimda demografik jarayonlar qanday bo'lganligi va ularga ta'sir etgan omillar haqida ma'lumotlar to'plab, birmuncha aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin. O'zbekistonda demografik jarayonlarni sotsiologik-demografik tadqiqotlar yordamida o'rganish 1928-1930 yillardan boshlangan. 1960-1970 yillardan boshlab esa mukamallashib, rivojlanib bordi. Ushbu tadqiqotlar yordamida respublika shahar va qishloq tumanlarida tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi jarayonlar va ularga aholining bo'lgan munosabatlarini avlodlar bo'yicha alohida o'rganilgan, omillari, xususiyatlari aniqlangan.

Aholini hisobga olishda yana bir muhim manba aholining alohida guruhleri haqidagi ma'lumotlar bo'lib, ular turli tashkilotlar tomonidan to'planadi. Masalan, saylovchilar ro'yxati (O'zbekistonda 18 va undan yuqori yoshdagilar saylash huquqiga ega bo'lib, ularning yoshi, jinsi, ijtimoiy holati haqidagi ma'lumotlar har bir shahar, qishloq saylov okruglar tomonidan to'planadi) harbiy xizmatga loyiq aholi (erkaklarning ma'lum yoshdagilari harbiy ro'yxatga olinadi) reproduktiv yosh (15-49)dagi ayollar (maxsus tibbiy muassasalar ro'yxatida turadi) ro'yxatlari.

Shuningdek, mahalla, qishloq fuqarolik kengashlarida, oilalar va oila a'zolarining soni, xo'jaliklar haqida ham ma'lumotlar yig'ib boriladi. Aholini hisobga olish, uning kategoriyalari, ya'ni belgilari orqali amalga oshiriladi

(kategoriya-grekcha soʻz boʻlib, aytib berish, belgi, degan maʼnoni bildiradi). Aholi belgilari ularning mazkur hududda, yoki bir maʼmuriy birlikda doimiy yoki vaqtincha yashashlarida ifodalanadi. Ushbu belgilar asosida aholi uch kategoriya ajratiladi: doimiy yashovchi aholi, mavjud (nalichnoe) aholi va yuridik aholi.

Aholini oʻrganishda qayd etilgan uch kategoriya barcha hududlar va davlatlar uchun umumiy mezon boʻlib xizmat qiladi. **Doimiy aholi** – maʼlum aholi maskani yoki hududda ushbu vaqtda doimiy yashovchi asosiy aholini ifodalovchi insonlar yigʻindisidir. Doimiy aholini ifodalovchi mezon vaqtlar davomida oʻzgargan va davlatlar boʻyicha farq qiladi. Masalan, Oʻzbekistonda 1979 yilda oʻtkazilgan aholi roʻyxatida aholi roʻyxati oʻtkazilgan 16 yanvar kech soat 12 dan 17 yanvar kech soat 12 ga qadar ushbu hududda doimiy yashovchi aholi hamda 6 oy muddatga ushbu hududdan vaqtincha ketganlar hamda 6 oy muddatga mazkur hududga kelganlar doimiy aholi tarkibiga kiritilgan.

Mavjud (nalichnoe) aholi – aholi roʻyxati, yaʼni aholini hisobga olish davrida ushbu aholi maskani yoki hududida boʻlgan barcha insonlar yigʻindisidir. Mavjud aholida uning faqat jismoniy mavjudligi emas, balki shu hududda (ishda, mehmonda, oʻqishda) boʻlgan aholi ham kiritiladi.

Yuridik aholi-ushbu aholi maskanida maxsus roʻyxatdan oʻtgan kishilar yigʻindisidir. Yuridik aholini ifodalovchi asosiy mezon uning shu hududda yashashini ifodalovchi, maʼmuriy qayd etilgan xujjatdir. Aholini roʻyxatga olish jarayonida doimiy va mavjud aholi kategoriyalari hisobga olinadi. Shuningdek, aholi roʻyxati davomida har bir aholi yashash joylaridagi doimiy aholi, vaqtincha ketganlar va vaqtincha kelganlar hisobga olinadi. Doimiy yashovchi va vaqtincha ketganlar yigʻindisi doimiy aholini, doimiy yashovchi aholi va vaqtincha kelganlar yigʻindisi mavjud aholini ifodalaydi.

Umuman doimiy va mavjud aholi sonida katta farq boʻlmaydi. Ushbu farq aholi maskanlarining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatlari bilan bogʻliq. Aksariyat hollarda yirik shaharlarda, aholining dam olish hududlarida mavjud aholi soni doimiy aholi sonidan koʻproq boʻladi. Baʼzi qishloq hududlarida esa aksincha, doimiy aholi soni mavjud aholi sonidan yuqoridir. Masalan, Oʻzbekiston shaharlarida istiqomat etayotgan doimiy aholi soni 2003 yili 9340,7 ming kishini, mavjud aholi soni esa 9410,7 ming kishini tashkil etgan.

2.6. Aholi roʻyxati: talablar, vazifalar, tamoyillar

Aholi roʻyxat-maʼlum davrda, maʼlum davlat yoki hududning har bir aholisi boʻyicha ijtimoiy-iqtisodiy va demografik maʼlumotlar toʻplashidir¹. Aholi roʻyxati oʻtkazish jarayonida dunyo va uning alohida hududlari aholisi soni va tarkibi boʻyicha ilmiy asoslangan holda aniq maʼlumotlar olinadi. Aholi roʻyxati va aholini doimiy hisobga olish, har birini toʻldirib aholi haqida toʻla maʼlumot olishga imkon beradi, lekin ularni farq etuvchi tomonlari ham mavjuddir. Aholi roʻyxati maʼlum muddatlarda (5, 10, 15 yillarda, aksariyat holatlar-10 yilda) maxsus tashkilotlar, mutaxassislar tomonidan va bir vaqtda oʻtkaziladi. Aholini doimiy hisobga olishda esa qonun boʻyicha belgilangan muddatda aholining oʻzi tegishli tashkilotlarga kelib, demografik jarayonlarni qayd ettiradilar.

Aholi soni va tarkibidagi o'zgarishlarni muntazam aniqlab borishda aholi ro'yxati ma'lumotlari asosdir. Ma'lum yilda aholi ro'yxati o'tkazilib aholi soni va tarkibi haqida aniq ma'lumot olinadi. Undan keyingi yildagi aholi soni va tarkibini aniqlash uchun shu yilda tug'ilganlar va ko'chib kelganlar sonini ro'yxatda aniqlangan aholi soniga qo'shib, vafot etganlar va ko'chib ketganlar sonini esa ayirib tashlanadi. Ana shunday uslub bilan navbatdagi aholi ro'yxati o'tkazilgunga qadar har yil uchun aholi soni va tarkibi haqida ma'lumotlar aniqlanadi.

Jamiyat taraqqiyoti davomida aholini ro'yxatga olish juda qadimdan boshlangan. Chunonchi, miloddan avvalgi yillarda Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Xitoyda aholi ro'yxatlari o'tkazilganligi haqida ma'lumotlar bor. Shuningdek, miloddan avvalgi to'rtinchi asrda Yunoniston va Rimda ham aholi ro'yxatlari o'tkazilganligi ma'lum. Qadimgi Rimda dastlabki aholi ro'yxati imperator Syervi Tull davrida o'tkazilgan. Eramizdan oldingi 435 yildan boshlab esa, Rimda aholi muntazam ro'yxatga olib borilgan va bu ro'yxatlar "senzi", deb nomlangan. O'tkazilgan ro'yxatlarda har bir Rim fuqarosi sensor (ro'yxatga oluvchiga) o'zi va oila a'zolarining yoshi hamda mol-mulki haqida ma'lumotlar bergan.

Miloddan avvalgi 510 yildan boshlab Rimda har besh yilda aholi ro'yxatga olingan. Binobarin, Yaponiya, Bobilda ham juda qadimdan aholi ro'yxatlar o'tkazilgan bo'lib, undan maqsad, aholidan soliq yig'ish, boj olish hamda harbiy maqsad uchun aholi sonini, asosan, erkaklar sonini bilish bo'lgan. Shuning uchun ham aholi ro'yxatida faqat erkaklar ishtirok etganlar, chunki, o'sha paytlarda jamiyatda ham, oilada ham erkaklarning iqtisodiy o'rni yuqori bo'lgan. Soliq to'lashda faqat erkaklar, ya'ni oila boshliqlari ishtirok etganlar.

O'rta asrlarda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida esa, asosiy e'tibor xo'jaliklarga qaratiladi. Xo'jaliklar haqida maxsus kadastr kitoblarida ma'lumotlar to'plab boriladi. Bu davrda aholi muntazam ro'yxatga olinmagan. Faqat alohida sharoitlarda ba'zan yoppasiga tarqalgan epidemiyalardan yoki urushlardan keyin qancha aholi qolganligini bilish uchun aholi ro'yxatlari o'tkazilgan.

XVII asrning o'rtalaridan boshlab Yevropada milliy davlatlarning paydo bo'lishi va ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi bilan aholi haqida mukammalroq ma'lumotlarga talab ortib boradi va qator aholi ro'yxatlari o'tkaziladi. O'sha kezlardagi aholi ro'yxati o'tkazish tarixini, uning ma'zmun va mohiyatiga bog'liq holda uch davrga ajratish mumkin. Birinchi davr XVII asrning oxiri, XIX asrning boshlarini o'z ichiga oladi va ushbu davrda aholi ro'yxati o'tkazishni tashkil etish hamda dasturini tuzishga asos solinadi. Dasturda aholi ro'yxati qonun qoidalari ishlab chiqilgan unga ko'ra aholi ro'yxati yangi tug'ilgan chaqaloqdan boshlab eng keksa guruhgacha qamrab olinishi lozim bo'lgan. Mazkur dastur asosida aholi ro'yxati 1790 yildi AQSHda, 1801 yili Fransiya, Daniya, Norvegiya hamda Angliyada o'tkaziladi. Aholi ro'yxatlari ham oddiy dasturga asoslangan bo'lib, ularni o'tkazish juda uzoq cho'ziladi.

Masalan, birinchi Amerika aholi ro'yxati 18 oyga cho'zilagan. Bu davrda aholi soni va tarkibida qator o'zgarishlar bo'lishi tabiiy albatta. Ikkinchi davr XIX asrning yarmi va XX asrning birinchi yarmini o'z ichiga oladi. Bu davrda statistika fan sifatida taraqqiy etadi, qator davlatlarda statistika tashkilotlari tuziladi. Aholini ro'yxatga olish dasturlari ilmiy asosda ishlab chiqiladi. Mukammal aholi ro'yxati

maxsus dastur asosida bir kunda o'tkazilib va barcha (erkak va ayol) aholini qamrab olishi kerak. Ana shunday aholi ro'yxatlari ikkinchi davrda Yevropa va Amerikaning barcha davlatlarida, Osiyo va Afrikaning ba'zi davlatlarida o'tkaziladi. 1870-1879 yillarda dunyoda 48 ta, 1890 yillarda esa 57 ta davlatida shu tartibda aholi ro'yxati o'tkazildi. XIX asr oxirida dunyo aholisining 21 foizi ro'yxatga olingan bo'lsa, XX asr boshlarida bu ko'rsatkich-54 foizni tashkil etdi.

Uchinchi davr XX asrning o'rtalaridan boshlanib, hozirgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Unda aholini ro'yxatga olish dasturi yana mukammalashadi, geografiyasi kengaydi. Osiyo va Afrikada mustaqillikka yerishgan qator davlatlarda aholi ro'yxatlari o'tkazildi. 1970 yillarda Arabiston yarim orolidagi davlatlarda va Afg'onistonda dastlabki aholi ro'yxatlari o'tkazildi. 1965-1974 yillarda esa dunyodagi 179 davlatda aholi ro'yxatga olindi. XX asrda aholi ro'yxatini ilmiy manba sifatida, tahlil etish takomillashdi.

Hozirgi paytda dunyoda deyarli barcha davlatlarda aholini ilmiy asoslangan dasturlar asosida, juda keng mavzularni qamrab olgan holda, har 5-10 yilda ro'yxatga olish yo'lga qo'yilgan. Aholi ro'yxatida, aholi haqida asosan demografik (jinsi, tug'ilgan yili yoki yoshi, oilaviy holati, nikohga kirgan yoshi farzandlari soni), iqtisodiy (bandligi, iqtisodiy faoliyati, xo'jaligi, daromadi), ma'lumotlilik, diniy mansubligi) va boshqa ma'lumotlar to'planadi. Olingan ma'lumotlar texnik vositalar yordamida, har bir yo'nalishlar bo'yicha alohida o'rganilib, statistik yilnomalarda chop etiladi. Ana shunday aholi ro'yxatlari O'zbekiston hududida ham 1897, 1926, 1939, 1959, 1979 va 1989 yillarda o'tkazilgan.

Bu aholi ro'yxatlari yordamida o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holatiga oid qimmatli ma'lumotlar to'plangan. Aholi ro'yxatlari aholining faqat miqdoriy ko'rsatkichlarini emas, balki uning sifatliy ko'rsatkichlarini, yuqorida qayd etilganidek, ma'lumoti oilaviy va ijtimoiy holati, iqtisodiy imkoniyatlarini ham qamrab oladi. Ana shu nuqtai nazardan aholi ro'yxati va ana shu ro'yxat o'tkazilgan davrning aholi soni va tarkibini, joylashuvi, migratsiyasini, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holati, turmush tarzini aniq ifodalovchi tarixiy manbadir.

Aholini ro'yxatga olish usullari: Aholidan ma'lumotlarni olishda ikkita usul qo'llaniladi-so'rovnoma va o'zini-o'zi hisobga olish. Ular o'rtasidagi farq quyidagidan iborat: so'rovnomalarda ro'yxatga olish varaqalarini hisobchi, o'zini o'zi hisobga olishda esa ro'yxatdan o'tuvchilarning o'zlari to'ldiradi. So'rovnomada u yoki bu shaxslar to'grisidagi ma'lumotlarni hisobchi ularning o'zlaridan bevosita og'zaki so'rash orqali oladi, o'z-o'zini hisobga olishda esa odatda - uchinchi shaxslar oladi (ko'pincha, oila boshlig'i yoki oilaning yoshi katta a'zosi). So'rovnomada ro'yxatga olish varaqalari doimo hisobchining o'zida bo'ladi, o'z-o'zini hisobga olishda esa ular avvaliga tarqatilib chiqiladi va ma'lum bir muddatdan so'ng esa yig'ib olinadi. Bunda hisobchi ularni to'g'ri to'ldirilganligini tekshirib chiqadi.

Aholini ro'yxatga olish dasturlari: Ro'yxatga olish aholining jinsi, yoshi, ta'lim darajasi, millati, mehnat tavsifi va h.k.larni aniqlashni ko'zlaydi. Shaxslar yoki oilalardagi ro'yxatga olinuvchilarning muayyan bir alomatlar bo'yicha ro'yxatini tuzish «aholini ro'yxatga olish dasturi», deb yuritiladi. Dastur ro'yxatga olishda yig'iladigan ma'lumotlar doirasi va mazmunini belgilab beradi. Uning mazmuni

davlatning aholi to'g'risidagi ma'lumotlarini so'rovnomaga o'tkazish va boshqa manbalardan olish mumkinligi xususidagi u yoki bu ehtiyojlariga bog'liq bo'ladi.

Demografik jarayonlarni doimiy ro'yxatga olib borish aholini hisobga olishning muhim turlaridan bo'lib, bu jarayon asosan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari tomonidan bajariladi. Bu tashkilotlar tug'ilish, o'lim, nikoh va ajrimlar holatlarini doimiy ravishda qayd etib, ro'yxatga olib boradilar. O'zbekistonda fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) organlari tuman, viloyat, shaharlar doirasida tashkil etilgan va ularda tug'ilganlar, o'lganlar, qayd etilgan nikohlar, ajrimlar, ularning aniq sanalari va shaxslari haqida to'la ma'lumotlar doimiy qayd etilib boriladi.

Umuman demografik jarayonlarni ro'yxatga olish dasturidagi savollarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga jarayonlar manzili, sodir bo'lgan va qayd etilgan vaqti, ikkinchi guruhga esa jarayon o'tgan shaxslar haqidagi savollar kiritiladi. Masalan, tug'ilishni ro'yxatga olishda-chaqaloqni otasi, onasining millati, yoshi, ish joyi kabi ma'lumotlar ham qayd etiladi. Nikoh jarayonini ro'yxatga olishda ham nikohga kiruvchilarning millati, yoshi va ijtimoiy holati haqida ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Ushbu ma'lumotlar asosida juda ko'p ko'rsatkichli jadvallar tayyorlanadi. Ana shunday jadvallarga tug'ilganlarni onasining millati, yoshi, otasining millati, yoshi bo'yicha taqsimlanishi, vafot etganlarning hududlar, millatlar, yosh guruhlari bo'yicha, nikoh, ajrimlarni ham ana shu, holatlar bo'yicha taqsimlanishini misol qilish mumkin. Aholi migratsiyasi davlatlarning maxsus militsiya organlarida muntazam hisobga olib boriladi. Ularda migratsiyada ishtirok etgan shaxsni demografik va ijtimoiy holatini ifodalovchi ma'lumotlar bilan birga, kelish va ketish sabablari manzillari haqida ham ma'lumotlar qayd etiladi. Aholini doimiy ro'yxatga olishda ishonchli va to'la ma'lumotlar bo'lishi muhimdir.

Chunki, ushbu ma'lumotlar asosida har bir hududning demografik holati, rivojlanishi o'rganiladi, qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolar echimi ishlab chiqiladi. Shuning uchun har bir demografik jarayonni o'z vaqtida qayd etilishi maxsus qonunlar orqali nazorat etiladi. Aholi ro'yxati va aholini doimiy hisobga olish, har birini to'ldirib aholi haqida to'la ma'lumot olishga imkonini beradi, lekin ularni farq etuvchi tomonlari ham mavjuddir. Aholi ro'yxati ma'lum muddatlarda (aksariyat holatlar-10 yilda) maxsus tashkilotlar, mutaxassislar tomonidan va bir vaqtda o'tkaziladi. Aholini doimiy hisobga olishda esa qonun bo'yicha belgilangan muddatda aholining o'ziga tegishli tashkilotlarga kelib, demografik jarayonlarni qayd ettiradilar. Aholi soni va tarkibidagi o'zgarishlarni muntazam aniqlab borishda aholi ro'yxati ma'lumotlari asosdir. Ma'lum yilda aholi ro'yxati o'tkazilib aholi soni va tarkibi haqida aniq ma'lumot olinadi. Undan keyingi yildagi aholi soni va tarkibini aniqlash uchun shu yilda tug'ilganlar va ko'chib kelganlar sonini ro'yxatda aniqlangan aholi soniga qo'shib, vafot etganlar va ko'chib ketganlar sonini esa ayirib tashlanadi. Ana shunday uslub bilan navbatdagi aholi ro'yxati o'tkazilgunga qadar har yil uchun aholi soni va tarkibi haqida ma'lumotlar aniqlanadi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholi soni nimani anglatadi?
2. Aholi sonining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?

3. XIX-asr o'rtalarida yer shari aholisining o'sish sur'atlari?
4. Aholining o'sish suratlariga ta'sir etuvchi omillarni baholang?
5. Aholining o'sish dinamikasi nima?
6. Qaysi davlatlar aholisini o'sish sur'atlari juda ham past?
7. O'sish sur'atlari o'ta yuqori bo'lgan davlatlarga misollar keltiring?
8. Aholi soni shiddat bilan o'sib borayotgan davlatlarni sanab bering.
9. Aholining absolyut o'sish ko'rsatkichlarini tushuntiring.
10. Aholi dinamikasi deganda nimani tushunasiz?
11. Demografik ma'lumotlar va ularning ilmiy, amaliy ahamiyati qanday?.
12. Aholi haqidagi ma'lumotlar manbalari qanday turlarga bo'linadi?
13. Aholi ro'yxati maqsadi va mohiyati nimalardan iborat?
14. Aholi ro'yxati dasturi, o'tkazish uslublari va tamoillari.
15. Muntazam ravishda aholi ro'yxati o'tkazish qachondan boshlangan?
16. Qadimgi va hozirgi aholi ro'yxatlari va ularning farqlari.
17. O'zbekistonda o'tkazilgan aholi ro'yxatlari.
18. Tanlama tadqiqotlar nima?
19. O'zbekistonda o'tkazilgan tanlama tadqiqotlarning maqsadi nimalardan iborat?
20. Mavjud va doimiy aholi tushunchalariga ta'rif bering.

3-MAVZU. AHOLINING TABIIY HARAKATI

REJA:

- 3.1. Dunyo aholisi tabiiy harakati va uning geografik xususiyatlari**
- 3.2. Tug'ilish jarayonining mintaqaviy jihatlari**
- 3.3. Aholi o'limi, sabablar, omillar va geografik qonuniyatlar**
- 3.4. Aholi o'limi va hayot davomiyligi**
- 3.5. Aholi takror barpo bo'lishi mohiyati, ma'zuni va unga ta'sir etuvchi omillar**
- 3.6. Aholi takror barpo bo'lishining turlari va o'tish bosqichlari**
- 3.7. Dunyo aholisi takror barpo bo'lishining geografik xususiyatlari**

3.1. Dunyo aholisi tabiiy harakati va uning geografik xususiyatlari

Demografik vaziyat ma'lum davrdagi ma'lum hududning demografik holati bo'lib, u aholining soni, tarkibi va demografik jarayonlari asosida yuzaga keladi. Aholi geografiyasi va demografik tadqiqotlarda aholi soni eng asosiy ko'rsatkichdir. Yuqorida qayd etilganidek aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlarni tahlil etganda uning mutloq va nisbiy ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Aholi sonining juda yuqori sur'at bilan ko'payib, yoki kamayib kyetishi demografik vaziyatni keskin o'zgarishiga olib keladi.

Demografik vaziyatning shakllanishida aholining sotsial, yosh, jinsiy va oilaviy tarkibi, muhim omil hisoblanadi. Jinsiy mutanosiblik, aholi tarkibida reproduktiv yoshdagi aholi, yoshlar salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish jarayonlariga ijobiy ta'sir etib, aholi sonining muntazam ko'payib borishini ta'minlaydi. Aksincha, aholi tarkibida qariyalar salmog'ining yuqoriligi demografik vaziyatga o'ziga hos ta'sir etadi. Bunday vaziyatda aholi tabiiy o'sishi kamayib, mehnat resurslari shakllanishi sustlashadi va h.k. Demografik vaziyatni yuzaga kelishida demografik

jarayonlar alohida ahamiyatga egadir. Demografik jarayonlar-insonlarning hayotida ularning avlodlarini almashuvi bilan bog‘liq bo‘lgan voqealarning kechishidir. Asosiy – demografik jarayonlarga tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish (nikohning bekor etilishi yoki tugatilishi) kiradi.

Demografik jarayonlar o‘z mohiyatiga ko‘ra ikki xil xususiyatga egadirlar. Birinchisi, tug‘ilish va nikoh bo‘lib, bu jarayonlar avlodlar almashinuvida, inson naslini davom yetishida, aholi sonining ko‘payib borishini ta‘minlovchi-ijobiy xususiyatga ega bo‘lgan to‘ldiruvchi omillardir. O‘lim va ajralish esa aksincha, aholi sonini qisqarishiga olib keluvchi, avlodlar almashinuviga salbiy ta‘sir etuvchi-kamaytiruvchi omillar hisoblanadi.

Demografik jarayonlar ta‘sirida aholida har kuni, har soatda turli demografik hodisalar sodir bo‘ladi: ko‘plab chaqaloqlar tug‘iladi, aholining ma‘lum qismi hayotdan ko‘z yumadi, qator nikohlar qayd etilib, yangi oilalar tashkil topadi, ba‘zi nikohlar esa buziladi, ajralishlar, aholini bir qismi ko‘chib ketse, yana bir qismi esa ko‘chib keladi. Shunday qilib, demografik tarkib yildan-yilga o‘zgarib turadi. Bunday jarayonlar bir qaraganda, oddiy bo‘lishi muqarrar jarayonlardek ko‘rinadi, lekin mazkur jarayonlarning sodir bo‘lishi juda ko‘p sotsial-iqtisodiy omillar bilan bog‘liqdir. Ana shu omillarni demografik jarayonlarga ta‘siri, ta‘sir mexanizmi vaqtlar davomida jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o‘zgarib turadi. Natijada, demografik jarayonlar ham miqdor ham sifat jihatidan har bir davrda, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyada turlicha kechadi.

Shu bois demografik jarayonlarni o‘rganishda **avvalo:**

- 1) alohida demografik jarayonlar, umuman aholi takror barpo bo‘lishi xususiyatlarini o‘zgarishida qanday qonuniyatlar mavjud;
- 2) alohida davrlar formatsiyalar demografik jarayonlarining shakllanishida, aholi takror barpo bo‘lishining sifatii xususiyatlarida qanday omillar asos bo‘lgan? kabi savollarga javob berish lozimdir. Mazkur savollarning javobi esa demografik tahlil yordamida aniqlanadi.

Demografik tahlilning asosiy vazifasi eng avvalo, demografik jarayonlar aholi takror barpo bo‘lishi rivojlanishining barcha sifatii qonuniyatlarini, sotsial-iqtisodiy shart-sharoitlarini, ma‘lum davrda yoki ijtimoiy-iqtisodiy bosqichda demografik jarayonlarga ta‘sir etgan omillar tizimini aniqlashdan iboratdir. Demografik tahlilda demografik jarayonlarning mutloq (miqdoriy ifodasi) va nisbiy (demografik koeffitsientlar) ko‘rsatkichlaridan, demografik statistika, kartografik va demografik uslublardan foydalaniladi.

BMT tomonidan 1992 yili Rio-de-Janeyroda o‘tkazilgan xalqaro konfyerensiyada demografik muammoni hal etish har bir davlatning barqaror rivojlanish dasturining asosii qismi bo‘lishi kerakligi ta‘kidlangan. Har bir davlat ichki imkoniyatidan kelib chiqib, o‘zib borayotgan aholisini boqishi, hayoti uchun zarur shart-sharait yaratishda o‘zining demografik siyosatini, maqsadi va vazifalarini belgilab olishi zarur.

Bugungi kunda Yevropa davlatlarida oiladagi farzandlar soni demografik mezondan (2,5 ta bola) ancha past bo‘lib, ular “demografik inqiroz” holatidadurlar. Yevropa bo‘yicha 2017 yilda tug‘ilishning umumii koeffitsienti (1000 aholiga nisbatan tug‘ilganlar soni) ham 11 promilleni, o‘limning umumii koeffitsienti (1000

aholigi nisbatan o'lganlar soni) ham 11 promilleni tashkil etib, aholining tabiiy o'sishi 0,0 ga teng bo'lgan. Qator davlatlarda esa o'lganlar soni tug'ilganlardan yuqori bo'lib, aholi sonini kamayishi, ya'ni aholining qisqargan takror barpo bo'lishi kuzatilmoqda. Bunday davlatlarga Shimoliy Yevropadagi Latviya, Litva, G'arbiy Yevropadagi Germaniya, Sharqiy Yevropadagi Belarussiya, Bolgariya, Vengriya, Moldaviya, Ruminiya, Rossiya, Ukraina, Janubiy Yevropadagi Xorvatiya, Serbiya kabi davlatlar kiradi. Bugungi kunda demografik inqirozning eng yuqori holati Rossiya davlatida kuzatilmoqda. 2017 yil Rossiya tug'ilish 13; o'lim 13; aholining tabiiy o'sishi -0,0 promilleni tashkil etgan.

Aholi tabiiy o'sishining mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari mavjuddir. Aholi tabiiy o'sishining mutloq ko'rsatkichi tug'ilganlar va o'lganlar sonidagi farqda ifodalanadi:

$\Delta P_{tab} = N - M$; N-ma'lum davrdagi tug'ilganlar soni; M-ma'lum davrdagi o'lganlar soni.

Masalan, O'zbekiston Respublikasida aholi tabiiy o'sishini 2017 yil uchun yuqorida keltrilgan formula yordamida aniqlaymiz:

$N_{2007} = 608,9$ ming, $M_{2007} = 137,4$ ming, $\Delta P_{2007} = 608,9 - 137,4 = 471,5$ ming.

Demak, O'zbekiston aholisi 2017 yilda tabiiy harakat asosida 471,5 mingga ko'paygan. Aholining mutloq tabiiy o'sishi 471,5 ming kishini tashkil etgan. Aholi tabiiy o'sishini dunyo hududlari, davlatlari, alohida viloyat, tumanlari bo'yicha taqqoslashda uning nisbiy ko'rsatkichidan foydalaniladi. Mutloq ko'rsatkich asosida, hududlarni taqqoslab bo'lmaydi, chunki har bir hudud aholisining soni turlicha bo'lib, ulardagi tug'ilganlar, o'lganlar soni ham aholi umumiy soniga bog'liq bo'ladi. Aholi tabiiy o'sishining nisbiy ko'rsatkichi aholi tabiiy o'sish koeffitsienti (K) orqali aniqlanadi.

$K = \Delta P_{tab} : P_T * 1000$;

ΔP_{tab} -aholi tabiiy o'sishining mutloq miqdoridagi ifodasi;

P-ma'lum davrdagi aholinig o'rtacha soni (O'rtacha aholi sonini aniqlash o'rganilayotgan yil va keyingi yil aholisi qo'shib, ikkiga bo'linadi).

T-davr, sana ifodasi. Mazkur formula yordamida O'zbekistonda 2017 yilda aholi tabiiy o'sishi koeffitsientini aniqlaymiz. 2017 yil O'zbekistonda aholining tabiiy o'sishi (ΔP_{tab}) 471,5 ming kishini, aholining o'rtacha soni esa (R_{2007}) 26867 ming kishini tashkil etgan. $K_{2007} = 471,5 * 1000 : 26867 = 17,5$ $K_{2007} = 17,5$ %,

demak, 2007 yil O'zbekistonda har 1000 kishi hisobiga tabiiy o'sish koeffitsienti 17,5 kishiga teng bo'lgan. Biologik hodisa hisoblanmish tug'ilish va o'lim asosiy aholi takror barpo bo'lishidagi ko'rsatkich ekanligini yuqorida aytib o'tgandik. Bu ko'rsatkichlar miqdoriy jihatdan 1000 kishiga hisoblanadi va promilleda ifodalanadi.

3.2. Tug'ilish jarayonining mintaqaviy jihatlari

Tug'ilish-ma'lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko'rish jarayonidir. Tug'ilish-biologik jarayon, lekin u, ijtimoiy-iqtisodiy muhit ta'sirida o'zgarib boradi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidagi o'zgarishlar tug'ilish darajasini belgilaydi. Tug'ilishning biologik asosi insonning pushtiligi, (plodovitos) nasl qoldirish, avlod qoldirish qobiliyatidir. Erkak bilan ayol, nikoh juftlarining

farzand ko‘rishga bo‘lgan biologik qobiliyati pushtlilik, deb ataladi va bu tushuncha demografiyada ko‘proq ayollarga nisbatan qo‘llanilib, har bir ayolning farzand ko‘rish davridagi (o‘rtacha 15-49 yosh) jami homiladorligi bilan belgilanadi. Pushtlilik erkak va ayolning biologik xususiyatlariga, salomatligiga bog‘liqdir. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sog‘lom ayollar farzand ko‘rish davrida eng ko‘pi 35 tagacha homilador bo‘lishi (egizaklar ham bitta homiladorlik hisoblanadi) mumkin ekan. Lekin har bir ayol o‘rtacha 10-12 ta tirik farzand ko‘rishi, 10-15 marta homilador bo‘lishi (o‘lik tug‘ilishi, bola tashlash holatlari bilan birga) mumkin.

Tug‘ilish-tirik tug‘ilgan bolalarni ifodalovchi biologik jarayon bo‘lib, u insonlarning reproduktiv mayli, ya‘ni farzand ko‘rishga bo‘lgan munosabati bilan bog‘liqdir. Reproktiv mayl esa inson yashayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog‘liq holda o‘zgarib turadi. Natijada, inson o‘z pushtliligidan, ya‘ni bola ko‘rishga bo‘lgan biologik imkoniyatidan to‘la foydalanmaydi. O‘zining bolani tarbiyalab voyaga etkazish uchun zarur bo‘lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, farzand ko‘rishga harakat qiladi, ya‘ni farzandlar tug‘ilishini cheklaydi, nazorat etadi.

Aholining tabiiy ko‘payish jarayonida tug‘ilish alohida o‘ringa ega bo‘lib, unga tabiiy-biologik, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ta‘lim darajasi kabi omillari ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, aholining balog‘at yoshiga tez yetishi va reproduktivligiga (tug‘ish imkoniyatining uzoqligi) mamlakatlarning iqlim xususiyatlari, tabiiy-biologik omil sifatida qaralsa, demografik omillarga esa, aholining jins, yosh bo‘yicha tarkibi qaraladi. Aholining farovonligi, madaniy va ta‘lim darajasi ham mamlakat aholisining tug‘ilish ko‘rsatkichlariga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Hozirda yer shari aholisi tug‘ilish umumiy koeffitsienti har ming kishiga 20 promillega, aholi o‘limi 8 promillega, tabiiy ko‘payish 12 promillega (2018 y.) teng bo‘lmoqda. 1950 – 1966 yillarda dunyodagi iqtisodiy rivojlangan Yevropa, Shimoliy Amerika davlatlari va Yaponiyada har 1000 aholiga nisbatan tug‘ilgan bolalar soni 16 – 22 ni tashkil etgan bo‘lsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa, bu ko‘rsatkich 35 – 45, hatto Afrikadagi ba‘zi davlatlarda esa 50 – 60 ni tashkil etdi. Tug‘ilishning ko‘p yoki kam bo‘lishi har qanday davlatning ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot darajasi bilan bog‘liqdir.

Ma‘lum bir ayollar (va erkakalar)da tug‘ilishni demografik tadqiq etish mikrofyertilnost nomi bilan ma‘lum, chunki u har bir insonga tegishli. Alohida insonlar darajasida tug‘ilishni o‘rganishning bir qancha turli usullari mavjud:

- 1) ma‘lum bir vaqt oraligida tug‘ilishlar miqdorini o‘rganish, masalan aholi ro‘yxatlari vaqti yoki so‘rovlar vaqtida;
- 2) ayollar (va erkakalar)da tug‘ilishlar sonini o‘rganish tug‘ilgan bolalarning ma‘lum bir ING yoshi bilan belgilanadi;
- 3) hayot siklining turli bosqichlarida tug‘ilish intyervallariga va muddatlariga urgu berish (aytaylik, 25 yoshdan 29 yoshgacha, yoki 45 va 49 yosh oraligi).

Tug‘ilishni o‘rganishning boshqa bir turi bu makro darajadagi yondashuvlardan foydalanish bo‘lib, u ma‘lum bir vaqt davomida aholi yoki uning tarkibiy qismida tug‘ilish jarayonining kechish tezligini aniqlashda foydalaniladi. Aniq bir shaxslarning pushtligini o‘rganish o‘rniga, **makrofyertilnost** butun aholida tug‘ilishni o‘rganadi (Poston va Frisbi, 2005).

Demograflarning tugilishni makro darajada o'rganishning sababi, keyinchalik uni o'lim bilan solishtirish va reproduktiv o'zgarishlar tezligini hisoblashdan iborat. Shu bilan birga ular vaqt davomida kechadigan turli tugilish darajasini solishtiradilar. Bu bobda biz birinchi **konseptualizatsiyasi** va tugilishni darajasini hisoblashni ko'rib chiqamiz.

Ikkinchidan, biz bevosita tugilish detyerminatlarini muhokama qilamiz. Bu asosan biologik faktorlar bo'lib, bevosita tugilishga olib keladi, va o'z-o'zidan unga ijtimoiy omillar ta'sir qiladi. Uchinchidan nega ba'zi ayollar yoki erkaklar jamiyatdagi boshqa ayollar yoki erkaklarga nisbatan ko'proq farzand ko'rishi haqida demograflarning nazariyalarini ko'rib chiqamiz. So'ngra biz dunyoda tugilish jarayonida kechayotgan an'analarni va ularning vaqt davomida qanchalik o'zgarganligi, so'ngra AQSHda tugilish jarayonidagi o'zgarishlar va ulardagi farqlarni ko'rib chiqamiz. Biz yoshlar orasida tugilish, erkaklarda pushtlilik darajasi bilan xulosa qilamiz.

Tug'ilish - demografik jarayonlardan biri bo'lib, u ham qator ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy omillar ta'sirida rivojlanadi. Shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muhit tug'ilish darajasini belgilaydi. Biologik jarayon bo'lmish tug'ilish jarayoni ko'pgina ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liq. Bularga ayollarning jamiyatdagi mavqe'i, bandligi, bolalar o'limi, moddiy shart-sharoiti, davlatning demografik siyosati, aholining tarkibi va hokazolar kiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida aholining yashash sharoiti, aholi tug'ilish darajasida geografik farqlarni yaqqol ifodalaydi.

B.S.Urlanis —qayerda kambag'allik va qashshoqlik bo'lsa, o'sha yerda turmush sharoit, madaniyat past darajada bo'ladi. Aholi o'rtasida esa tug'ilish darajasi yuqori bo'ladi, deb o'z fikrini bildiradi. Haqiqatan aholining turmush sharoiti, madaniyati yuksalgan sayin uning o'rtacha umr ko'rish davri uzayadi. Aholi tarkibida qariyalar miqdori oshadi, topgan daromadlari bolalari ehtiyojlarini qondirish va o'zlarining yaxshi yashashiga sarflashadi. Demak aholi madaniy darajasining ko'tarilishi tug'ilish ko'rsatkichining pasayishiga xizmat qiladi, desak hato qilmaymiz.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan, XX asrga kelib aksariyat rivojlangan davlatlarda industrilashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy yetishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida, tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatda bo'lgan bo'lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

Tug'ilishga ta'sir etuvchi omillardan yana biri, bu ayollarning jamiyatdagi o'rni. Ayniqsa, ayollarning bilim darajasi va ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok yetishi tug'ilishga, oiladagi farzandlar soniga ta'sir etadi. Oilada faqat farzand tarbiyasi va uy ishlari bilan band bo'lgan ayolga nisbatan ma'lumotli, biron bir sohada ishlaydigan ayolda farzandlar kam bo'ladi. Chunki, bu ayollar kechroq

turmush quradi, ularning bilim, madaniyat darajasi, qiziqishlari ko'p bolalikni inkor etadi.

Yuqorida misol keltirilgan rivojlangan Yevropa davlatlari aholisi jinsiy tarkibida ayollarning 45-50 foizi xalq xo'jaligida band. Osiyo, Afrika davlatlarida esa bu raqam juda kichik. Afrikada ayollarning atigi 5 foizi ishlab chiqarishda qatnashadi. Ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida ishtirok yetishi, nafaqat, davlatlar balki, ularning hududiy tarkibida ham bir-biridan keskin farq qiladi. Shu boisdan, shahar aholisi va qishloq aholisi o'rtasida tug'ilish darajasi bir xil bo'lmaydi.

Turli makon va zamonlarda hamisha qishloq aholisi o'rtasida shahar aholisiga nisbatan tug'ilish darajasi yuqori bo'lib kelgan. Manbalarda ko'rsatilishicha, agrar davlatlar qishloq joylarida tug'ilish darajasi 30-40 foizdan ham baland. Qishloq aholisining hisobiga shahar aholisi o'sib boradi. Natijada, urbanizatsiya jaryoni tug'ilishga asta-sekinlik bilan o'z ta'sirini o'tkazadi. 1970 yili respublikamiz shahar aholisining tug'ilish ko'rsatkichi har 1000 kishiga 26,7 ‰ ni, qishloq aholisida esa 37,5 ‰ ni tashkil etgan. 1990 yilga kelib shahar aholisi miqdori 2 martaga oshdi, tug'ilish koeffitsienti 0,7 ‰ ga kamayganligi kuzatiladi. 2004 yilda tug'ilish darajasi, nafaqat shahar aholisida, umuman mamlakat doirasida ham pasaydi. Shahar aholisi miqdori tobora o'sishda davom etmoqda. Shahar aholisi tug'ilish jarayonida bu yerdagi aholining tarkibi, migratsiyasi ham muhim rol o'ynaydi.

Respublikamiz aholisi tug'ilish jarayonining pasayishida ijtimoiy-iqtisodiy omillar yetakchi hisoblanmoqda. Ijtimoiy hayotdagi moddiy shart-sharoit u yoki bu darajada ma'naviy hayotda, oilada, nikoh qurishda, demografik jarayonlarda o'z aksini topmadi. Ma'lumki, bizning davlatimiz ko'p yillardan beri ko'p bolalik an'anasini qo'llab-quvvatlab kelgan mamlakatdir. Bu albatta tug'ilish jarayoniga ijobiy ta'sir etgan. Ammo mustaqillik yillarida ushbu an'anada sal o'zgarishlar ro'y bera boshladiki, oqibatda, tug'ilish darajasi borgan sari pasaya bormoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarning tug'ilishga ta'siri har doim bir xil kechmaydi. Ba'zi iqtisodiy nochor, qoloq davlatlarda tug'ilish ko'rsatkichi haddan tashqari baland. Odatda, nochor, qashshoq oilalarda farzandlar ko'p tug'iladi va o'z navbatida, o'lim darajasi ham yuqori bo'ladi. Masalan, Afrikada tug'ilish darajasi 40 ‰ va undan ham yuqorini tashkil etadi.

Tug'ilishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish tug'ilish darajasini oshirsa, aksincha, kech nikohga kirish, ajralishning kamayishi, tug'ilish darajasini ko'taradigan qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlaridagi demografik vaziyatni qulay, deb baholash mumkin. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erda nikohga kiradi, G'arbiy Yevropada esa aksincha. Nikoh qurish jamiyatda avlodlar almashinuvi uchun zamin bo'lib xizmat qilsa, ajralish tug'ilish darajasini sezilarli pasayishiga sabab bo'ladi. Qayerda ajralishlar ko'p bo'lsa, o'sha hududda tug'ilishning pastligini kuzatamiz. Ajralishning oldini olish, tug'ilish darajasini bir me'yorda boshqarish davlat ahamiyatiga ega masala hisoblanadi. Shu boisdan, demografik jaryonlarni nazorat qilish, ba'zi hollarda choralar ko'rish, tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir etish maqsadlarida har bir davlat tomonidan "demografik siyosat" yuritiladi.

Aholining tabiiy o'sishi past bo'lgan geografik hududlarda tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat olib boriladi. Bunda aholi ham moddiy ham

ma'naviy rag'batlantiriladi, yosh oilalar uchun sharoitlar yaratiladi, yuqorida keltirilgan ajralishlar davlat tomonidan nazoratga olinadi va hokazo. Hozirda bunday tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat g'arb davlatlarida yurg'izilmoqda. Aksincha, tug'ilishni cheklash degan siyosatni ilgari surayotgan davlatlar ham mavjudki, bular tabiiy ravishda aholisi tezlik bilan ko'payotganligi sabab shunday siyosat olib borishga majbur.

Tug'ilishni cheklash siyosati rivojlanayotgan Osiyo mamlakatlariga xos va mos. Jumladan, aholisining o'sish sur'ati baland bo'lgan Xitoy, Hindiston, Indoneziya kabi davlatlarda dunyo aholisining 41,0 foizi yashaydi. 2016 yil oxiriga qadar Xitoyda erta oila qurish, ikkitadan oshiq farzand ko'rish butunlay man etilgan edi. 2016 yil oktyabr oyidan boshlab Xitoy oilalarida endi ikkitadan farzand ko'rishga rasmiy ruxsat byerildi.

Tug'ilishga ta'sir etuvchi omillarning ta'siri turli geografik hududlarda bir xil emas. Bu esa uning ko'rsatkichlarining turli joyda xilma-xil bo'lishiga olib keladi. Demak aholi takror barpo bo'lishida, o'sish sur'atining pasayishida yoki ko'tarilishida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi deyish maqsadga muvofiq.

Aholi takror barpo bo'lishida ya'ni yangi avlodlarning dunyoga kelib, insoniyat naslini davom yetishida tug'ilish-muhim demografik jarayon hisoblanadi. Demografik jarayonlarni mukammal o'rganishda, ularni turli aholi guruhlari, davlatlari, dunyo hududlari bo'ylab qiyoslashda, kelajak istiqbolini aniqlashda, demografik koeffitsientlardan foydalaniladi. Ushbu koeffitsientlar yordamida o'rganilayotgan demografik jarayonlarning kerakli jihatlari chuqur va qiyosiy darajada o'rganiladi.

Ma'lum tarixiy davr yoki ikki hudud orasida demografik farqlarni statistik ma'lumotlar orqali bevosita aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun har bir demografik jarayonlarni maxsus ko'rsatkichlar, ya'ni koeffitsientlar yordamida o'rganiladi. Buning uchun qayd etilgan demografik jarayonlarning 1000 kishiga nisbatan bo'lgan miqdori aniqlanadi. Demak, 1000 kishi demografik jarayonlarni o'rganishda mezon hisoblanadi. Bu ko'rsatkich yuqorida qayd etilganidek "promille", deb yuritiladi va quyidagicha-"‰" belgilanadi.

Demografik koeffitsientlar alohida demografik jarayonlarni ifodalaydi. Demografik koeffitsientlar umumiy, maxsus va xususiy jihatlarga ega bo'lgan uchta asosiy tushunchalari mavjud. Aholi takror barpo bo'lishi tug'ilishning haqiqiy miqdoridir, ammo u tug'ilgan qiz bolalarga tegishlidir (faqatgina o'gil bolalar tug'ilishini ifodalaydigan demografik termin mavjud emas). Syerpushtlilik tirik tug'ilganlarning potensialiga va biologik xususiyatlariga bogliqdir.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti ((Tug'ilishning umumiy koeffitsienti (**CBR**)) har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar sonini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$n=N:TP*1000;$$

T-o'rganilayotgan davr (yil).

P-o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

N-o'rganilayotgan davrda tug'ilgan bolalar soni.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti yuqorida qayd etilganidek promilleda hisoblanadi. Bu koeffitsientdan tug'ilish darajasini ifodalashda ko'proq foydalaniladi.

Uning yordamida ma'lum hudud yoki avlodlardagi tug'ilishda ro'y berayotgan o'zgarishlar umumiy tarzda o'rganilishi mumkin, lekin tug'ilishning umumiy koeffitsienti tug'ilish darajasini ifodalashda biroz dag'alliklarga yo'l qo'yadi. Chunki bu ko'rsatkichga aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir etadi. Agar o'rganilayotgan hudud aholisi tarkibida farzand ko'rish yoshiga yetmagan bolalar (0-14) va farzand ko'rish yoshidan o'tgan keksalar (60 yosh va undan yuqori yoshdagi aholi guruhi) salmog'i yuqori bo'lsa, tug'ilish umumiy koeffitsientining biroz past darajada ifodalanishiga olib keladi.

Demograf olimlar B.S.Urlanis, V.A.Borisovlar tomonidan tug'ilish darajasini tug'ilish umumiy koeffitsienti yordamida baholash mezonini aniqlangan. Umumiy mezon bo'yicha o'rganilayotgan hudud yoki aholi guruhida tug'ilishning umumiy koeffitsienti 16-promilledan kam bo'lsa, tug'ilish darajasi past: 16-24 promille bo'lsa-o'rta, 25-29 promille bo'lsa o'rtadan yuqori, 30-39 promille bo'lsa yuqori va 40 promilledan baland bo'lsa tug'ilish darajasi juda yuqori hisoblanadi. Amerikalik olimlarning manbalarida keltirilishicha, tug'ilishning umumiy koeffitsienti (CBR) tug'ilishning birinchi ko'rsatkichidir. Bu har 1000 kishiga nisbatan bir yilda tug'ilgan chaqaloqlarning shu yildagi aholining o'rtacha soniga nisbatiga tengdir.

Tug'ilishning maxsus koeffitsientlari ((tug'ilishning maxsus koeffitsienti (**GFR**)) tug'ilish darajasidagi o'zgarishlarni aniq ifodalaydi, tug'ilishni atroflicha o'rganishda qo'llaniladi. Ushbu koeffitsient alohida erkaklar va ayollar guruhiga nisbatan hisoblanishi mumkin. Demografik tadqiqotlarda asosan reproduktiv yoshdagi (15-49 yosh) ayollarga nisbatan qo'llaniladi. Tug'ilishning maxsus koeffitsientida har 1000 ta 15-49 yoshdagi ayollarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi va uni yana quyidagicha ham ifodalash **mumkin**:

$$F_{15-49} = N_{15-49} : T_{15} \cdot W \cdot 1000$$

F₁₅₋₄₉-tug'ilishning maxsus koeffitsienti.

N₁₅₋₄₉-o'rganilayotgan davrda 15-49 yoshni ayollarda tug'ilgan bolalar soni.

T - o'rganilayotgan davr (yil).

W - reproduktiv yoshdagi ayollarning o'rtacha soni (15-49 yosh, tug'ilish darajasi past davlatlarda 15-44 yoshdagi ayollar olinadi).

Tug'ilishning maxsus koeffitsienti erkaklarga nisbatan ham hisoblanadi. U holda har 1000 ta 15-49 (14-54 yoshlar uchun ham hisoblanadi) yoshdagi erkaklarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi. Misol uchun 1950 yil va 2005 yillarda AQSHda CBR ko'rsatkichi mos ravishda 24,1 va 14,0 promille bo'lgan. Agar biz GFRga tegishli hech qanday ma'lumotga ega bo'lmasak, bu ikki yildagi CBR qiymatini 4,5 ga ko'paytirib mos ravishda GFRning 1950 yil uchun 108,5 va 2005 yil uchun 63,0 promilleni aniqlar edik.

Agar sizda faqatgina CBRga oid ma'lumotlar bo'lsa-yu, siz GFRni hisoblamoqchi bo'lsangiz, GFR ko'rsatkichi (15-44 yoshli ayollar uchun) quyidagi formulada aks etadi:

$$GFR = CBR \cdot 4,5;$$

Ushbu hisoblangan GFR ko'rsatkichi 1950 yildagi 106,2 va 2005 yildagi 66,7 promillelaridan katta farq qilmaydi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, GFR ko'rsatkichi CBR bilan bogliq muammoni farzand ko'rish yoshidagi ayollar hisobiga hal qilgan edi, ammo endi bu GFR ko'rsatkichi bilan muammoni oxirigacha echilgan emas. Bu

ko'rsatkich farzand ko'rish yoshi, ya'ni 15-49 yosh oraligida ayollarda bir xil sur'atda farzandi bo'lmasligini e'tiborga olmaydi. Tugilish, odatda 15-19 yoshdagi ayollarda past, 20-29 yoshdagi ayollarda esa juda yuqori bo'lib, 30 yoshdan pasaya boradi, 40 yoshda yanada pasayadi. Mazkur ma'lumotni ya'ni, tugilish yoshga bogliqligini e'tiborga olish uchun demograflar ma'lum bir yosh guruhlar uchun ishlab chiqishadi. Tugilishning yosh koeffitsienti har 5 yillik guruhlar uchun 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 va 45-49 yosh uchun hisoblanadi. Tug'ilishning xususiy koeffitsientlari - tug'ilishni o'rganishdagi eng aniq koeffitsientlar bo'lib, ma'lum yosh guruhlarida tug'ilish darajasini ifodalaydi. Bu koeffitsient odatda har 1000 ta 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 va 45-49 yosh guruhidagi ayollarda tug'ilayotgan bolalar sonini aniqlashda qo'llaniladi.

Tug'ilishning **yig'indisi** (summariniy) koeffitsienti, tug'ilish darajasini eng aniq ifadolovchi ko'rsatkich bo'lib, unda dunyo hududlari, davlatlar va ma'lum aholi guruhlaridagi tug'ilish darajasini ifodalashda qo'llaniladi. Hududlar bo'yicha tug'ilish darajasini taqqoslaganda ham asosan tug'ilishning yig'indi koeffitsienti ishlatiladi. Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti ma'lum avlodga tegishli har bir ayolning hayoti davomida (o'lim va yosh tarkibidagi o'zgarishlardan qat'i nazar, har bir yosh guruhidagi tug'ilish darajasi saqlangan holda) tuqqan bolalarining o'rtacha soni. Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti tug'ilishning yosh guruhlar koeffitsientlari yig'indisiga teng.

Tug'ilishning **yig'indi** koeffitsienti 4,0 dan yuqori bo'lsa - tug'ilish darajasi yuqori, 2,15 dan kam bo'lsa, tug'ilish darajasi past, 2,15-4,0 oralig'ida bo'lsa o'rtacha hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti davomida tug'ilish tarixiy davrlar va hududlar bo'yicha muntazam o'zgarib kelgan. 18 asrning ikkinchi yarmiga qadar dunyodagi deyarli barcha davlatlarda tug'ilish yuqori bo'lgan. 20 asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa tug'ilish yer kurrasi bo'ylab kamaya boshladi.

Tug'ilish darajasi jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlarida ham bir xil bo'la vyerimagan. Kaptalistik formatsiyagacha mavud bo'lgan davrlarda tug'ilish biologik xaraktyerga ega bo'lgan, ya'ni cheklanmagan. Ko'p bolalik jamiyat va davlat tomonidan ham qo'llab-quvvatlangan. Bu holni hozirgi jamiyat taraqqiyot bosqichida turib tasavvur qilish mushkulroq albatta. Masalaning tub mohiyatiga nazar tashlashga to'g'ri keladi, qaysiki, o'sha o'tmish zamonlardagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bevosita bog'liqdir.

Quldorlik feodalizm davrida ham ko'p bolalikdan har bir oila va shu bilan birga jamiyat ham manfaatdor edi. Nega shunday? Eng avval oilada bolaning iqtisodiy roli juda katta edi. Ko'pgina mamlakatlarda oila yumushlarida, hunarmandchilikda, dehqonchilikda va chorvachilikda bolalar mehnatidan foydalanilgan. Demak, bola mehnati milliy daromadning ma'lum ulushini tashkil etgani sababli, jamiyat tomonidan qo'llab quvvatlangan.

Hatto ba'zi davlatlarda, masalan, Rossiyada dehqonlarga ishlash uchun beriladigan yer ham bolalar soniga qarab taqsimlanardi. Bunday sharoitda, o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, har bir oila bolalar sonini ko'paytirishdan manfaatdor bo'lgan. Kapitalistik ishlab chiqarish usulining vujudga kelishi bilan sanoat tez rivojlana boshladi, yangidan-yangi shaharlar paydo bo'ldi. Ko'pchilik aholi ish qidirib qishloqdan shaharga ko'chib kela boshladi. Shahar aholisining o'sib borishi

natijasida bir tomondan shaharlarda turar joy, oziq-ovqat muammolari kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchi tomondan fan texnika taraqqiy etib, ishsizlik vujudga keldi. Uchinchidan, kapitalistik ishlab chiqarishda ayollar va bolalar mehnatiga juda kam haq to'lanar edi. Jamiyatda bunday o'zgarishlar oilada bolalar sonini cheklashga, tug'ilishning qisqarishiga olib keldi.

Aholisining asosiy qismi shaharlarda yashovchi Xorijdiy Yevropa mamlakatlarida tug'ilish, ayniqsa, kamayib ketdi. Masalan, Angliyada 1850 yillarda aholining 50 % shaharlarda yashagan va har ming kishi hisobiga tug'ilgan bolalar soni o'rtacha 32,6 promilleni tashkil qilgan bo'lsa, hozirgi aholining 80 % ga yaqini shaharlarda yashaydi va har ming kishga nisbatan tug'ilgan bolalar soni 10 tani tashkil qiladi yoki Fransiyani olib qaraylik. Bu mamlakatda 1850 yildan to hozirgacha shahar aholisi 25,5 % dan 74 % gacha ko'paydi.

Har ming kishi hisobiga tug'ilgan bolalar soni esa 26,2 dan, 13,7 gacha kamaydi. Germaniya Respublikasida esa aholining 94 % shaharlarda istiqomat qilishadi. Tug'ilish ko'rsatkichi esa 9 % oni tashkil etadi xolos va dunyoda tug'ilish eng kam davlatlardan hisoblanadi. Yer yuzida tug'ilishning kamayishi asosan 18 asrning ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropa davlatlarida boshlanib, keyinchalik, bu qit'aning boshqa mamlakatlariga, undan so'ng esa AQSH, Kanada, Avstraliya va Yaponiyaga tarqaldi. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan davlatlarda tug'ilish tez kamaya boshladi.

Ushbu davlatlarda 1750-1800 yillarda har ming kishi hisobiga 38 ta bola tug'ilgan bo'lsa, 1970-1990 yillarda bu ko'rsatkich 16 ni, 2007 yili 12 ni tashkil qildi. Boshqacha qilib aytganda, tug'ilish 3 martadan ko'proq qisqargan. Endi xuddi ana shu davrlar uchun rivojlanayotgan mamlakatlardagi tug'ilishni qiyoslaydigan bo'lsak, boshqacha ahvolni guvohi bo'lamiz. Ularda 1750-1790 yillarda har ming kishi hisobiga 41 tadan bola tug'ilgan va 1970-1990 yillarda esa har 1000 kishi hisobiga tug'ilgan bola 34 tani, 2009 yili esa 22 tani tashkil qilgan. Demak, rivojlanayotgan davlatlarda tug'ilishning kamayishi, nisbatan olib qaralganda, ancha sekin borgan. Hozirgi davrda tug'ilish yer shari bo'yicha bir xil emas.

Dunyo kontinentlari bo'ylab eng yuqori tug'ilish darajasi Afrikada, eng past esa Yevropa davlatlarida kuzatilayotganligi hammaga ma'lum. Sayyoramizda tug'ilishning hududlar bo'ylab bunday farq qilishi, avvalo, u davlat aholisining moddiy va madaniy turmush darajasiga, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligiga hamda shu davlat halqining asrlar davomida shakllanib, saqlanib kelayotgan milliy urf-odatlariga, qolavyersa, diniga bog'liqdir.

Bulardan tashqari, tug'ilishga aholining jins va yosh bo'yicha taqsimlanishi, nikohdan o'tish va ajralish kabi qator demografik omillar, psixologik omillar, tibbiyot rivojlanishi hamda har bir davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat ham ta'sir qiladi. Yuqorida qayd etilganidek, keyingi 20-30 yil ichida dunyoning deyarli hamma hududlarida tug'ilishning kamayib borish jarayoni kuzatilmoqda.

1970-2009 yillar davomida tug'ilishning eng tez kamayishi Shimoliy Amerikaga to'g'ri keladi (shu davr ichida 1,7 marta kamaygan). Uning asosiy sabablaridan biri shahar aholisining o'sishi bo'lgan. Masalan, AQSH va Kanadada shahar aholisining 1950-2009 yillarda 64 % dan 75-80 % gacha o'sgan. Bundan

tashqari, tug‘ilishning kamayishiga ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda qatnashishi ham sabab bo‘lgan.

2-jadval. Dunyo hududlari bo‘yicha tug‘ilishning umumiy va yig‘indi koeffitsientlari (2017 y.)

Dunyo hududlari	Tug‘ilishning umumiy koeffitsienti	Tug‘ilishning yig‘indi koeffitsienti
Dunyo bo‘yicha	20	2,6
Rivojlangan davlatlar	12	1,7
Rivojlanayotgan davlatlar	22	2,7
Afrika	36	4,8
Amerika	17	2,2
Osiyo	24	2,3
Yevropa	8	1,5
Avstraliya va Okeaniya	18	2,5

Masalan, Kanadada 1931 yil modliy ishlab chiqarishda qatnashuvchi aholining 17 % ayollar bo‘lgan bo‘lsa, 1980-2009 yillarda esa bu ko‘rsatkich 40 % dan oshib ketdi. Shimoliy Amerikada tug‘ilishning kamayishiga olib kelgan muhim sabablardan yana biri ajralishning nikohdan ko‘pligidir. Hozirgi davrda AQSHda har yili qayd etilgan nikohlarning 50 % ga yaqini buzilganligi, ya‘ni ajrashib ketganligi ma‘lum. Tabiiy holki, nikohning qisqa vaqt davom yetishi oilada bola sonining o‘zo‘zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, Shimoliy Amerikada ishsizlar sonining tobora ortib borishi, ertangi kunga ishonchsizlik bilan qarash kabi xususiyatlari ham tug‘ilishni kamaytiradi.

Ba‘zi joylarda davlat tomonidan olib borilayotgan tug‘ilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat ham tug‘ilishning kamayishiga olib kelmoqda. Buni Xorijiy Osiyoning eng yirik davlatlari-Xitoy va Hindiston misolida ko‘rishimiz mumkin. Yuqorida qayd etilganidek, Xitoyda oiladagi bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. 1970 yillardan boshlab aholi o‘rtasida tug‘ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo‘llana boshladi, natijada, Xitoyda tug‘ilish keskin kamaydi. Hindistonda ham tug‘ilish davlat tomonidan nazorat qilinadi. Oilada bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. Bu masala yuzasidan bir qancha tashkilotlar maxsus tadqiqot olib boradilar. Ular jumlasiga, Oilani rejalashtirish asossatsiyasi, Hindiston tibbiyot asossatsiyasi, Hindiston Qizil yarim oy jamiyati kabi tashkilotlar kiradi. Hindistonda tug‘ilishning kamayishiga aholi savodxonlik darajasining oshishi ham ta‘sir etmoqda. Masalan, 1971 yili Hindiston aholisining 29,4 % savodli edi. Hozirgi davrda 40 % dan yuqori aholi savodlidir.

Ma‘lumki, Xorijiy Osiyo aholisining 70% dan ko‘prog‘ini Xitoy va Hindiston aholisi tashkil etadi. Shuning uchun Xitoy va Hindistonda tug‘ilishning nisbatan kamayishi butun Xorijiy Osiyo bo‘yicha tug‘ilish ko‘rsatkichiga ta‘sir qildi. 1970-2010 yillarda tug‘ilish Xorijiy Osiyoda deyarli 2 barobar kamaydi. Ana shu davrda tug‘ilishning yig‘indi koeffitsienti Yevropada 2,1 dan 1,5 ga, Okeaniyada 3,1 da 2,5 ga, Afrikada 6,5 dan 4,8 ga kamaygan. Binobarin, biologik jarayon bo‘lgan tug‘ilish qator ijtimoiy (aholining savodlilik darajasi, ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy mavqei.

Oilaning davlatda, jamiyatda tutgan o'rnini, urf-odatlar, qadriyatlar, din, etnik tarkibi, urbanizatsiya jarayoni va h.k.) iqtisodiy (aholi bandligi, ayollar bandligi, oila daromadi, ijtimoiy muhofazalar va h.k.) tibbiy (homiladorlikdan saqlanuvichi vositalar, va ular va ular haqidagi bilimlar bilan ayollarni ta'minlanganligi, onalar, bolalar salomatligi) va demografik (aholining yosh jinsiy tarkibi, reproduktiv yoshdagi ayollar salmog'i, nikoh, ajralish o'lim jarayonlari) omillar ta'sirida sodir bo'lar ekan.

Agar dunyodagi davlatlarni tug'ilishning bugungi holatiga qarab sharhlamoqchi bo'lsak, ularni shartli ravishda uch guruhga ajratmog'imiz lozim. Ma'lumki, tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,1 dan past bo'lsa tug'ilish darajasi ham past bo'ladi: 2,1-4,0 bo'lsa tug'ilish darajasi o'rtacha va 4,1 va undan yuqori bo'lsa tug'ilish darajasi yuqori bo'ladi. Ana shu demografik mezonga asosan dunyo davlatlarini guruhlarga ajratish mumkin. Birinchi guruh – tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar: Afrika davlatlari (MSR, Tunis, Moris va Seyshel orollaridan tashqari), Osiyo va Janubiy Amerikadagi qator davlatlar hamda Avstraliya va Okeaniyadagi ba'zi mamlakatlar. Ulardagi oilalarda farzandlar soni o'rtacha 4,1 dan to 7,0 gacha, ba'zi hollarda esa, undan ham yuqori bo'lgan. Tug'ilish eng yuqori sanalgan davlatlardan Afg'oniston, Gvineya-Bisau va Nigyer bo'lib, ularda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 7,1-7,7 ni va Yamanda – 6,7 ni, Mali va Kongoda – 6,2 ni tashkil etadi. Ushbu davlatlardagi oilalarda tug'ilish darajasining bunday yuqori bo'lishiga olib keluvchi qator omillar mavjuddir (2-jadval).

Ulardan asosiylari quyidagilar: yuqorida zikr etilgan davlatlar, asosan, iqtisodiy jihatdan rivojlanayotgan davlatlar bo'lib, ayniqsa, ayollarning ma'lumotlilik nisbatan past; ko'p bolalikni qo'llab-quvvatlovchi an'analar ko'proq saqlanib qolgan; ayollar ijtimoiy ishlab chiqarishda kam ishtirok etadi; shahar turmush tarzining shakllanishi sust; tug'ilishni cheklash haqida tushunchalar va unga kerakli tibbiy vositalar keng tarqalmagan. Ta'kidlab o'tish lozimki, tug'ilish darajasining yuqoriligi ba'zi demografik oqibatlarni keltirib chiqardi.

Jumladan, aholining soni tez ko'paya borib, ko'plab yangi oilalar vujudga keladi, aholi tarkibida bolalar soni yuqori bo'ladi. Bu demografik oqibatlar esa, o'z o'rnida qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga sabab bo'ladi. Tug'ilishi yuqori bo'lgan davlatlarda keyingi 15-20 yil ichida aholi soni yiliga 2,5–3,2 foizdan ko'payib bormoqda. Bugungi kunda 40 dan oshiq davlatda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 4,1–7,5 tashkil etmoqda. Shuni alohida qayd etish lozimki, keyingi 10 yil ichida dunyodagi tug'ilish yuqori bo'lgan davlatlar soni kamaydi. 1989 yili bunday davlatlar soni 79 ni tashkil etgan bo'lsa, 2005 yili ularning soni 37 taga kamaydi va 42 tani tashkil etdi.

Agar 1989 yili ushbu davlatlarda istiqomat etuvchi aholi salmog'i dunyo aholisining 23 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2005 yilga kelib, bu ko'rsatkich deyarli 14 foizni tashkil etdi. Ikkinchi guruh – oilada tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar, ushbu davlatlarda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,1–4,0 ni tashkil etadi. 1989–2005 yillarda dunyoda tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar soni 44 tadan 57 taga etdi, ya'ni 13 taga ko'paydi. 1989 yili O'zbekiston davlati ham tug'ilish yuqori bo'lgan davlatlar guruhiga kirgan bo'lsa, 2005 yilga kelib, u tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar guruhidan joy oldi. Tug'ilish darajasi o'rtacha

bo'lgan guruhda istiqomat etuvchi aholi 2005 yilda dunyo aholisining 37,0 foizini tashkil etdi.

Mazkur davlatlarda tug'ilishning bunday darajada bo'lishi ularning tarixan tarkib topib kelgan ijtimoiy-iqtisodiy omillari bilan bog'liqdir. Tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan joylarda aholining o'sish sur'ati bir tekis saqlanib turadi. Ularda aholining keskin ko'payib kyetishi yoki kamayib kyetishi hollari kutilmaydi. Aholi taraqqiyotini boshqarish, iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi muammolarni hal etish bir muncha engil kechadi.

Uchinchi guruh – tug'ilish darajasi past bo'lgan davlatlar. Bu davlatlarda aholi yiliga 0,7–0,9 foizga ko'payib boradi. Oilalarning aksariyat qismida 1 yoki 2 tadan bola bor, xolos. Shuni ta'kidlash lozimki, 1989–2005 yillarda tug'ilish darajasi kam bo'lgan davlatlar soni 32 tadan 71 taga ko'paydi yoki 2 barobardan ziyod o'sdi. Hozirgi davrda ushbu davlatlarda dunyo aholisining deyarli yarmi istiqomat etmoqda.

Demak XXI asr boshlariga kelib, dunyo aholisining deyarli yarmi kam bolali oilalarda istiqomat etmoqdalar. So'nggi guruh davlatlarida istiqomat etuvchi oilalarda tug'ilishning bunday kamayib kyetishi, birinchi navbatda, kapitalistik munosabatlar keng tarqalishi bilan bog'liqdir. Ta'kidlab o'tganimizdek, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida sanoat rivojlanib, shaharlar sonining o'sishi va shahar turmush tarzining keng tarqalishi uchinchi guruhga mansub davlatlarda tug'ilishning qisqarishiga olib keldi. Ayniqsa, aholining asosiy qismi shaharlarda yashovchi Yevropa mamlakatlarida tug'ilish juda kamayib ketgan.

Ushbu guruh davlatlarida hozirgi davrda tug'ilish darajasining kamayib kyetishiga olib kelgan navbatdagi omil ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda ko'proq qatnashishidir. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda tug'ilishning kamayishiga olib kelgan omillardan yana biri, oilaning buzilishi, ya'ni nikohdan chiqish hollarining nihoyatda ko'pligidir. Yuqorida qayd etilganidek, nikohning qisqa vaqt davom yetishi oilada bola sonining o'z-o'zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, barcha iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlar qatori, Shimoliy Amerikada ham fan-texnika rivojlanib, ishlab chiqarish sohalariga kirib borishi natijasida, aholining tarkibida ishsizlik tobora ko'payib bormoqda. Ishsiz, boshpanasiz aholining oila qurish va farzand tarbiya qilishiga iqtisodiy imkoniyati bo'lmaydi.

Shunday holatlar ham tug'ilishning kamayib kyetishiga olib keladi. Umuman olganda, kapitalistik munosabatlarning keng tarqalishi va rivojlanishi oilaning farzandlarga bo'lgan ham iqtisodiy, ham ma'naviy ehtiyojini pasaytirib yuboradi. Fikrimizning dalili sifatida rivojlangan kapitalistik davlatlardan biri AQSH oilalaridagi tug'ilish ko'rsatkichlariga murojaat qilamiz. Agar 1950 yili har bir Amerika oilalarida o'rtacha 3-4 tadan bola tug'ilgan bo'lsa, 1970 yili bu ko'rsatkich 2-3 taga kamaydi. Keyingi vaqtlarda AQSHda farzandsiz oilalar ko'payib bormoqda. Bu davlatda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ko'pchilik oilalarda faqat bittadan farzand bo'lib, ularning 44 % i kutilmaganda, 15 % i esa, xohlamagan holda tug'ilgan ekan.

Mutaxassislar bu ahvolni "Amerika oilasida inqiroz", deb atashmoqda. Bu inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlari uchun muammomi, yo'qmi? Uni shu davlat aholisining taraqqiyot tarixidan kelib chiqib aniqlamoq lozim. Shunday qilib, biz

yuqorida jahon mamlakatlarining oilalarida tug‘ilish jarayonidagi o‘zgarishlar bilan tanishib chiqdik. Ma‘lum bo‘ldiki, hozirgi paytda yer yuzidagi xalqlarning tug‘ilish jarayoni bir xil emas ekan. Bir toifa mamlakatlarda oilalarning tug‘ilishi juda kamayib ketgan bo‘lsa, ikkinchi bir xilida – juda yuqori. Bu hol, yuqorida aytilganidek, turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog‘liq.

Manbalarda ko‘rsatilishicha, agrar davlatlar qishloq joylarida tug‘ilish darajasi 30-40 promilledan ham baland. Qishloq aholisining hisobiga shahar aholisi o‘tib boradi. Natijada, urbanizsiya jarayoni tug‘ilishga asta-sekinlik bilan o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Tug‘ilishga ijobiy ta‘sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish, ajralishning kamayishi, tug‘ilish darajasini ko‘taradigan qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlarida, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erda nikohga kiradi, G‘arbiy Yevropada esa aksincha.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug‘ilish ko‘rsatkichi yuqori bo‘lgan, XX asrga kelib, aksariyat, rivojlangan davlatlarda industrilashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta‘lim sohasidagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy yetishi, nikoh qurish yoshining ko‘tarilishi natijasida, tug‘ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug‘ilish yuqori, o‘lim past bo‘lib, aholi takror barpo bo‘lishi intensiv holatda bo‘lgan bo‘lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug‘ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

BMT ma‘lumotlariga qaraganda, 1970 – 1974 yil har bir ayol o‘zining farzand ko‘rish davrida o‘rtacha 4,8 farzand ko‘rgan bo‘lsa, 1986 – 1990 yillarda 2,1 va 1,4 tadan farzand ko‘rishgan. Xitoy davlati konstitutsiyasida er-xotin farzand ko‘rishi rejalashtirishi zarurligi qayd etilgan. Farzandlar tug‘ilishini rejalashtirish bo‘yicha maxsus komitet tashkil etilgan, oilada farzandlar tug‘ilishi uchun hukumatdan rasmiy ruxsat olinishi zarur. Kech nikohga kirish belgilangan, institutda o‘qish davomida turmush qurishga ruxsat berilmaydi. Oilani rejalashtirish shiori “Bir oilaga-bitta bola” siyosati 2016 yilgacha o‘z natijasini berdi. Ammo, bir vaqtlardagi demografik portlash hisobiga tug‘ilganlarning bugungi kunda o‘rta va nafaqa yoshiga etib kelayotganligi, Xitoy demografik siyosatida yana bir katta muammoni keltirib chiqardi. Oqibatda, aholi o‘rtasida qariyalar va nafaqo‘rlar soni keskin ortishi, tug‘ilayotgan oiladagi bitta bola oltita odamni boqishi kutildi. Shu boisdan, Xitoy davlati oilani rejalashtirish shiori “Bir oilaga-bitta bola” siyosatini o‘zgartirishga majbur bo‘ldi va endilikda Xitoy oilalarida ikkinchi farzand ko‘rishga rasmiy ruxsat byerildi.

Yevropa davlatlari aholisi jinsiy tarkibida ayollarning 45-50 foizi xalq xo‘jaligida band. Osiyo, Afrika davlatlarida esa bu raqam juda kichik. Afrikada ayollarning atigi 5 foizi ishlab chiqarishda qatnashadi. Manbalarda ko‘rsatilishicha, agrar davlatlar qishloq joylarida tug‘ilish darajasi 30-40 promilledan ham baland. Qishloq aholisining hisobiga shahar aholisi o‘tib boradi. Natijada, urbanizsiya jarayoni tug‘ilishga asta-sekinlik bilan o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Tug‘ilishga ijobiy ta‘sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish,

ajralishning kamayishi, tug'ilish darajasini ko'taradigan qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlarida, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erta nikohga kiradi, G'arbiy Yevropada esa aksincha. Bu kabi omillar tufayli mintaqalar aholisi o'rtasida tug'ilish darajasi keskin farq qilishi tabiiy v.h.

3.3. Aholi o'limi, sabablar, omillar va geografik qonuniyatlar

Aholining takror barpo bo'lishi nafaqat, tug'ilishga, balki o'lim jarayoniga ham bog'liq. O'lim avlodlar almashinuvidagi asosiy jarayon hisoblanadi. Oxirgi yillarda dunyo sivilizatsiyasida, aholi o'rtasidagi o'lim ko'rsatkichlarining pasayishi tendensiyasi kuzatilmoqda. Shuni ham qayd qilish lozimki, yosh bolalar va go'daklar o'limi ko'rsatkichlarining tahlili, mamlakatlar rivojlanish darajasini va aholi farovonligini aniqlab beradi. Aholi o'limi turli sabablar natijasida ro'y beradi va aholining tabiiy o'sishi hamda kamayishida muhim demografik jarayon bo'lib ishtirok etadi. Aholining o'limi biologik jarayon bo'lib, tabiiy-iqlim, genetik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, siyosiy va boshqa omillar ta'sirida o'zgaradi.

Mazkur omillar ikkita guruhga bo'linadi: ichki (endogen); tashqi (ekzogen) omillarga, ichki (endogen) omillarda insonni biologik qarish natijasida, o'lim hodisasi kuzatilsa, tashqi (ekzogen) omillarda esa, atrof-muhit, tashqi ta'sirlar orqali ro'y beradigan aholining o'limi nazarda tutiladi. O'limning ro'y berishida asosan endogen va ekzogen omillarni sabab qilib ko'rsatildi. Endogen omillar - organizmning ichki rivojlanishi, uning shakllanishi va qarishi, insonning yashash faoliyati, qobiliyatining pasayishiga sabab bo'ladigan omillardir. Odatda, endogen omillar tufayli keksa yoshdagi aholi ko'proq o'lim topadi.

Buni odatda me'yoriy hodisa, deb baholashadi. Biroq aholining yosh qatlamida ham endogen sabablar tufayli o'lim hodisasi ro'y beradi. Bularga davosi yo'q irsiy kasalliklar, nojo'ya voqea-hodisalar kiradi. Ekzogen omillar- odamlarda tashqi ta'sir bilan bog'liq paydo bo'ladigan o'limlar bo'lib, bu omillar ta'siri oqibatida, aholining turli yoshdagi kishilari turli vaqtda turli joyda vafot etadilar. Ushbu omillarga ichki yuqumli kasalliklar, kasb kasalliklari, og'ir mehnat va mehnat sharoitlari oqibatida, yuzaga kelgan kasalliklar, baxtsiz hodisalar, zaharlanish, narkomaniya, alkogolizm va hokazolar kiradi.

Hozirgi zamon sanoati, urbanizatsiya, texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, xalq xo'jaligini ximiyalashtirish natijasida, atrof-muhitning, atmosferaga havosining buzilishi, oqar suvlarning ifloslanishi, o'lim hodisasining yanada ko'payishiga sabab bo'lmoqda. O'lim jarayoni ma'lum aholi guruhlarida, avlodlarda, davlatlarda va jamiyat taraqqiyoti bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq holda, inson hayotining turli davrlarida sodir bo'ladi. O'lim jarayonini ifodalashda quyidagi koeffitsientlardan foydalaniladi. **O'limning umumiy koeffitsienti:**

$$m=M:TP*1000;$$

m-o'lim umumiy koeffitsienti (promilleda ifodalanadi).

M-o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni.

T-davr P-o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

O'limning umumiy koeffitsientiga ham aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ko'pligi o'limning umumiy koeffitsientini ko'tarilishiga olib keladi.

3-jadval. O‘lim koeffitsientining shkalasi

O‘limning umumiy koeffitsienti, promel	O‘lim darajasini baholash
10 gacha	Past
10.0-14.9	O‘rta
15.0-24.9	Baland
25,0-34,9	Balandroq
35,0 va undan yuqori	O‘ta baland

O‘lim jarayonida bo‘layotgan o‘zgarishlarni aniq o‘rganishda uning maxsus koeffitsientlari orqali (yosh guruhlari va jinslar bo‘yicha alohida ifodalanadi) aniqlanadi. O‘limning yosh guruhlari bo‘yicha koeffitsienti-alohida yoshlar (1,2,3,4,5,...) yoki yosh guruhlari (1-4, 5-9, 10-14...) bo‘yicha hisoblanib, har 1000 ta o‘rganilayotgan yoshdagi aholiga nisbatan shu yoshdagi o‘lganlarning o‘rtacha sonini aniqlaydi va promilleda (%) ifodalanadi (3-jadval).

$$m=M:TP\times 1000;$$

O‘limning yosh guruhlari bo‘yicha koeffitsienti yordamida har bir yosh guruhida sodir bo‘layotgan o‘lim hollari va omillari o‘rganiladi va o‘lim jadvali tuzishda foydalaniladi.

O‘lim hodisasining katta yoki kichik ko‘rsatkichni tashkil yetishi bir yoshgacha bo‘lgan bolalar o‘limi bilan bevosita bog‘liq. Har 1000 ta tug‘ilgan chaqaloqqa to‘g‘ri keladigan go‘daklar o‘limi dunyo bo‘yicha 32 tani tashkil etadi. Shundan Afrikada bu raqam 51 ta, Yevropada 4 ta, Okeaniyada 20 ta, Osiyoda 28 ta va Amerikada eng kam 14 taga teng (2017 yil). Ma‘lumki, bir yoshgacha bo‘lgan bolalar o‘limi bu birinchi yil bolalar hayotida ro‘y beradigan o‘lim hodisasidir (4-jadval).

BMT ma‘lumotlarining tahliliga ko‘ra, go‘daklar o‘limi ba‘zi Osiyo davlatlarida 1-1,5 hatto 2 martaga oshganligi kuzatiladi. Go‘daklar o‘limi koeffitsientining pasayishi aholi umumiy o‘lim darajasining qisqarishida muhim rol o‘ynaydi. Aholi o‘lim darajasini o‘rganishda onalar o‘limini mukammal o‘rganib borish zarurdir. Onalar o‘lim tug‘ilish darajasi yuqori, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi nisbatan sust davlatlarda baland bo‘lib, u umumiy aholi o‘lim ko‘rsatkichlariga bevosita ta‘sir etadi. Onalar o‘limiga homiladorlikning oxirgi (28 haftadan keyin) hamda farzand tug‘ilgandan keyingi (6 hafta) davrida sodir bo‘lgan ayollar o‘limi kiritiladi. Onalar o‘limi har 1000 ta tuqqan ayollarga yoki har 1000 ta tirik tug‘ilgan bolalarga nisbatan hisoblanadi. O‘zimizni bu sayyorada aktyorlar sifatida tasavvur qiladigan bo‘lsak, bizning yerdagi oxirgi manzilimiz bu o‘limdir.

Agar bu demografik hodisa sodir bo‘lsa, bizning nomimiz kamida ikkinchi marta biron bir mahalliy gazetada e‘lon qilinishi mumkin. Birinchisi esa balki biz tug‘ilganimizda, ota va onamizning nomlari bilan qayd etilar. Biz tug‘ilganimizda ko‘p narsa xabar qilinmaydi. Ammo biz vafot etsak, bizning hayot yo‘limizni shonli ta‘ziyanomada aks ettirishlari mumkin. Biz haqimizdagi bu hikoyada bizning qachon va qayerda tug‘ilganimiz, tirik oila a‘zolarimiz, yoki tirikligimizdagi kasbimiz va o‘qish jarayonimiz kabi ma‘lumotlar keltirilishi mumkin.

“Ta‘ziyanoma” so‘zi “o‘lim haqida e‘lon qilish, ko‘pincha marhumning qisqa biografiyasi (biron gazetada)” ma‘nosini anglatadi. Boshqa qaysi payt siz haqingizdagi qisqa biografiya boshqalarga o‘qish uchun nashr etiladi? Menimcha, hech qachon. Bizning o‘limimiz haqiqatdan ham hayotimizdagi eng muhim voqealardan biridir. Hammamiz tug‘ilganmiz va har birimiz o‘lamiz bu haqiqat. Hech kim o‘limdan qochib qutula olmaydi. Barcha mavjudotlar ham tug‘iladi va o‘ladi. Ammo biz insonlar o‘lim haqida o‘ylab, fikr yuritadigan yagona mavjudotlarmiz. Yevropa aholisining umumiy o‘lim ko‘rsatkichi yosh bo‘yicha qaralganda, bolalar va o‘rta yoshdagilar o‘rtasida o‘lim kam uchraydi, keksa yoshdagilarda aksincha, juda baland. Aholi yosh tarkibida keksalar ko‘pligini inobatga olsak, tabiiy ravishda, bu umumiy o‘lim ko‘rsatkichiga ta‘sir yetishini aniqlaymiz. Bundan tashqari, Yevropa aholisi tarkibida ekzogen omillar tufayli sodir bo‘ladigan o‘lim hodisasi ko‘p uchraydi. Tug‘ilish darajasining pastligi, o‘limning tug‘ilishdan ko‘pligi, aholining tabiiy kamayishini keltirib chiqaradi. Bugungi Yevropa demografik vaziyatida aynan shu holat oddiy aholi takror barpo bo‘lishi sodir bo‘lmoqda, ya‘ni aholi tabiiy ravishda kamaymoqda.

Taqqoslash uchun tanlab olgan qit‘amiz Afrikada esa ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqlik, sog‘liqni saqlash sohasining yetarli rivojlanmaganligi, tug‘ilayotgan farzandlar sonining haddan tashqari ko‘pligi va ular o‘rtasida o‘limning yuqoriligi, umumiy o‘lim ko‘rsatkichining balandligiga olib kelmoqda. Tarix davomida o‘limning asosiy sabablarida katta o‘zgarishlar bo‘lgan. Odamlar asosan yuqumli va parazitik kasalliklardan o‘lgan paytlar ham bo‘lgan, ammo bugungi kundagi rivojlangan mamlakatlardagi o‘limlarning asosiy sababi bu yurak kasalliklari, huruji va saratondir. Bugungi kunda, shuningdek, o‘lim sabablari rivojlangan va qoloq davlatlar o‘rtasida ham bir xil emas.

4-jadval. Dunyo hududlarida aholi o‘limi (1000 aholiga nisbatan o‘lganlar soni)

Hududlar	1958-1962 yy	2001 y.	2010 y	2017 y
Dunyo bo‘yicha	17	9	8	8
Yevropa	10	11	11	11
Osiyo	20	8	7	7
Afrika	23	14	12	9
Shimoliy Amerika	13	8	8	8
Lotin Amerikasi	-	-	6	6
Avstraliya va Okeaniya	8	7	7	7

Bizning sanoat inqilobidan oldingi o‘lim darajalari va sharoitlari to‘g‘risidagi bilimlarimiz juda oz u paytlarda o‘lim darajasi baland bo‘lganligini bilamiz. Ammo o‘lim to‘g‘risidagi ma‘lumotning aniqligi va mavjudligi ko‘plab ochiq savollarga javob topgan bo‘lar edi. Urushning o‘lim bilan bog‘liq bo‘lgan natijalari hisoblash uchun ancha qiyin masala. Birinchi qiyin ishlardan biri bu ta‘riflash masalasidir. Urush nima? Ba‘zi harbiy tarixchilar va arxeologlar kamida ikki qatnashuvchi orasida bo‘ladigan har qanday konfliktlarni urush, deb ta‘riflashadi. Ammo bu haqiqatdan yiroq yondashuv. Hozirda olimlar urushni o‘limlar soniga ko‘ra ta‘riflashmoqda.

Devid Uilkinson 1820-yildan byeri sodir bo'lgan, qurbonlar soni 300 dan ortiq bo'lgan 315ta to'qnashuvni aniqlab chiqqan. Harbiy harakatlar paytida to'g'ridan-to'g'ri dushman kuchlari tomonidan sodir etilgan o'limlarga qo'shimcha ravishda bu yerda urush natijasida sodir bo'luvchi aholi yo'qotishlar, shu jumladan, soldatlar tomonidan tarqatilgan kasalliklar, talon taroj paytidagi o'limlar, dehqonchilik dalalarini vayron etilishi natijasidagi ocharchiliklar tufayli o'limlar, va nihoyat iqtisodiy va ijtimoiy beqarorlik sababli yuzaga keladigan qiyinchilik paytlaridagi o'limlar ham hisobga olinishi kerak.

Aholining o'lim ko'rsatkichlari ham bevosita tabiiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi. Avlodlarning almashinuvi, ularning uzoq yashashi esa o'lim jarayoniga bog'liqdir. Inson hamisha uzoq umr ko'rishga intiladi. Har bir jamiyatda insonning uzoq umr ko'rishi, avlodlar salomatligi uchun ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar yaratiladi. Natijada, insonlarning uzoq umr ko'rishiga: o'lim hollarini esa sotsial chora tadbirlar bilan boshqarishga yerishiladi. Avlodlarni uzoq-umr ko'rishi, tashqi muhit bilan uzoq muloqotda bo'lishi uning demografik mayliga ham ta'sir ko'rsatadi. Aholi tez sur'at bilan kamayib borishiga ham olib keladi.

O'lim hodisasining katta yoki kichik ko'rsatkichni tashkil yetishi bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi bilan bevosita bog'liq. Har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqqa to'g'ri keladigan go'daklar o'limi dunyo bo'yicha 56 tani tashkil etadi. Shundan, Afrikada bu raqam 89 ta, Yevropada 9 ta, Okeaniyada 26 ta, Osiyoda 53 taga teng. Afrika davlatlarida dunyo bo'yicha umumiy o'lim ko'rsatkichi o'ta baland. Har 1000 kishiga to'g'ri keladigan aholi o'limi 15-20 %, ba'zi joylarda 25 % ga ham etadi (Nigyerda- 24 %). O'lim darajasi baland bo'lgan ikkinchi mintaqa Yevropa hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, taraqqiyotiga ko'ra bir-biridan keskin farq qiluvchi bu ikkala geografik hudud o'lim hodisasi ko'pligi bilan birbiriga o'xshaydi. Yevropaning deyarli barcha qismlarida o'lim tug'ilishga nisbatan yuqori. O'limning umumiy ko'rsatkichi va mamlakat iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham o'zini oqlamaydi. Jumladan, Yevropa iqtisodiy jihatdan baquvvat bo'lishiga qaramasdan, aholi o'rtasida o'lim ko'pligi bilan ajralib turadi.

Buni ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit bilan emas, balki aholi yosh tarkibidagi vaziyat bilan baholash maqsadga muvofiq. Yevropa aholisining umumiy o'lim ko'rsatkichida bolalar va o'rta yoshdagilar o'rtasida o'lim kam uchraydi, keksa yoshdagilarda, erkaklarda, aksincha, juda baland. Bundan tashqari Yevropa aholisi tarkibida ekzogen omillar tufayli sodir bo'ladigan o'lim hodisasi ko'p uchraydi. Tug'ilish darajasining pastligi, o'limning tug'ilishdan ko'pligi aholining tabiiy kamayishini keltirib chiqardi. Bugungi Yevropa demografik vaziyatida aynan shunday holat tufayli qisqargan aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'lmoqda, ya'ni aholi tabiiy ravishda kamaymoqda.

Aholining juda ko'p qismi, ayniqsa, Osiyo, Afrika hududlarida yuqumli infeksiyon kasalliklardan bolalik davrida ko'z yumishgan. Qadimda yer sharida go'daklar va ayollar o'limi yuqori bo'lgan. Ko'pchilik ayollar farzand ko'rish davrlarida turli kasalliklardan, ayniqsa, qon yo'qotish tufayli halok bo'lganlar. Markaziy Osiyo davlatlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqlardan bir yoshgacha bo'lgan davrda 300-400 tasi, ba'zi davrlarda esa, 500-600 tasi nobud bo'lgan. O'sha davrlarda aholi o'limining yuqoriligi, qayd etilganidek,

aholining turmush darajasiga, tibbiy xizmatlarning etishmasligiga, aholining ma'lumotlik darajasining pastligiga, farzandlar tug'ilishining yuqoriligi va farzandlar tug'ilishi orasidagi davrning nisbatan qisqaligi kabi omillar bilan bog'liq edi.

O'lim hammaga bir paytda kelmaydi, ba'zilarimiz ba'zilarimizga qaraganda ertaroq, yoki kechroq o'lamiz. O'rtacha hisobda, ayollarga qaraganda erkaklar va aholini ko'pchilik qismini tashkil etuvchi etnik guruh a'zolariga qaraganda ozchilikni tashkil etuvchi etnik guruh vakillari tezroq vafot etishadi. O'lish darajasining qisqarishi bir qancha ijtimoiy va iqtisodiy foydali jihatlari bor. Sog'lomroq kishilar yaxshiroq va uzoqroq ishlay olishadi, shuning uchun ishchilarning samaradorligi va ishlab chiqarish salohiyati ancha oshdi. Ko'plab tirik qolayotgan bolalar endi ancha salohiyatli va ishchan ishchilarga aylanishmoqda. Bolalar tirik qolishidagi ancha yutuqlar va bolalar o'limining qisqarishi jamiyatni bola tarbiya qilishdagi ko'plab tashvishlardan xalos etdi. Shu paytning o'zida o'lim darajasining tushishi aholi o'sish darajasining oshishi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq, albatta tug'ilish darajasi ham tushmasa; shunday qilib, o'limning qisqarishi aholi tarkibi va tuzilishiga ham ta'sir qiladi. Bu ijtimoiy, iqtisodiy va demografik natijalar tufayli kelajakda kutiladigan o'lim darajalari haqida ko'plab muhokamalar mavjud.

3.4. Aholi o'limi va hayot davomiyligi

Hozirgi davrda dunyo bo'yicha aholi o'lim ko'rsatkichlari Osiyo, Afrika, Amerika, Okeaniya hududlarida kamayib, Yevropa hududida esa, ortib borayotganligi kuzatiladi. Umuman, sayyoramiz aholisi orasida o'lim jarayoni XX asr ikkinchi yarmi-XXI asr boshlarida 2-2,5 marta kamaygan. Hozirgi davrda o'limga ekzogen omillar (organizmning qarishi va uning kasallanishi tufayli sodir bo'lgan ichki muhit omillari) sabab bo'lmoqda. Bu hol, albatta jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, turmush tarzining yaxshilanishi, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishning oshib borishi bilan bog'liq.

Holbuki, Yevropa davlatlarida aholi o'lim ko'rsatkichlarining birmuncha ko'tarilishiga demografik omil, ya'ni aholi tarkibida qariyalar (60-65 yosh va undan yuqori) salmog'ining ortib borishi ta'sir etgan. Ma'lumki, aholi o'limining umumiy koeffitsienti aholining yosh tarkibiga bevosita bog'liq. Agar aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) va yoshlar (1629 yosh) salmog'i yuqori bo'lsa, o'lim koeffitsienti kamayadi. Dunyoning juda ko'p davlatlarida XX asr boshlarida aholi o'rtacha 35-40 yil umr ko'rgan bo'lsa, hozirgi vaqtda – o'rtacha 63-68 yosh umr ko'rish kuzatiladi. Yevropada esa, bu ko'rsatkich 70-79 yoshga etdi. Mazkur hududda tug'ilishning keskin kamayishi aholi tarkibida bolalar va yoshlar salmog'ining keskin kamayishiga olib kelgan bo'lsa, aholining umr ko'rish muddatini uzayganligi qariyalar salmog'ining oshib borishiga sabab bo'ldi, natijada, Yevropada o'lim ko'rsatkichlari ko'tarildi.

Hammamizga ma'lum yuqori aholi o'limi kuzatilayotgan davlatlarda o'rtacha umr ko'rish past ko'rsatkichni tashkil qiladi. 2010 yil eng uzoq umr ko'rsatkichi Yaponiya (83 yosh), Xitoy-Gonkong (82 yosh), Xitoy-Makao (82 yosh), Singapur (81 yosh), Islandiya (81 yosh), Finlyandiya (80 yosh), G'arbiy Yevropa davlatlarida (79-82 yosh), Kosta-Rika, Gvadelupa davlatlarida (79 yosh) kuzatilmoqda. Eng qisqa umr ko'rish esa Markaziy Afrika Respublikalari (45 yosh), Angola (46 yosh),

Nigyeriya (47 yosh), S'yerra-Leona (48 yosh) va Burundi (49 yosh) davlatlarida qayd etilgan. Statistika ma'lumotlar tahlilidan 2017 yilda aholining o'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi dunyoda erkaklarda 70 yosh, ayollarda 74 yoshga teng bo'ldi.

Rivojlangan davlatlar bu borada yetakchi, ya'ni, eng baland aholi o'rtacha umr ko'rish, aynan shu davlatlarga to'g'ri keladi (erkaklar- 76, ayollar- 82 yosh). Mazkur yilda o'rtacha umr ko'rish yoshi 80 va undan baland bo'lgani, aksariyat ayollarda kuzatilmoqda. Erkaklarda deyarli bunday ko'rsatkich qayd etilmaydi. Ayollar o'rtasida 80 yosh va undan katta umr ko'rish yoshiga ega bo'lgan davlatlarga Yaponiya- 87, Gonkong- 86, Koreya Respublikasi – 85 yosh, Kanada 84 yosh, AQSH -81 yosh, Isroil - 84 yosh va barcha G'arbiy hamda Shimoliy Yevropa (81.7) davlatlari aholisining yoshi 80 yoshdan baland.

Keyingi 10-15 yil ichida dunyoning deyarli hamma qismida tug'ilishning kamayib borishi, o'rtacha umr ko'rish yoshining ortishiga sabab bo'ldi. Uzoq umr ko'rish yoshiga erishish har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bog'liq bo'lishi bilan birga sog'liqni-saqlash, aholi sog'lom hayot tarzini tashkil etishdagi erishgan yutuqlari bilan belgilanadi. Jumladan, Yaponiya (aholisi o'rtacha umr ko'rish yoshi 83 yil, ayollarda 86 yil); Shvetsiya va Shveysariyada (o'rtacha ko'rsatkich 80-82 yosh); Niderlandiya, Norvegiya, Fransiya, Avstraliya (82 yosh); SHA, Kanada, Avstriya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Isroil, Finlyandiya (80-82 yosh); O'rtacha umr ko'rish yoshi o'rtacha bo'lgan davlatlar (60-79 yosh)-Xitoy, Ruminiya, Rossiya, Polsha, Hindiston, Meksika, Braziliya, ko'pgina MDH davlatlari.

O'rtacha umr ko'rish yoshi past bo'lgan davlatlar (55 yoshdan past) Afriki, janubiy, janubiy – sharqiy Osiyo davlatlari kiradi. Aynan mana shu sanab o'tilgan davlatlarda dunyo miqyosida eng kichik go'daklar o'limi kuzatiladi. Uzoq umr ko'rish yoshiga erishish har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bog'liq bo'lishi bilan birga, sog'liqni-saqlash, aholi sog'lom hayot tarzini tashkil etishdagi erishgan yutuqlari bilan belgilanadi. Aholining o'rtacha umr ko'rish muddatini aniqlashda, ayniqsa, go'daklar o'limi alohida ahamiyatga egadir.

BMT ma'lumotlarining tahliliga ko'ra go'daklar o'limi ba'zi Osiyo davlatlarida 1-1,5 hatto 2 martaga oshganligi kuzatiladi. Go'daklar o'limining yuqori bo'lishi aholi o'rtacha umr ko'rish muddatining ko'rsatkichlarini qisqarishiga olib keladi. Masalan, Rossiyada 1993 yili o'g'il bolalar uchun go'daklar o'limi 20,0 % edi. Demak, tug'ilgan 1000 ta o'g'il boladan 20 tasi 1 yoshgacha yashamaydi. Ikki yoshli o'g'il bolalarda esa, shu yili o'lim ehtimoli 6 kishini tashkil etgan. Ko'rinib turibdiki, 1000 ta tug'ilgan boladan 1 yoshga 980 tasi, 2 yoshgacha esa, 974 tasi o'tadi. Ana shunday usul bilan avlodning oxirigacha umr ko'rish ehtimoli hisoblab chiqiladi. Yuqorida qayd etilganidek, oldingi asrda aholi o'rtacha 30-35 yil umr ko'rgan. Hozir esa bu ko'rsatkich ikki barobarga oshgan. 2010 yilda aholi umr ko'rish bo'yicha eng past ko'rsatkichlar Markaziy va Janubiy Afrika davlatlarida kuzatilmoqda (erkaklar 42-44, ayollar 45-46 yosh). Agar biz AQSHda yashasak va oq irqli ayol jinsiga mansub bo'lsak, biz o'rtacha hisobda eng uzoq yashaymiz; bordi-yu afrikan-amerikan irqli erkak jinsiga mansub bo'lsak eng qisqa umrga ega bo'lamiz. Bu yangi XXI asr boshlari hisobida AQSHdagi oq ayol o'rtacha 80,2 yil, qora erkaklar esa 68,6 yil yashashlari aniqlangan.

Qachon o'lishimizni hal etishda bizning o'zimiz muhim rol o'ynaymiz. Biz qayerda va qachon tug'ilish ustidan umuman, hech qanday nazorat yurita olmaymiz. Bizning tug'ilishimiz ota-onwalarimizning qarorlaridir. Ammo bizda farzandlar dunyoga keltirish yoki keltirmaslik bo'yicha, agar keltirmoqchi bo'lsak, qayerda va qachon dunyoga keltirish bo'yicha ancha nazoratga egamiz. Bizning o'lishimiz bu bir demografik rolga o'xshaydi.

Biz umrimizni qisqartirish yoki uzaytirish bo'yicha ko'plab imkoniyatlarga ega bo'lishimiz ham, ega bo'lmasligimiz ham mumkin. O'lim haq bo'lganiga qaramasdan, umrimiz miqdori ko'plab omillarga bog'liq bo'ladi; ba'zilar ustidan nazorat qila olmaymiz (masalan: jinsimiz va irqimiz), ammo boshqalari ustidan ancha nazoratga egamiz. Undan tashqari, biz shunchaki o'limimizning vaqti va xususiyatlaridan tashqari boshqalarning o'limiga ham ta'sir o'tkaza olamiz. O'lim ta'siri ijtimoiy va demografik xususiyatlarga qarab ancha farqlanadi. Yuqori tabaqa vakillari quyi tabaqa vakillariga qaraganda ko'proq yashashadi. Turmush qurgan insonlar yakka yoki ajrashganlarga qaraganda ko'proq yashashadi. Bis bular haqida keyinroq to'xtalamiz.

O'lish va uning ta'sirlari jamiyatda chuqur muhokamada bo'ladi. Demograflar ko'pincha barcha shaxslarni yakka jamiyat a'zolari sifatida ko'rishadi va ularning yoshlarining farqlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ustida tadqiqot olib borishadi. Misol uchun, 2006-yilda Yaponiyada tug'ilgan chaqaloq 82 yil va Shvetsiyada tug'ilgan chaqaloq 81 yil yashashi kutilgan. AQSHda 2006-yilda tug'ilgan chaqaloqlarning o'rtacha umr uzoqligi 78 yil atrofida bo'lgan. Bunday xavfli natijalarni 2006-yilda Botsvana yoki Lesotoda tug'ilgan chaqaloqlar bilan solishtiring: bu mamlakatlarda ko'rsatkich mos ravishda 34 va 36 yilni tashkil etadi. Nega Botsvana yoki Lesotoda tug'ilgan bolalar Yaponiya yoki Shvetsiyada tug'ilgan bolalarga qaraganda juda kam umr ko'rishadi? Bunga rivojlanish darajasi, tibbiy sharoitlar va boshqa omillar aralashadi va biz bularga keyinroq to'xtalamiz. Biz Afrika-Janubiy Sahroi Kabir mamlakatlar past umr ko'rish ko'rsatkichiga ega bo'lgan yagona mamlakatlardir degan taassurot qoldirmoqchi emasmiz.

Afg'onistonda bu ko'rsatkich 43 yosh va Gaiti hamda Iroqda esa 58 yosh, ya'ni yuqoridagilardan ozgina yuqoriroq va bu mamlakatlar Afrika-Janubiy Sahroi Kabir mintaqasida joylashmagan. Qadimgi Gretsiyadan topilgan hayot lavhachasi tug'ilishdan boshlab umr miqdorini 30 yosh, deb belgilagan. Rim Misri Sensusida keltirilgan ma'lumotlarda Misrda o'sha paytlarda o'rtacha umr miqdori 22-25 yosh bo'lib, bu ma'lumot Rim Shimoliy Afrikasidagi qabrtoshlaridagi yozuvlar orqali tasdiqlangan. Jon Graunt tomonidan ishlab chiqilgan hayot jadvali shuni ko'rsatadiki, XVII-asrda Londonda tug'ilgan bolalarning 35 %i 6 yoshgacha yetib borishmagan. 2005-yil uchun AQSH hayot jadvalida AQSHda tug'ilgan qizchalarning 1% dan kamrog'i 6 yoshgacha vafot etgan.

XVIII-asrda AQSH va Yevropaning ko'pgina qismida hayot ko'rish darajasi bor yo'g'i 30-40 yil bo'lgan. 1901-yilda esa AQSH erkaklari 47,9 yil ayollari esa 50,7 yil umr ko'rishgan. Shuningdek u paytlardagi o'lim darajasi yildan yilga o'zgarib turgan. Onda-sonda bo'ladigan epidemiyalar, kasalliklar urushlar tufayli tushib keltiruvchi hayot darajalari bunday o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Bular Maltus tili bilan aytganda o'lim darajasini yuqori ushlab turuvchi "ijobiy o'lchovlar"

dir. Shaharlaridagi yomon yashash sharoitlari ham yuqori o'lim darajalariga sabab bo'lgan.

Ocharchilik dastlab o'limga olib keladi, deb hisoblangan. Preindustrial davrlarda aholi o'z oziq-ovqatlari ustidan biz hozirda ega bo'lgandek nazoratga ega bo'lishmagan. Qishloq xo'jaligi hosillari ko'p jihatdan qo'l mehnati samarasizligi, kemiruvchilar va hasharotlar bosqini va o'simlik kasalliklari tufayli cheklangan edi. Mo'l ko'l oziq-ovqat zahiralari noqobil saqlash sharoitlari tufayli isrof etilar edi. Transport texnologiyasi va yo'llar rivojlantirilmagan edi, shu sababli oziqovqat tanqisligiga uchragan hududlar boshqa joylardan zahira sifatida foydalana olmas edilar. Shunday qilib, ocharchilik katta muammo edi. Ocharchiliklarning demografik oqibatlarini ko'pincha halokatli bo'lar edi. Ocharchilik ko'pincha aholining qishloqlarda yashovchi va kambag'al qismida ro'y bergani uchun, uning aniq zararini aniqlash qiyin. 1315-1317-yillardagi ocharchilik davomida Yevropaning ko'plab hududlarida aholi soni qisqargan.

1690-yillarda Shvetsiyadagi hosilsizliklar tufayli Shvetsiyaning bir necha viloyatlarida aholi soni 1/6 gacha qisqargan. 1846-1851-yillarda Irlandiyada ro'y bergan, buyuk ocharchilik, deb nom qoldirgan Irland kartoshka ocharchiligi 1 million, ba'zi manbalarga ko'ra 1,5 million odam umriga zomin bo'lgan. Agar 1840-yillar boshida Irlandiya aholisi 8,2 million bo'lganini hisobga oladigan bo'lsak, bu juda katta raqam. O'sha kunlarni ko'rgan bir Irland rohibi aytganidek: "O'lim va xonavayronlik farishtasi Irlandiya ustidan g'olibona hukm yurgizmoqda". Biz shuni ham unutmasligimiz kerakki, bu Britaniyadagi ko'zdan panada qolgan boshqa o'limlarni hisobga olmagandagi natija. Yevropadagi so'nggi katta ocharchilik bu 1868-yilgi Fin ocharchiligi edi.

Shuningdek, Hindistonda 19 millionga yaqin odam 1891-1910-yillarda ro'y bergan ocharchilik tufayli qirilib ketishan. Dunyodagi eng halokatli ocharchiliklardan biri 1958-1961-yillar oralig'ida Xitoyda yuz bergan. Sanoat va don mahsulotlari ishlab chiqarilishi past darajalarga tushib kyetishi bilan umumiy yashash sharoiti og'irlashdi va tug'ilish darajalari deyarli to'xtab qolay dedi. Dastlab oziq-ovqat tanqisligi keyin ocharchilik yuz byerdi va buning ustiga chetdan eksport qilinuvchi oziq-ovqatlar ham qisqarib ketdi. Hisob-kitoblar bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ocharchilik natijasida Xitoyda 30 million aholi qirilib ketgan va o'n yoshgacha bo'lganlar o'limi soni 12 millionga chiqqan. Bu ocharchilikning asosiy sababi Mao Szedun tomonidan 1958-yilda ilgari surilgan, "kollektiv iqtisod afzalliklarini maksimallashtirish orqali qishloq xo'jaligining buyuk potensialini tushunish uchun tabiatga qarshi inqilobiy to'qnashuvni o'z ichiga oluvchi", tushunarsiz, amalga oshirib bo'lmaydigan "Katta oldinga sakrash" dastur edi.

Bu iqtisodiy inqiroz va ocharchilik toshqinlar, o'simlik kasalliklari, qurg'oqchilik kabi tabiiy ofatlar va shuningdek, byurokratik samarasizlik va noto'g'ri menejment tufayli ro'y bergan edi. Insoniyat tarixi davomida, ko'pincha ocharchiliklar kichik-ichik aholi guruhlarida sodir bo'lsada, katta zarar ko'rsatganlari ham uchrab turadi. Xitoydai ocharchilik shunchalik dahshatli ediki, u mamlakat aholisining 2-3 % ini qirib yubordi. Irlandiyada ham kamdan-kam uchraydigan yirik natija – ocharchilik natijasida aholining 12-18 % i qirilib kyetishi kuzatilgan edi.

Endi biz epidemic kasalliklar muhokamasiga o'tamiz. **Epidemik kasalliklar.** Kasalliklar endemik yoki epidemik bo'ladi. Epidemik kasalliklar yoki epidemiyalarning biron bir hududda infeksiyali kasalliklarning tezda tarqalishi, ko'plab o'limlarga sabab bo'lishi keyin yo'qolib kyetishidir. Ko'plab yuqumli kasalliklar epidemiyalarga aylanishi mumkin. Bularga qizilcha, cho'chqa grippi, qizamiq, gripp, shamollash, isitma va boshqalar kiradi. Agar kasallik yetarli darajada barqaror saqlansa bu kasallik endemik deyiladi. Epidemiyalik kasalliklar "paydo bo'ladi, cho'qqiga chiqadi va yo'qolib ketadi; endemik kasalliklar esa ma'lum bir vaqt davomida barqaror miqdorda kasallik va o'limlarga sabab bo'lib turadi". Epidemiyalarning asosan mahalliy darajada boshlanadi va keyin yaqin hududlarga tarqaladi. Agar epidemiya bir necha davlat yoki qit'alargacha tarqalsa, bu "Pandemiya" deyiladi. Pandemiyalarning iqtisodiy, demografik va ijtimoiy jihatdan epidemiyalarga qaraganda ancha vayronkorroq.

Jon Kaldvel epidemiyalarning zamonaviy demografiya uchun muhim edi chunki o'limlarning izidan tushush zarur va muhim tadqiqotga aylandi, deb yozgan edi. Masalan, Ispan gripp epidemiyasi millatlar ligasi tomonidan O'sish Nazorati tizimining tashkil etilishiga sabab bo'lgan edi. Yevropadagi eng dahshatli epidemiyalardan biri bu Qora O'lat nomi bilan tanilgan virusli kasallik tarqalishi bo'lib, u qayerdadir Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan, Ipak Yo'li orqali O'rta Yer dengiziga tarqalgan va kemalardagi kalamushlar vositasida 1347-1352-yillarda Yevropaga tarqalgan. Shimoliy Yevropagacha tarqalgan bu epidemiya qit'aning 1/3 ga yaqin aholisini qirib yuborgan. Tez-tez yuz byeruvchi epidemiyalarning shunchalik ko'p ediki, aholi yarmigacha qisqarib ketdi va bu aholining tiklanishiga keyingi ikki asr davomidagina erishildi.

1660-yillardagi Londonda yuz bergan Buyuk O'lat keying bir necha yillar davomida takrorlanib turdi, ammo uning miqyosi yuqoridagi Qora O'latchalik emas edi. Dastlab buni bubonik o'lat deb jo'ylashgan ammo hozirda buni ko'pchilik virusli isitmaga o'xshash kasallik, deb hisoblashmoqda. Jon Grayntning "O'lim Billi" ham shu paytlarda ishlab chiqilgan.

XIX-asrda Britaniya to'rt marotaba vaboga uchragan va ayni shu paytlarda oddiy vrach Jon Snou vaboning tarqalish sirini yechdi va uning kashfiyoti Britaniya va G'arb dunyosini vabodan ozod qilinishiga sabab bo'ldi. Jon Snou Shuni ko'rsatib byerdiki, muayyan quduqlar o'zida zararli suvni saqlaydi va vabodan o'layotganlar ham aynan shu suvlardan ichganlardir. U bugungi kunda ba'zilar fan tarixidagi eng mashhur hujjatlardan biri, deb hisoblaydigan, quduqlar va Londonning vabo tarqalgan joylarining xaritasini chizdi. Bu Geografik Axborot Tizimlari (GAT) muayyan quduqlarning yopilishiga olib kelgan siyosatni belgilagan eng dastlabkilaridan biri edi. Stiven Jonsonning "Arvoh Xarita" (2006) kitobi Jon Snou harakatlarining ajoyib, qiziqarli va ta'sirlanarli jihatlari ta'riflangan tengsiz asardir. Yaqin muddat oldin sodir bo'lgan epidemiyalardan biri bu Ispan gripp epidemiyasi bo'lib, Ispaniya bundan zararlangan dastlabki Yevropa davlati bo'lganligi uchun shunday atalgan. U 1918-yilda Yevropa bo'ylab, keyin esa butun dunyoga tarqaldi. Epidemiologlar Nayal Jonson va Yurgen Myullyerlar ta'kidlashicha epidemiya 50 millionga yaqin inson umriga zomin bo'lgan; ba'zilar esa undan ham yuqori natijani ko'rsatishadi. Ispan grippi o'sha paytda Yer sharining yarmiga teng bo'lgan 1

milliard insonni zararlagani aniq. Ba'zilar ko'plab grippdan o'lganlar kam rivojlangan mamlakatlarda hisobga olinmay ketilgan, deb taxmin qilishadi.

Epidemiya Shimoliy Amerikaga tarqalgan paytda, AQSHda 700000 ga yaqin kishi o'lgan va Kanadada esa 50000 kishi. Kvebek va Labradorning ba'zi kichik qishloqlari butunlay qirilib ketgan. Bu epidemiyaning asosiy qurbonlari 20 va 40 yosh o'rtasidagi yosh insonlar bo'lishgan. Agar AQSHdagi 1911-1917 va 1918-yil uchun maxsus-oylik o'lim darajalarini tekshiradigan bo'lsangiz, grippning ta'siri 1918-yilning so'nggi choragida, aniqrog'i, oktyabr oyida bo'lganiga guvoh bo'lasiz. 1918-yilda San-Fransiskoda fuqarolardan ko'chaga chiqqanlarida va jamoat joylarida bo'lganlarida niqob taqishlarini talab qiluvchi qonun qabul qilingan. Shahar Sog'liqni Saqlash Departamenti tomonidan "Niqob taqing va hayotingizni saqlab qoling! Bir Niqob Grippga qarshi 100% himoya!" nomli shiori tarqatilgan. Shunga qaramasdan, San-Fransisko va yaqin atroflarda 3500 kishi, shu jumladan, bu kitob muallifi Dadli Postonning bir xolasi va uch bobo va buvilari ushbu grippdan vafot etishgan.

2006-yilda UNAIDS, BMT OITS/OIV bo'yicha Qo'shma Dasturi hisobiga ko'ra virus aniqlangan 1981-yildan beri dunyo bo'yicha 65 million kishi zararlangan va 25 million kishi vafot etgan. 2006-yildagi OIV bilan yashayotgan barcha insonlarning uchdan ikki qismi Afrika-Janubiy Sahroi Kabir mintaqasidadir va u yerda OIV asosan qarama-qarshi jinsiy aloqa orqali bu virus tarqalgan. OIVning aynan bu hududda yuqori darajada tarqalganligi sabablaridan biri bu erkak va ayolning bir paytning o'zida bir partnyerdan ortiq miqdordagi kishilar bilan aloqa qilishidadir. Masalan, bir erkak bir paytning o'zida xotinga va bir yoki bir nechta o'ynashlarga ega bo'lishi mumkin. Bu xususiyat virus tarqalishini bir necha barobar ko'paytiradi. Markaziy Afrika bu virusdan eng ko'p zararlangan hudud bo'lishiga qaramasdan, Markaziy Osiyo va Sharqiy Yevropada ham bu ancha tarqalgan. Bu hududlarda 2005-yilning o'zida 220000 kishi zararlangan. Xitoyda ommaviy OITS/OIV epidemiyasi tarqalishi xavfi bo'lib, 30 milliondan ortiq bolakaylar uylanish huquqidan mahrum bo'lishgan. Shunisi aniqki, OITS/OIV epidemiyasi insoniyatga ta'sir qilgan, qilmoqda va ta'sir qilib keladi ham. Yuqorida aytilganidek, 25 million kishi allaqachon OITSdan vafot etgan va yana 40 million kishi bu kasallik bilan yashab kelishmoqda.

BMT o'zining 2006-yildagi Dunyo aholisi istiqbollari nomli ma'lumotnomasida shuni keltiradiki, OIV virusi mavjudligi darajasi bu virus tarqalgan 58 mamlakat aholisi orasida 1 % gachani tashkil etadi. OIV mavjudligi darajasi 1 % dan kam bo'lgan 4 yirik mamlakat: Braziliya, Xitoy, Hindiston va AQSH ham hisobga olinishi kerak, chunki ulardagi aholi soni bu virus tashuvchilarning ancha ko'pligini ko'rsatadi. Bu mamlakatlar bilan, bizning ro'yxatimiz 62 mamlakatni tashkil etadi. Bu mamlakatlardan 40 tasi Markaziy Afrikada, 11 tasi Lotin Amerikasida va 5 tasi Osiyoda joylashgan. Bu mamlakatlar bir guruh sifatida butun dunyo bo'yicha bu virus bilan zararlangan 40 million aholidan 35 millionini yoki 90 % ini o'z ichiga oladi.

Afrikadagi 8 mamlakatda OIV virusi aniqlanganlik darajasi hayron qoldirarlik darajada yuqori. Svazilendda 15-49 yoshdagi aholining 33,8 foizi OIV virusi bilan zararlangan. Botsvanada bu ko'rsatkich 24,4 %, Lesotoda 23,1 %, Zimbabveda 20,0 %, Namibiyada 19,7 %, Janubiy Afrikada 18,9 %, Mozambikda 16, % va Zambiyada

16,9 %. Afrikadan tashqari, hech qaysi davlatda Gaitidagi 3,8 % ko'rsatkichga teng natija yo'q.

BMT ma'lumotiga qaraganda, epidemiya tarqalishda davom etadi va ba'zi mamlakatlar kelajakda ko'p yillar davomida o'z aholisi tarkibida OIV infeksiyasi bilan zararlanganlar soni ortishiga guvoh bo'lishadi. OITS haqiqatda ham aholining kasallanishi, o'lim darajasi va soni qisqarishiga juda ham katta sabab bo'lmoqda: Bu virusdan jiddiy zarar ko'rgan mamlakatlarda o'rtacha umr ko'rish uzoqligi shiddatli qisqarishlarga uchramoqda. 2005-yilda virusga egalar foizi 24%, deb hisoblangan Botsvanada o'rtacha umr ko'rish muddati 1985-1990 yillardagi 64 yildan, 2000-2005 yillarda 47 yoshga tushib qoldi. 2005-2010-yillargacha umr ko'rish yoshi OIV bilan kasallanishning qisqarishi va anti-retrovirus terapiyasi imkoniyatlari kengayishi natijasida yana 51 yoshga ko'tarilishi kuzatilmoqda.

Janubiy Afrikada esa bu epidemiyadan eng katta zarar ko'rgan mamlakatlar joylashgan bo'lib, bu yerda aholi o'rtacha yoshi 20 yil davomida 61 dan 49 yoshga tushib qolgan. Janubiy Afrikadagi ta'sir kutilmagan bo'lishiga qaramasdan, bu hududdagi katta zarar ko'rgan mamlakatlarning ko'pchiligi yaqin yillarda umr davomiyligida ancha qisqarishlarni boshlaridan o'tkazishdi. Kelinglar, o'limning kelajakda kutilayotgan holatlarini hayot davomiyligi jihatidan ko'rib chiqamiz. Biz bu asrda yuqori hayot darajalariga dunyodagi ko'pgina rivojlangan davlatlar tomonidan yerishilganiga to'xtaldik.

2006-yilda rivojlangan mamlakatlar aholisi o'rtacha olganda 77 yil umr ko'rdi (erkaklar 73 yosh, ayollar 80 yosh). Dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan Yaponiyada o'rtacha umr ko'rish 82 yoshni tashkil etgan (79 yosh erkaklar, 86 yosh ayollar), keying o'rinlarda Avstraliya, Ispaniya, Shvetsiya va Shveysariya davlatlari 81yosh o'rtacha umr uzoqliligi bilan joylashgan. O'lish darajasini bu mamlakatlardagi holatga qarab tushib borishini taxmin qilish mumkinmi? Bu haqida ikki pozitsiya bor: biri buni cheklashga, ikkinchisi esa aksiga harakat qiladi.

Inson hayot darajasi yuqori limitini yoqlovchi asosiy shaxs bu Jeyms Frays bo'lib, u 1980-yilda insonlar maksimal hisobda o'rtacha 85 yilgacha yashashlari mumkin, deb prognoz qilgan edi. U 2000-yilda e'lon qilingan bir ishida insonlar o'rtacha umr yoshi 1980-yildan byeri oshganini va bu oshish kelajakda 85 yoshdan ozgina ammo ko'p oshmasligini ta'kidladi. Jey Olshenski va Bryus Kyerns (2001) Fraysning fikrlarini ma'qullab, barcha tirik organizmlar —biologik kafolatga ega degan fikrni bildirganlar.

O'rtacha 100 yil umrga qarshi o'z fikrlarini bildirib, ular ta'kidlashdiki, "agar ko'pchilik insonlar 100 yil yashash qobiliyatiga ega bo'lishsa, 80 yoshdan keyin keladigan funksional va patologik pasayishlarning qandaydir bir sababi bo'lishi kerak". Ular fikricha, ammo bunday sabab yo'q. Haqiqatdan ham, -80 yoshdan keyin insonlar tanasidagi barcha biologik tizimlarida qisqarishlar sodir bo'la boshlaydi. Ularning so'zlariga qaraganda, AQSHda XXI asrning hech qanday paytida ham odamlar o'rtacha 90 yil yashashlari qiyin.

Boshqa tarafdin, o'limlarning qisqarishi va o'rtacha umr uzayishini taxmin qilayotganlarning asosiy vakili bu mashhur demograf Jeyms Vopeldir. Uning tekshirishicha qachon maksimum o'rtacha umr miqdori yuqori natijaga ko'tarilganida, bu natija ham ortda qoldirilgan. U va uning shogirdlari fikricha,

insonlar va boshqa mavjudotlarning o'lim darajalari oshib bormaydi va aksincha yosh o'tib borgan sari o'lim xavfi sekinlashib, kamayib boradi. Vopel va uning hamkasbi Jim Oppen o'zlarining gapi bo'yicha "eng zo'r umr ko'rish mashg'uloti" ma'lumotini tekshirib ko'rishdi. Ular umr ko'rish ko'rsatkichi eng uzun bo'lgan 6 mamlakat: Avstraliya, Islandiya, Yaponiya, Yangi Zelandiya, Norvegiya va Shvetsiyadagi 1840-yildan 2000-yilgacha bo'lgan har yillik ma'lumotni yig'ib grafiklashtirishdi.

Biz ularning diagrammasini 4.4-suratda keltirganmiz. Oppen va Vopelning fikricha biron mamlakatdagi o'rtacha daraja va rekord daraja orasidagi farq bu o'sha mamlakatning o'sha paytdagi bilimlardan amalda foydalana olganligini ko'rsatadi. 4.4-suratdagi ma'lumotdan ayon bo'lishicha, ayollar o'rtacha yashash uzoqligi to'g'ri chiziq bo'ylab yiliga 3 oydan oshib borgan. O'ppen va Vopel bundan shuni keltirib chiqarishmoqdaki, agar o'sish shu chiziq bo'ylab o'sishda davom etsa, ayollar 2060-yilgacha bema'lol 100 yoshgacha yashay ola boshlashadi. Biz Fraysdan ko'ra ko'proq Vopel tarafida turishni ma'qul ko'ramiz. Bizning dalillarni ko'rib chiqishimiz natijalari bizning o'zgarimas biologik yosh tushunchasiga qarshi turishga undaydi. Biz o'rtacha yosh o'sishi shu asrning o'zidayoq bir necha yoshga yuqorilaydi, deb hisoblaymiz.

Ayollar o'rtacha yoshi 2060-yilgacha 100 yoshgacha yetadimi yo'qmi buning ahamiyati yo'q, shunisi ahamiyatliki, bu ko'rsatkich 85 yoshda qotib qolmaydi. Yuqori daromadli 16 mamlakatda o'tkazilgan empiric tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, "yaqin yillardagi aholi o'rtacha umr yoshining muntazam o'sishi optimistlarning yaqin yillarda umr chegarasiga hali yaqinlashmasligimizni ko'rsatmoqda". Ammo bu fikrni aytgan Bongaarts shuni ogohlantirish sifatida aytdiki, bu o'sish Oppen va Vopel ta'kidlaganidek yuqori bo'lmaydi. Rivojlanayotgan dunyoda o'rtacha umrda albatta o'sish bo'ladi. Ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalar o'limi, umumiy o'lim darajasi va onalar o'limi hali ham yuqori. Ularning ko'plarida yuqumli kasalliklar ko'plab o'limlarga sabab bo'lmoqda. Zamonaviy tibbiy va ijtimoiy salomatlik texnikalari ularning ko'plariga joriy qilinsa, umr ko'rish uzoqligi anchagacha oshishi mumkin.

Rivojlanayotgan mamlakatlar juda yosh aholi tarkiblariga ega bo'lib, bu yoshlar, qariyalarga qaraganda joriy etiladigan tibbiy imtiyozlardan ko'proq foyda ola oladilar. Natijada, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda o'lim darajasining qisqarilishiga erishilishi mumkin. Biz bu bashorat bilan birga shuni tushunishimiz kerakki ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlarda o'lim qisqarishi jarayoni to'xtab qolgan va hattoki orqaga ketish jarayoni ham bo'lgan. Bu o'limning qaytarilishi jarayoni demografiyada yangi hodisadir. Biz, bu kitobning mualliflari 1970yillarda talabalarda demografiyadan saboq berayotganimizda, bu hodisa hali noma'lum edi.

Demografik qaytarilish nazariyasi ilgari surilgan edi, va bir kun kelib muayyan mamlakatda o'lim darajalari tusha boshlashi va hech qachon yo'nalishini o'zgartirib, o'sishi kuzatilmaligiga o'sha paytlarda ko'pchilik ishongan edi.

BMT ma'lumotiga ko'ra: 2015-yilda mavjud bo'lishi kuzatiladigan 15 yoshdan yuqori bo'lgan voyaga yetgan aholi miqdori OIV infeksiyasi bo'lmaganidagi natijaga qaraganda kamroqni tashkil etmoqda (taxminan 16 million). Bu yosh qatlamning qisqarib kyetishi sabablari dunyoga keltirish yoshidagi ayollarning OIV virusi sababli bevaqt nobud bo'lishlari va zararlanib tug'ilgan chaqaloqlarning yashab kyetishiga

noqobiliklaridir. 2015-yilda Janubiy Afrika aholisi 50,3 millionni tashkil qilishi kutiladi. Bu esa agar OIV virusi mavjud bo'lmaganida natija 14 foiz yuqoriroq bo'lar edi deganidir. Endi biz Maltus aytib o'tgan so'nggi ijobiy cheklovlardan biri urushlar muhokamasiga to'xtalamiz.

Urushlar natijasida kelib chiqqan o'limlarni qayd etish va ro'yxatga olish ishlari XX asrda har qachongidan ham ko'ra ancha batafsil olib borilgan. O'limlarning eng katta miqdori, hech shubhasiz, XX asrning birinchi yarmida ro'y byerdi. Birinchi Jahon Urushidagi harbiy va fuqaro qurbonlari soni 8,5 million bo'lgan bo'lsa, bu natija II Jahon Urushida 40 millionga yetdi. Ko'pincha oddiy aholi orasidagi qurbonlar soni harbiylar orasidagi qurbonlardan ortiqroq bo'ladi. Ma'lumot uchun, Rossiyadagi II Jahon Urushi qurbonlarining 60 %i fuqaro vakillari ekanligini kyeltirish joiz.

AQSHda Fuqarolar Urushida byerilgan qurbonlar soniga teng qurbonlarni Amerika bundan oldin ham keyin ham byermagan edi. Urushning 1861-dan 1865yilgacha bo'lgan 4 yil davom etgan muddatida 620000 qurbon, yarmi shimoldan, yarmi janubdan byerilgan. Bu degani AQSHning Mustaqillik Urushidan to Koreya urushigacha bergan qurbonlari soniga teng degani. Qurbon byerilgan 620000 kishini o'sha paytdagi AQSHning 31 million aholisiga solishtiradigan bo'lsak; aholining o'sha paytdagi 2 %i halok bo'lgan. Bu degani hozirgi 6 million AQSH aholisiga tengdir. Ammo, 1980-yillardan byeri biz Sharqiy Yevropa va Afrika mintaqalarida o'limning qaytarilishi jarayoniga ko'pdan ko'p hollarda duch kela boshladik. Rossiya va ko'plab Sobiq SSSR mamlakatlarida 1980-1990-yillarda o'limning qaytarilishi jarayonlari yuz bera boshladi.

2000-yilda Rossiyada o'rtacha umr miqdori 59 yosh bo'lib, 1950-yillardagi 60 yosh natijasidan ham past edi. Shu orada, boshqa G'arb mamlakatlari o'zlarining natijalarini o'tgan asrning so'nggi o'n yilliklarida oshirib borishdi. AQSHda o'rtacha umr miqdori 1960-yillardagi 70 yoshdan, 2000-yilda 77 yoshgacha ko'tarildi. Sharqiy Yevropadagi o'lim qaytarilishi jarayonlariga nima sabab bo'lmoqda? Taxminiy omillar quyidagilar bo'lishi **mumkin**: kasallikning oldini olish dasturlari va muqobil tibbiy xizmatlarning tanqisligi; chekish va ichkilikbozlik; va shaxsiy sog'liqqa umumiy e'tiborsizlik. Bular "sobiq Kommunist rejimi nazorati ostida hayotiy tanlovlardan mahrumlik, shuningdek ishsizlik, nisbiy qashshoqlik, va kommunistik rejimdan keyingi iqtisodiy og'ir vaziyatlardagi moliyaviy qiyinchiliklar bilan chiqisha olmaslik".

1980-yillarning o'rtalarida ko'plab Sahroi Kabirdan janubda joylashgan Afrika mamlakatlarida o'lim darajasining shiddatli oshib kyetishi va uning natijasida o'rtacha umr uzoqligining ham tushib ketishlari sodir bo'ldi.

OITS epidemiyasi ko'plab Sahroi Kabirdan janubdagi Afrika mamlakatlaridagi umrni uzaytirish borasida erishilgan natijalarni barbod qildi. "Masalan, 2005-yilda aholisining $\frac{1}{4}$ qismi OIV/OITS bilan yashayotgan Lesotoda 1990-1995-yillarda o'rtacha umr uzoqligi 60 yoshga edi, ammo bu ko'rsatkich 2005-2010-yillarga kelib 34 ga tushib qolishi kutilmoqda, buning asosiy sababi OITSDan o'lishdir". Agar Lesotoda OITS bo'lmaganida bu davlatda o'rtacha umr miqdori yaqin o'n yil ichida 69 yoshga yetar edi. Uning o'rniga Lesotoning o'rtacha umr miqdori 50 %ga kam

natijani tashkil yetishi kutilmoqda. Epidemiya bu mamlakatlarga judayam qaqshatqich talafotlar olib keldi.

Hozirdagi dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi asosiy o'limlar sabablaridan biri bu degenyerativ kasalliklardir. Bu kasalliklarni davolashning yangi usullari kelayotgan o'n yilliklarida ishlab chiqilishi kuzatilmoqda. Ammo, faqatgina qarish fiziologik bosqichidagi inqilobiy kashfiyotgina hozirda rivojlangan mamlakatlar aholisini umrini ozgina uzaytirishi mumkin. Hattoki biron bir degenyerativ kasallik, masalan, yurak kasalligi yoki saratonning butunlay davosi topilsa ham bu umumiy hayot miqdorida unchalik katta o'zgarishlarga sabab bo'lishi qiyin.

Biron degenyerativ kasallikning davolanish usullarining topilishi unchalik katta o'zgarishlarga olib kelmaydi, chunki bu kasalliklar asosan katta yoshdagi insonlarda uchraydi. Biron degenyerative kasallikning yo'ldan olib tashlanishi shunchaki o'lim sababini boshqa degenyerative kasallikka o'tishiga sabab bo'ladi, va umumiy hayot uzunligini bir yoki ikki yilga uzaytirishi mumkin. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, rivojlangan mamlakatlardagi o'limning asosiy sabablaridan biri bu yurak-ishemik kasalliklari va saratondir. Agar AQSHda yurak kasalliklari o'limga olib keluvchi kasalliklar safidan chiqarilishiga erishilsa, umumiy umr davomiyligini bor-yo'g'i 5 yilga uzaytirilishiga erishish mumkin. Agar saraton olib tashlansa umr uzoqligi 3 yilga uzayadi.

Shunga qaramasdan, bu odamlar uzoqroq yashamaydi, degani emas. Ular yangi tibbiy kashfiyotlar joriy etilib amalga qo'llanilganisari uzoqroq yashashda davom etadilar. Ammo saratonga qarshi davo ham umr uzoqligini 3 yilda ortiq cho'za olmaydi. Buning sababi demografiyada Tyobyer Paradoksi, deb nom olgan paradox bilan bog'liq. Bu paradox ko'p yillar oldin "agar bir degenyerativ kasallik davosi topilsa bu shunchaki o'lim uchun boshqa bir degenyerativ kasallik orqali o'zini namoyon yetishiga imkon yaratadi", deb izoh qoldirgan demograf Konrad Tyobyer nomiga qo'yilgan. Yoki demograf Neyten Keyfits so'zi bilan aytganda: "**Hamma** ertamikechmi baribir o'ladi, shuning uchun, saraton sabablari ochib tashlanib, uning davosi topilgani bilan, xuddi shu miqdordagi o'limlar sodir bo'lavayeradi, bundan yagona naf saratonning o'rniga yurak va boshqalarning kasalliklari kelishi bo'ladi. Saratonning davosi odamga faqatgina yurak kasalligidan o'lish imkoniyatini beradi xolos. Shunday qilib, muayyan tibbiy innovatsiyalarning bor yo'g'i qo'ldan kelgani tanlash imkoniyatlarini vujudga keltirishidir: siz saraton o'rniga yurak kasalligidan o'lishni tanlashingiz mumkin".

Ba'zi demograflar kelajakda hayot davomiyligini uzaytirishning boshqa imkoniyatlari bo'lmaydi, deyib hisoblashadi. Bundan tashqari bizda Sharqiy Yevropa va Sahroi Kabir Janubidagi Afrika kabi muvaffaqiyatsizliklar bor. Umid qilamizki ular uzoq davom etmaydi. "Bizningcha, savol o'lim darajasini pasaytirib bo'ladimi yo'qmi degan masalada emas, balki, u qanchaga pasayadi, va qaysi yosh, jins, irqiy-etnik, ijtimoiy-iqtisodiy va geografik guruhlar bundan eng katta foyda olishidadir".

Xulosa o'rnida aytish joizki, sog'lom aholi hamrohligida sog'lom turmushdagi, tibbiy texnikalardagi va umumiy hayot sifatidagi davomiy o'zgarishlar porloq kelajak va'da qilmoqda. BMT tomonidan 1992 yili Rio-deJaneyroda o'tkazilgan xalqaro konfyerensiyada demografik muammoni hal etish har bir davlatning barqaror

rivojlanish dasturining asosiy qismi bo'lishi kerakligi ta'kidlangan. Har bir davlat ichki imkoniyatidan kelib chiqib, o'sib borayotgan aholisini boqishi, hayoti uchun zarur shart-sharoit yaratishda o'zining demografik siyosatini, maqsadi va vazifalarini belgilab olishi zarur. Aholi ko'payishida nafaqat, uning tabiiy harakati, balki mexanik harakati, ya'ni migratsiyasi ham muhim rol o'ynaydi.

3.5. Aholi takror barpo bo'lishi mohiyati, ma'zmunini va unga ta'sir etuvchi omillar

Aholining takror barpo bo'lishi, jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, tug'ilish va o'lim jarayonlari natijasida, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir yoki bir avlod vakillarining o'rniga ikkinchi bir avlod vakillarining kelishi, avlod almashinishidir. Avlodlar almashinishi davomida (aholining takror barpo bo'lishi) uning soni, yosh va jinsiy tarkibi o'zgaradi. Avlodlar almashinuvi, aholi tabiiy o'sishi hajmini aniqlash, har bir avlod o'rtacha umr ko'rish, tug'ilish va o'lim jarayonlari yig'indisi aholining tabiiy harakati yoki takror barpo bo'lishi deyiladi. Aholining takror barpo etilishi bevosita va bilvosita aholining tug'ilishiga, o'limiga va tabiiy o'sishiga bog'liq. Jamiyatda avlodlar almashinadi, aholi takror barpo bo'ladi, natijada, aholi soni o'sadi. Aholi takror barpo bo'lishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi.

Bular quyidagilar: 1. Tabiiy-biologik; 2. Ijtimoiy-iqtisodiy; 3. Ijtimoiy-madaniy; 4. Psixologik; 5. Demografik.

Tabiiy-biologik omil aholi takror barpo bo'lishida muhim omillardan biri. Yer yuzi aholisi turli tabiiy sharoitda yashaydi, tug'iladi va o'ladi. Insonning tug'ilishi va o'lishi kabi biologik hodisa ekan, u, tabiiy sharoit bilan uzviy bog'liqlikdadir. Jamiyat davomiyligini ta'minlovchi inson ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiymadaniy va psixologik omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Aholi tabiiy o'sishi uning jinsiy, yosh tarkibi, nikoh va ajralish jarayonlari ham muhim hisoblanadi. Bularning barchasi demografik omillar sirasiga kiradi. Ma'lumki, tug'ilish qanchalik ko'p bo'lsa, aholi soni o'sib boradi, aholi tarkibida bolalar va yoshlar miqdori oshadi yoki aksincha, tug'ilish kamaysa, jinsiy tarkibdagi buzilishlar ro'y byersa aholi yosh tarkibida qariyalar midori oshadi va hokazo. Yuqoridagi omillar aholi takror barpo bo'lishiga bir xil ta'sir etmaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omil aholi tabiiy harakatida muhim rol o'ynaydi. Aholining yashash sharoiti, sog'liqni saqlashning ahvoli, ayollarning jamiyatdagi o'rni, aholining madaniy va ma'lumotlilik darajasi va boshqalar aholi tabiiy harakati darajasini belgilab beradi. Ushbu omillarning tug'ilish va o'limga ta'siri qarama-qarshi ham bo'lishi mumkin. Aholining yashash sharoiti, moddiy ahvoli yaxshilanishi, tibbiy xizmat kabi sohalarning rivojlanishi, o'lim ko'rsatkichini pasaytiradi, aholi o'rtacha umr ko'rish darajasini uzaytiradi. Natijada, aholi tarkibida qariyalar salmog'i ko'payadi va o'z-o'zidan o'lim ko'rsatkicha osha boshlaydi. Aholining takror barpo bo'lishi, ya'ni avlodlar almashinish jarayoni jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida, davlatlarda, millatlarda o'ziga xos xususiyatga egadir.

Aholining takror barpo bo'lishi har bir hudud tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy muhiti ta'sirida ro'y beradi va taraqqiy etadi. Shu boisdan, aholi takror barpo bo'lish

ko'rsatkichlari turli mamlakatlarda turli vaqtlarda bir-biridan farqlandi. Bu farqlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda aholi takror barpo bo'lishini ifodalovchi maxsus ko'rsatkichlar, ya'ni koeffitsientlardan foydalaniladi. **Bulardan:**

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsienti. Har bir ayolning reproduktiv, ya'ni farzand ko'rish davrida (15-49 yosh) o'rganilayotgan davrdagi tug'ilish darajasi saqlangan holda, nechta qiz farzand ko'rishini mumkinligini aniqlab beradi. Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsientida o'lim hisobga olinmaydi.

Aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsienti. Bu koeffitsient, aholi takror barpo bo'lishining sof koeffitsienti bo'lib, u avlodlar almashinuv darajasini aniq ifodalaydi, chunki, bu ko'rsatkichda tug'ilgan qiz bolalarni onasining yoshiga etgunga qadar yashab borganlari hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda, aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsientida o'lim ehtimoli hisobga olinadi.

Aholining takror barpo bo'lishi jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Inson dunyoga kelib yashaydi, balog'at yoshiga etib, farzand ko'radi, nasl qoldiradi. Bu uzviy jarayon tufayli, jamiyatda avlodlar almashadi, aholi takror va takror barpo bo'lavayeradi. Aholining takror barpo bo'lishi jamiyatning mavjudligini, aholi sonini o'sib borishini ta'minlovchi jarayondir, lekin, u bevosita ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq holda sodir bo'ladi. Insonlar o'z hayotlari davomida boshqa insonlarni dunyoga kelishiga omil bo'ladi.

Aholining takror barpo bo'lish jarayoni ijtimoiy muhit uchun ham muhim omil sanaladi. Ayni vaqtda, insonlar o'z hayotlari uchun zarur narsalarni (oziqovqat, turar-joy va kiyim-kechak va h.k.) yaratib, ishlab chiqarishni rivojlantiradilar. Bu jarayonda insonning bilim, ilm darajasi, malakasi, hayotga, uzoq umr ko'rishga bo'lgan intilishi, harakati kuchayib boradi. Demak, dunyoga kelgan inson jamiyatda yashashi bilan uning sifatli xususiyatlari ham rivojlanadi. Mutaxassislar aholi takror barpo bo'lishini aholining uch asosiy: tabiiy, hududiy (migratsiya) va sotsial harakatlari yig'indisi sifatida tahlil etadilar.

Aholining takror barpo bo'lishida uning tabiiy harakati, ya'ni tug'ilish va o'lim asosiy omil hisoblanadi. Tug'ilishning yuqori bo'lishi aholi takror barpo bo'lishi jarayonini kuchaytiradi va aholi sonini ko'payib borishiga olib keladi. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, aholi takror barpo bo'lishining asosi bo'lgan tug'ilish, shahar turmush tarzi ta'sirida kamayib borgan. Aksincha, qishoq turmush tarzi ta'siri tug'ilishni nisbatan yuqori darajada saqlanib qolishga olib kelgan. Aholining shahardan qishloqqa yoki qishloqdan shaharga kelib yashashi bevosita uning reproduktiv mayliga ta'sir etib, tug'ilishni kamayishi yoki ko'tarilishiga olib keladi. Xuddi shunday aholining sotsial harakati uning ma'lumotlilik darajasini oshib borishi, ilm malaka talab etgan xizmat doirasida faoliyat ko'rsatishi, tibbiy bilimlardan ko'proq xabardor bo'lishi, uning uzoq umr ko'rishiga, nasl qoldirishfarzandlar ko'rishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Insoniyatning paydo bo'lishi va jamiyatning rivojlanishi davomida aholi takror barpo bo'lishini boshqarish tizimida katta o'zgarishlar kuzatilgan. Aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish va o'lim jarayonlarini boshqarish orqali ma'lum maqsadga

yo'naltiriladi. Aholining tabiiy harakati, aholi tabiiy o'sishi ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi.

3.6. Aholi takror barpo bo'lishining turlari va o'tish bosqichlari

Insoniyat jamiyati tarixida aholi takror barpo etilishida ma'lum o'zgarishlar sodir bo'lgan va bo'lmoqda, oqibatda, hozirgi davrda dunyo aholisining takror barpo yetishining quyidagi tiplari paydo bo'ldi: 1) arxetip, 2) an'anaviy tip, 3) zamonaviy tip. Arxetipga xos aholining tabiiy o'sishi insoniyatni demografik rivojlanishida uzoq davom etgan davri bo'lib, aholining yuqori darajadagi tug'ilishi yuqori darajadagi o'limi ko'rsatkichlari bilan kuzatiladi. Bunday, tabiiy o'sish hozirgi davrda Afrikaning ko'pgina qoloq mamlakatlariga xos.

Turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda aholining takror barpo bo'lishining turli ko'rinishlari mavjud. Jumladan, rivojlanayotgan yoki iqtisodiy nochor davlatlardagi aholi o'rtasida erta oila qurish, ko'p farzandlilik, ayollar ahvolini yaxshi himoyalanganligi, ma'lumotlilik darajasining pastligi, sog'liqni saqlash tizimining yetarli yo'lga qo'yilmaganligi tug'ilishning juda yuqori bo'lishiga, o'lim darajasining, ayniqsa, bolalar va ayollar o'limining ko'pligiga sabab bo'ladi. Aholining turmush darajasi baland, madaniy saviyasi yuqori bo'lgan aksariyat, rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishida tug'ilish darajasining pastligini, o'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi eng balandni tashkil yetishini ko'ramiz.

Angliyalik iqtisodchi Semyuel Leng "agar hamma yetarli, qulay, yaxshi sharoitda yashaganda edi, hozir dunyo odamsiz qolgan bo'lur edi", deydi. Bundan aholining moddiy ahvoli, ma'naviy turmush darajasi yuksalib borar ekan, o'z navbatida, inson psixologik nuqtai-nazardan ko'p farzand ko'rishni istamaydi, degan fikr tug'iladi.

B.S.Urlanis "Moddiy jihatdan yaxshi ta'minlangan oilalarning farzandlari kam sonlidir", deb iqtisodiy omilning demografik omilga ko'rsatayotgan ta'sirini ifodalab beradi. Shuningdek, u moddiy omil bilan ma'naviy omilning avlodlar almashinuviga hamisha bir hil yo'nalishda ta'sir etmasligini ham aytib o'tadi. Aholi takror barpo bo'lishi, ushbu omillar ta'sirida bir-biridan farq qiluvchi tiplari vujudga keladi.

Birinchi tip-bu guruhga kiruvchi davlatlarda yashovchi aholi o'rtasida tug'ilish va o'limning yuqori darajasi va bunga mos ravishda, aholining kam miqdorda ko'payishi xos bo'lib, hozirda ushbu tipga kiradigan davlatlar yer sharida juda kam miqdorda uchraydi.

Ikkinchi tip-davlatlariga tug'ilish miqdori yuqori, o'lim ko'rsatkichi tibbiyotdagi erishilgan yutuqlar evaziga keskin kamayib boradi. Aholi yosh tarkibi progressiv, keksa va qariyalar salmog'i kam sonli, bolalar, yoshlar ko'pchilikni tashkil etgan holda, aholi takror barpo bo'lishi ijobiy baholanadi, "demografik portlash" kuzatiladi. Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan ushbu tipiga Afrikaning barcha davlatlari, Xorijiy Osiyo, Janubiy Amerikaning qator davlatlari, Avstraliya va Okeaniya, O'rta Osiyo davlatlarini kiritish mumkin.

Uchinchi tip-bu tipdagi davlatlarda aholi o'limining kam miqdori ushlanib turgan holda, tug'ilish darajasi qisqarib boradi. Aholi soni haddan tashqari ko'payib yoki kamayib ketmaydi. Aholining ma'lum bir miqdorda o'sishi kuzatiladi. Ushbu

tipdagi davlatlar aholi takror barpo bo'lishining oddiy tipiga kiruvchi davlatlar, deb ataladi.

To'rtinchi tip-davlatlari aholisi o'z-o'zini qayta tiklamaydi. O'lib ketayotganlar mutloq miqdori hayotga yangi kelayotganlar miqдорidan ortiq bo'ladi. Mazkur guruh davlatlarida —depopulyasiyal ro'y beradi, qisqargan aholi takror barpo bo'lishiga olib keladi. Bularga, Yevropa, Boltiqbo'yi davlatlari, Shimoliy Amerikadagi ma'lum bir davlatlarni, Yaponiya, Gruzuya, Armaniston, Rossiyani kiritish mumkin.

Jamiyat taraqqiyoti davomida aholi takror baro bo'lish turlari muntazam o'zgarib kelgan. Hozirgi davrga (XXI asr boshi) kelib, mutaxassislar tomonidan aholi takror barpo bo'lishini asosan **2 turi mavjudligi ta'kidlanmoqda.**

1 tur-aholi takror barpo bo'lishining qisqargan turi. Bu turdagi avlodlar almashinuvi jarayonida aholi soni ko'paymaydi, chunki, tug'ilganlarga nisbatan o'lganlar soni yuqori bo'ladi.

2 tur- aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turi, bunda aksincha tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan yuqori bo'ladi va natijada, keyingi avlod vakillarining soni oldingi avlod vakillari sonidan ko'p bo'ladi. Bunday holda aholi muntazam ko'payib boravyeradi.

3.7. Dunyo aholisi takror barpo bo'lishining geografik xususiyatlari

Tug'ilish, o'lim va aholi tabiiy o'sishi past bo'lgan huddlarda aholi takror barpo bo'lishining 1 turi kuzatiladi. Xozirgi davrga kelib, aholi takror barpo bo'lishining 1 turi Yevropa, Shimoliy Amerika davlatlarida kuzatilmogda. Aholi takror barpo bo'lishining 1 turida har bir oiladagi farzandlarning o'rtacha soni 2,5 tadan kamdir. Ilmiy manbalarda har bir oila o'rtacha 2 tadan farzand ko'rsa o'z ot-onalari o'rnini to'ldiradilar. Agar oilada 3 tadan farzand bo'lsa uchinchi bola turli sabablar (baxtsiz hodisalar, kasalliklar) bilan hayotdan ko'z yumgan bolalar va farzandsiz oilalarni "qoplaydi", ya'ni o'rnini bosadi.

Shuning uchun ham aholi sonini bir me'yorda saqlanishi uchun oiladagi farzandlar soni o'rtacha 2,5 bolani (demak oilalarning yarmi 2 bolali, yarmi esa 3 bolali) tashkil yetishi lozimdir. Agar oilada farzandlar soni 2,5 tadan kamayib borsa, aholi soni kamayadi va demografik inqiroz sodir bo'ladi. Oiladagi farzandlar soni tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti (har bir 15-49 yoshdagi ayolga to'g'ri kelgan bolalar soni) yordamida aniqroq ifodalanadi. 2009 yilda tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti dunyo bo'yicha 2,6 ni, Afrika qit'asida 4,6, Amerikada 2,2, Osiyoda 2,3, Yevropada 1,5 va Avstraliya va Okeaniyada 2,5ni tashkil etgan.

Demografik inqirozga yuz tutgan, aholi takror barpo bo'lishining 1 turi kuzatilayotgan davlatlarda demografik siyosat "depopulyasiya" ya'ni, aholi sonini kamayib ketish jarayonini to'xtatishga qaratilmog'i lozimdir. Bunday siyosatning asosiy maqsadi oilada ikkinchi, uchinchi farzandlarni ko'rish, davlat, jamiyat tashkilotlari tomonidan ham iqtisodiy, ham ma'naviy qo'llab quvvatlashga qaratiladi. Aholi takror barpo bo'lishining 2 - turi, aholining tug'ilishi, tabiiy o'sishi juda yuqori, o'limning esa nisbatan kam bo'lgan holatlarida kuzatiladi. Bunday holat Afrika qit'asidagi deyarli barcha davlatlarda, Avstraliya va Okeaniyada, Osiyodagi ba'zi davlatlarda kuzatilmogda. Aholi takror barpo bo'lishi 2 turi bo'yicha eng yuqori

ko'rsatkichlar G'arbiy Afrikadagi Nigyer davlatida (tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti-7,4; tug'ilish umumiy ko'effitsienti-53; o'lim14 va tabiiy o'sish 39 promille) Sharqiy Afrikadagi deyarli barcha davlatlarda (tug'ilish 30-47 promille; o'lim 3-18 promille, tabiiy o'sish 10-34 promille) kuzatiladi.

Aholi takror barpo bo'lishining 2-turi kuzatilayotgan qator davlatlarda aholining haddan oshib ko'payib borishi, ya'ni "demografik portlash" jarayonini oldini olish muammosi mavjuddir. Ushbu muammoni bartaraf etishda tug'ilishni nazorat etish uslubidan foydalaniladi. Davlat siyosati oilani demografik nuqtainazaridan rejalashtirishga qaratiladi. Bunday siyosat Xitoy, Xindiston va qator rivojlanayotgan davlatlarda olib borilmoqda. Hozirda yer shari aholisi tug'ilish umumiy ko'effitsienti har ming kishiga 20 promillega, aholi o'limi 8 promillega, tabiiy ko'payish 12 promillega (2017 y.) teng bo'lmoqda.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan, XX asrga kelib, aksariyat, rivojlangan davlatlarda industrilashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy yetishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida, tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatda bo'lgan bo'lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

Tug'ilish darajasidagi o'zgarishlarni eng aniq ifodalovchi demografik ko'rsatkichlardan biri tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti bo'lib, u ma'lum avlodga tegishli har bir ayolning farzand ko'rish davrida (o'rtacha 15-49 yosh) tug'ilgan bolalarining o'rtacha sonini bildiradi. Agar mazkur ko'effitsient qaysi bir hududda 4,15 dan yuqori bo'lsa, shu hududda aholi soni tez sur'at bilan ko'payib boradi, aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'lib, qariyalar (65 yosh va undan kattalar) salmog'i past bo'ladi. Agar tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti 2,15 dan kichik bo'lsa, aholi juda sekin o'sib boradi, aholi tarkibida bolalarga nisbatan qariyalar salmog'i yuqori bo'lib, aholining demografik "qarish" jarayoni ro'y beradi. Bu ko'rsatkich 2,15 dan 4,15 gacha bo'lsa tug'ilish darajasi me'yorda hisoblanib, aholi o'rtacha darajada ko'payib boradi.

Tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti dunyo bo'yicha, 2,5 ga teng (2017 y). Demak, aholi takror barpo bo'lishda davom etmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda bu raqam 1,7 ga, rivojlanayotgan davlatlarda 3,0 ta, o'rtacha darajadagi rivojlanayotgan davlatlarda esa 2,6 ga teng (2017 y). Afrikada tug'ilishning ushbu ko'effitsienti eng yuqori ko'rsatkichga ega, ya'ni 4,7, Amerikada 2,2, AQSHda 2,0, Osiyoda 2,2 va Yevropada 1,6 ni tashkil etadi. Dunyo bo'yicha Angola, Kamyeron, Brunda, Malavi davlatlari (5,7-6,5) aholisi o'ta yuqori tug'ilish darajasiga ega. Yevropa aholisi demografik inqirozga yuz tutgan, biron-ta davlat aholisida tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti 2,0 dan oshmaydi. Bunda albatta mamlakatlar aholisining yosh, jinsiy, milliy tarkibi, hududiy joylashuvi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'ta yuqori darajada bandligi kabi xususiyatlari alohida o'rin tutadi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholi tabiiy harakati va tabiiy ko'payishi orasidagi farqni baholang?
2. Tug'ilish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar nimalardan iborat?
3. Epidemiologik o'tish deganda nimani tushunasiz?
4. Demografik jarayonlaran tug'ilish va o'limning umumiy koeffitsientlari qanday aniqlanadi?
5. Tug'ilish va o'lim jarayonlarining yosh bo'yicha, maxsus va xususiy koeffitsientlari deganda nimani tushunasiz?
6. O'lim sabablarining dastlabki ro'yxati kim tomonidan tuzilgan?
7. Pyerinatal, nyeonatal davr nima?
8. O'rtacha umr davomiyligi deganda nimani tushunasiz?
9. Dunyo aholisining ko'payib borishi va "demografik revolyusiya"-uni keltirib chiqaruvchi omillar.
10. "Demografik o'tish" haqida qarashlar, nazariyalar.
11. "Demografik o'tish bosqichlari" va ushbu jarayonni dunyo hududlari bo'ylab ahamiyati.
12. Aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsienti qanday hisoblanadi?
13. Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsienti qanday hisoblanadi?
14. Demografik o'tish konsepsiyasi kim tomonidan yaratilgan?
15. Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan va toraygan turlarini tushuntiring.
16. Aholi takror barpo bo'lishiga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?
17. Tug'ilishning umumiy koeffitsienti qanday hisoblanadi?
18. Tug'lishning maxsus koeffitsienti qanday hisoblanadi?

4-MAVZU. AHOLINING MIGRATSION HARAKATLARI

REJA:

- 4.1. Aholi migratsiyasini o'rganish borasidagi ilmiy yondoshuvlar va uning mohiyati, omillari**
- 4.2. Aholi migratsiyasining turlari va uni ifodalovchi ko'rsatkichlar**
- 4.3. Xalqaro migratsiya va undagi o'zgarishlar**

4.1. Aholi migratsiyasini o'rganish borasidagi ilmiy yondoshuvlar va uning mohiyati, omillari

Migratsiya (lotin tilidagi migration so'zidan olingan bo'lib, ko'chish, ko'chib o'tish ma'nolarini anglatadi) – kishilarning o'z doimiy yashash joylarini doimiy yoki uzoqroq muddatga ma'muriy chegarani kesib o'tgan holda o'zgartirishidir¹. Bu aholi migratsiyasiga sobiq Ittifoq davlatlarida byerilgan ta'rifdir. Jahonda aksariyat davlatlar tomonidan tan olingan ta'rifga ko'ra migratsiya kishilarning muayyan chegaradan doimiy yashash joylarini o'zgartirish maqsadida kesib o'tishi tushuniladi². Bularidan tashqari, migratsiya atamasiga turli olimlar o'z tadqiqotlari doirasida turlicha yondoshib, o'z ta'riflarni berishgan. Jumladan, B.YA.Goldfarb aholi migratsiyasiga ijtimoiy-geografik nuqtai - nazardan yondoshib, bu jarayonni "kishilarning yashash, ishlash yoki o'qish joyini ma'muriy chegaradan o'tgan holda o'zgartirish qobiliyatini amalga oshirish bo'yicha murakkab tarixiy, geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayon", deb tushuntiradi.

L.YA.Ribakovskiy migratsiya tushunchasini talqin etishda, bu tushunchaning keng va tor maʼnodagi mohiyatidan kelib chiqadi. Tor maʼnodagi migratsiya aholining yashash joyini oʻzgartirish bilan bogʻliq boʻlgan koʻchishi boʻlsa, keng maʼnoda esa kishilarning turli maqsad bilan va turli vaqtga hududiy siljishlarini tushunadilar.

V.I.Prevedensevning fikricha ham, migratsiya, deb keng maʼnoda kishilarning turlicha joy oʻzgartirishlarini, tor maʼnoda esa bir joydan ikkinchi joyga koʻchishi, yaʼni doimiyga yoki maʼlum muddatga yashash joyini oʻzgartirishi bilan bogʻliq boʻlgan siljishini nomlasa boʻladilar.

L.P.Maksakova, B.S.Xorev, L.A.Ribakovskiy, V.A.Ionsev va boshqalar migratsiyani kishilarning nafaqat yashash joyini oʻzgartirishi, balki ish joyini ham oʻzgartirishi munosabati bilan bir hududdan ikkinchi bir hududga qatnashi bilan bogʻlaydilar.

N.N.Filipova va V.A.Sukov migratsion jarayonga iqtisodiyot, aniqrogʻi aholini mehnat bilan taʼminlash nuqtai nazaridan yondoshib, migratsiya soʻzini tom maʼnoda aholining sohalar, hududlar boʻyicha kasbiy va ijtimoiy boʻlishini tushunadilar.

E.D.Baranov va B.D.Breev ham migratsiyaga huddi shu nuqtai-nazardan yondoshib, aholi migratsiyasi, deb kishilarning mehnat faoliyati, joyi va turi, shuningdek, mehnat sarflash sohasini oʻzgartirish bilan bogʻliq boʻlgan har qanday hududiy siljishlarni ataydilar. Yuqoridagi taʼriflarning barchasida kishilarning oʻz turar joylarini oʻzgartirishiga urgʻu byerilgan, yaʼni, ular bergan taʼriflarda aholi migratsiyasining muhim tarkibiy yoʻnalishi boʻlgan tebranma (mayatniksimon) migratsiya nazardan chetda qolib ketgan. Chunki tebranma migratsiya natijasida kishilarning doimiy turar joylari oʻzgarmaydi. Aholi migratsiyasi atamasiga yuqorida tilga olingan va shunga oʻxshash yondoshishlarni tahlil etgan holda tushunchani quyidagicha **taʼrifladim**: Aholi migratsiyasi – bu kishilarning turli sabab va omillar natijasida oʻz yashash va ish joylarini maʼmuriy chegaradan oʻtgan holda oʻzgartirishlaridir.

Maʼlumki migratsiya kishilarning doimiy va vaqtincha oʻz yashash yoki ish joylarini oʻzgartirishlari natijasidagi bir joydan ikkinchi bir joyga koʻchishlaridir. Tabiiyki aholi migratsiyasi qator omillar taʼsirida vujudga keladi. Bu omillarni shartli ravishda iqtisodiy, demografik, siyosiy, ijtimoiy va ekologik omillarga boʻlish maqsadga muvofiq boʻladi.

Iqtisodiy omillar. Aholi migratsiyasiga taʼsir etuvchi omillar orasida iqtisodiy omillar eng muhimi hisoblanadi, chunki qolgan barcha omillar pirovardida iqtisodiy muammolarga aylanadi yoki iqtisodiy oqibatlarga olib keladi. Iqtisodiy omillar deganda har bir davlat iqtisodiy tizimining mustahkamligi, uning oʻsish darajasi va rivojlanish koʻlami tushuniladi. Dunyoning turli mintaqalarida iqtisodiy imkoniyatlar, mehnat sharoitlari va ish haqi oʻrtasida yuzaga kelgan sezilarli farq ishchi kuchlarini mamlakatlararo koʻchib yurishiga sabab boʻluvchi muhim omil hisoblanadi.

Masalan, AQSH va Meksikadagi daromadlarning taxminan 10 barobarga farq qilishi meksikalik ishchilarni AQSHga ish qidirib oʻtishlarining asosiy sababi hisoblanadi. Shunday qilib yer yuzida rivojlangan boy va rivojlanayotgan iqtisodiy imkoniyatlari cheklangan mamlakatlarning mavjudligi xalqaro migratsiya va jahon mehnat bozorining amal qilishini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Demografik omillar. Aholining o'sish sur'ati, aholi sonining ko'payishi yoki qisqarishi bilan bog'liq bo'lgan omillar demografik omillar bo'lib sanaladi. Bunday omillar qatoriga birinchi navbatda aholining tabiiy o'sish darajasini kiritish mumkin, chunki tabiiy o'sish migratsion jarayonga ta'sir yetishi bilan birgalikda migratsion jarayonning jadallashuvi ham o'z navbatida, tabiiy o'sishga sabab bo'lishi mumkin.

Tabiiy o'sish natijasida, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi yetishib chiqishiga, ya'ni migratsiya qilishi mumkin bo'lgan aholi ko'payishiga zamin yaratiladi. Shu o'rinda demografik omillarning iqtisodiy omillar bilan uzviy bog'liqligini alohida ta'kidlab o'tish lozim bo'ladi. Jumladan, iqtisodiy o'sish bilan tabiiy o'sish o'rtasidagi farqning ortishi ham migratsiyaga katta ta'sir etadi. Ya'ni, tabiiy o'sish sur'atlari iqtisodiy o'sish sur'atlaridan yuqoriroq bo'lsa, mamlakatda ishsizlar sonining ortishiga va kishilarning chet elga ish izlab chiqishlariga sabab bo'ladi.

Tabiiy o'sish sur'atlari iqtisodiy o'sish sur'atlaridan past bo'lsa mamlakatda ishchi kuchiga bo'lgan talab ko'tariladi va chet ellik ishchilarning ish izlab kelishlari ortadi. Misol uchun, 90 - yillarning o'rtalarigacha Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti mamlakatlarida (AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Islandiya, Turkiya, Shveysariya va Yevropa Ittifoqi davlatlari) iqtisodiy faol aholi yiliga o'rtacha 0,8 foiz ko'paygan, yalpi ichki milliy mahsulot hajmi esa 3 foizga oshgan.

Siyosiy omillar. Ayrim mamlakatlardagi, siyosiy vaziyatning baror emasligi, ularning iqtisodiy ahvoriga ta'sir etib, mamlakat ishchi kuchining chetga oqimini keskin kuchaytiradi. Shu jumladan, turli siyosiy inqiroz va urushlar natijasida majburiy migrantlar (qochoqlar, deportatsiya qilinganlar) sonining ko'payishiga olib keladi. Sobiq Ittifoqning tarqalib kyetishi natijasida, nafaqat, Ittifoq tarkibidagi davlatlarda, balki unga qo'shni bo'lgan sotsialistik lagyer tarkibidagi davlatlarda siyosiy beqarorlik hollarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Uning natijasida majburiy migrantlar soni ko'paydi. Ekspyertlarning ma'lumotiga ko'ra MDH davlatlarida ayni paytda (2003 y.) 1,8 mln. qochoqlar va majburiy migrantlar mavjud.

Ijtimoiy omillar. Aholi migratsiyasini keltirib chiqaruvchi omillar ichida ijtimoiy omillar ham kattagina ahamiyat kasb etadi. L.L.Рыбаковский migratsiyaning ijtimoiy omillari deganda, migratsion jarayonga ma'naviy omillarning ta'sirini tushunadi. M.Q.Qoraxonov migratsion jarayondagi ijtimoiy omillarni kishilarning malakasi va ma'umoti qanchalik yuqori darajada bo'lsa, uning migratsion harakatchanligi (mobilligi) Shunchalik tez va u ongli ravishda malakasidan samarali foydalanish mumkin bo'lgan joyni qidiradi.

Shu jumladan, o'qish va kasbiy malakani oshirish maqsadlari ham ko'plab kishilarni, ayniqsa, yoshlarni migratsiya qilishlariga sabab bo'ladi. Ijtimoiy omillar ichida **etnik omillar** ham o'ziga xos mavq'ega ega. Etnik omillarga - aholining an'analari, urf-odatlar, tili, turmush tarzi kabilarni kiritish mumkin. Ularning har biri migratsiya jarayonini jadallashtirishi yoki sekinlashtirish mumkin. Jumladan, o'zbek xalqining tarixan o'troqligi, o'z tug'ilgan va o'sgan joyiga bog'liqligi, o'rgangan qadriyatlari va turmush tarzini o'zgartirishga moyil emasligi tufayli, sobiq Ittifoqdagi boshqa xalqlar ichida eng sust migratsion harakatchanligi bilan ajralib turadi. Biroq so'nggi bir necha ichida migrantlar tarkibida o'zbeklar salmog'ining tobora ortib borayotganligini ko'rish mumkin. Til omili ham migratsiyaga sezilarli ta'sir etadi.

Kishilarning til bilish bilmasligi ham ularning migratsiya qilishiga yoki migratsiyadan tiyilib turishiga sabab bo‘ladi. Misol uchun 1989 yilda o‘zbek tiliga “Davlat tili” maqomining byerilishi va davlat rasmiy idoralarida o‘zbek tilida ish yuritishning lozimligi ta‘minlanishi natijasida, o‘zbek tilini o‘rganishni hohlamagan yoki o‘rganmagan kishilarning boshqa hududlarga migratsiya qilishlariga sabab bo‘ldi.

Ekologik omillar. XX asrning o‘rtalaridan migratsiya omillari qatoriga ekologik omillar ham qo‘shildi va borgan sari uning ko‘lami tobora ortib bormoqda. Ekologik jihatdan o‘z hayotlariga havf tug‘iladigan joylardan kishilarning ko‘chib kyetishi tabiiy holdir. Misol uchun, O‘zbekistonda ikkita yirik ekologik havf o‘chog‘i mavjud. Bular Orol dengizining qurishi bilan bog‘liq ekologik xavf o‘chog‘i va Surxondaryo viloyatining Tojikiston bilan chegara hududlari (Tursunzoda alyuminiy zavodi atmosferaga chiqindilarni chiqarishi natijasida) bo‘lib, bu yerlardagi kishilar o‘zlarining va avlodlarining kelajak taqdirini o‘ylab boshqa ekologik jihatdan xavfsizroq hududlarga ko‘chib ketmoqdalar. Birgina O‘zbekistonning Orolbo‘yi hududlaridan 90-yillarda Qozog‘istonga- qariyb 30 ming, Turkmanistonga – 4 ming va O‘zbekistonning boshqa hududlariga qariyb 20 ming kishi ko‘chib ketishga majbur bo‘lishgan.

4.2. Aholi migratsiyasining turlari va uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Migratsiya juda keng qamrovli va murakkab jarayon bo‘lib, uning turli jihatlariga ko‘ra: hududiy yo‘nalishiga, muddatiga, tashkil etilgan yoki etilmaganiga, qonuniy yoki noqonuniyligiga qarab turlari mavjud. Hududiy **yo‘nalishiga** ko‘ra migratsiya tashqi va ichki migratsiyaga bo‘linadi.

Ichki migratsiya-biror bir mamlakat, viloyat yoki ma‘muriy hududiy birlik ichida aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko‘chishidir. Bu xil migratsiya ham o‘z navbatida, to‘rt yo‘nalishga bo‘linadi: shahardan-shaharga, shahardan qishloqqa, qishloqdan-shaharga, qishloqdan-qishloqqa.

Tashqi migratsiya-aholining mamlakat tashqarisiga, jumladan, qo‘shni mamlakatlar yoki chet elga ko‘chib kyetishi yoki u yerdan ko‘chib kelishidir. Tashqi migratsiyaning qit‘alararo va qit‘alar ichidagi turlarini ham ajratib ko‘rsatish mumkin. Tashqi migratsiya to‘g‘risida gap ketar ekan emigratsiya, immigratsiya va reemigratsiya tushunchalariga qisqacha ta‘rif byerib o‘tish lozim bo‘ladi. “Immigratsiya”-bu mamlakatga xorijiy fuqarolarning doimiy yashash yoki ishlash maqsadlarida kelishi bo‘lsa, emmigratsiya esa bu jarayonning teskarisidir, ya‘ni biror mamlakat fuqarolarining doimiy yashash yoki ishlash maqsadlarida xorijga chiqib ketishlaridir.

Remigratsiya va reimmigratsiya esa ko‘chib kelgan yoki ko‘chib ketganlarning kaytib kelishi va qaytib kyetishidir. Immigratsiyada qatnashgan fuqarolar immigrantlar, emmigratsiya jarayonida ishtirok etuvchilar emmigrantlar, deb ataladi. Shuni alohida qayd etish lozimki, “Emmigrant” va “Immigrant” tushunchalari uchun xalqaro yagona ta‘rif mavjud emas. Bu tushunchalar bo‘yicha har bir davlatning o‘z mezonlari bor. Masalan, Bolgariyada “immigrant” shu davlatga joylashish maqsadida boshqa davlatdan kelganlar; “emmigrant” esa Bolgariyani butunlay tashlab boshqa davlatga yashash uchun ketganlar. Polshada oldin xorijda,

ya'ni boshqa davlatda yashab, keyinchalik shu davlatga doimiy fuqarolik uchun kelganlar-"immigrantlar", Polshani butunlay tashlab ketganlar esa "emmigrantlar", deb ataladi.

Rossiyada – Rossiyaga ishlash yoki o'qish maqsadida 1,5 yildan ko'p muhlatga kelganlar va ularning kuzatuvchilari "immigrantlar", o'qish yoki ishlash uchun 1,5 oydan ko'p muhlatga boshqa davlatga ketganlar "emigrantlar", deb ataladi. AQSHda qonuniy asosda boshqa davlatlardan doimiy yashash maqsadida AQSHga kelganlar "immigrantlar", deb ataladi. "emmigrantlar"ga esa ta'rif berilmagan.

MIGRATSIYANING MAQSADIGA KO'RA TURLARI:

- Doimiy migratsiya – aholining biron hududga doimiy ravishda ko'chib ketishi.
- Mavsumiy migratsiya – aholining ma'lum davrga biron hududga ko'chib ketishi.
- Tebranma migratsiya – aholining o'qish, ishlash maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati.
- Sirkulyar migratsiya – aholining qisqa davr davomida ma'lum maqsad sababli yuz beradigan harakati.

Muddatiga ko'ra-migratsiyaning doimiy vaqtincha (mavsumiy) va tebranuvchi (mayatniksimon) turlari ajratiladi. **Doimiy migratsiya**- bu aholining ko'chib ketgan joyida butunlay qolib qolishi yoki uzoqroq muddat qaytib kelmasligidir. Kishilarning nisbatan qisqa muddatdan so'ng ko'chib ketgan joylariga qaytib kelishlari vaqtinchalik migratsiyadir. Vaqtinchalik migratsiyaning eng muhim yo'nalishi mavsumiy migratsiya bo'lib, kishilarning yilning muayyan bir faslida chetga chiqishi yoki kelishi jarayonidir. Mavsumiy migratsiya asosan mehnat migratsiyasiga xos jarayon bo'lib, aholi bandligida katta tebranishlar bo'ladigan va ishchi kuchiga talab katta bo'ladigan mavsumlarda kishilarning migratsion faolligi bir necha barobar ortib ketadi. Mavsumiy migratsiya ko'proq qishloq xo'jaligi, mehmonxona xo'jaligi singari ishchi kuchini ko'p talab etadigan va yuqori malaka talab etilmaydigan ishlar bilan bog'liq bo'ladi. Misol uchun yoz oylarida Turkiya, Shveysariya kabi davlatlarga xorijlik sayyohlarning ko'plab kelishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talab keskin ortadi. Bu esa daromad topish darajasi nisbatan pastroq bo'lgan davlatlardan ko'plab ishchilarning oqib kelishiga sabab bo'ladi.

Migratsiya masshtabi-(MM=tashqi (qit'alararo, qit'alarichida) va ichki (rayonlararo, rayonlarichida, shahar va qishloq o'rtasida)).

Migratsiya miqyosi (masshtabi)-migratsiyaning hududiy tavsifini beradi va miqyosiga ko'ra tashqi (xalqaro) hamda ichki (rayonlararo) migratsiyalar ajratiladi. Tashqi migratsiya qit'alararo va qit'a ichida mamlakatlararo sodir bo'ladi. Ichki migratsiya esa rayonlararo, rayon ichida shuningdek shahar va qishloq o'rtasida sodir bo'lishi mumkin.

Migratsiyaning yana bir turi tebranuvchi (mayatniksimon) migratsiya bo'lib, aholining bir aholi punktidan ikkinchi bir aholi punktiga o'qish, ishlash va boshqa sabablarga ko'ra har kunlik qatnashidir. Bu tur migratsiya ko'proq ichki migratsiyaga xos bo'lib, xalqaro migratsiya doirasida davlatlararo yaxshi qo'shnichilik aloqalari yo'lga qo'yilgan chegaralari hududlarigagina xosdir. Migratsiya jarayoni tashkil etilish nuqtai - nazaridan tashkil etilgan va tashkil etilmagan turlarga ajratiladi. Tashkil etilmagan migratsiya aholining o'z hohish va ixtiyorlari bilan avvaldan rejalashtirilmasdan, stixiyali tarzda bo'lishi bo'lsa, tashkil etilgan migratsiya ijtimoiy

zaruriyat tufayli davlat tomonidan rejalashtirilgan tarzda sodir bo'ladi. Misol uchun, hozirgi kunda juda ko'p O'zbekiston fuqarolari Janubiy Koreya Respublikasida tashkillashtirilgan holda mehnat qilmoqdalar. So'nggi yillarda migratsiyada, xususan xalqaro migratsiya jarayonlarida qonuniy va noqonuniy migratsiya turlari alohida ajratib ko'rsatilmoqda.

Qonuniy migratsiya - bu kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tmagan holda, davlat organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan va tegishli ruxsatnomalari bo'lgan holdagi ko'chishlaridir.

Noqonuniy migratsiya esa kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tgan va davlat organlari tomonidan ro'yxatga olinmagan holdagi hamda zaruriy xujjat va ruxsat bo'lmagan holdagi ko'chishidir.

-qonuniy (davlatlarar o kelishuv natijasida faoliyat olib borsa).

-noqonuniy (o'z ixtiyori bilan turli yo'llar natijasida davlat hududiga kirib kelib ishlasa).

Dunyoda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy davrlarida va turli ijtimoiy guruhlardagi migratsion harakatni o'rganishda migratsiya ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa, migratsiya jarayonini demografik nuqtai nazardan o'rganilganda uning ko'rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Migratsiya ko'rsatkichlari:

1. Migratsiyaning absolyut va nisbiy ko'rsatkichlari;
2. Migratsion harakatning intensivligi yoki koeffisienti (ma'lum hududda, har 100 yoki 1000 kishiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni).

Migratsiya saldosi (bir yil davomida ko'chib kelgan aholi bilan, ko'chib ketgan aholining ayirmasiga teng). Migratsiya saldosi manfiy yoki musbat bo'ladi va u absolyut, ya'ni mutloq (masalan yiliga 3000 kishi)da va nisbiy ko'rsatkichlarda (100 va 1000 kishi hisobiga) ifodalanadi. Masalan, O'zbekistonga 2007 yilda 151172 kishi kelgan, va shu yili 214310 kishi O'zbekistondan chiqib ketgan.

Migratsiya ko'rsatkichlari:

- Migratsiyaning mutloqi va nisbiy son ma'lumotlari;
- Migratsiyasi saldozi;
- Migratsiya Intevsevligi yoki koeffisienti (har ming kishiga nisbatan).

2007 yilgi Respublikadagi migratsiya o'sishini (migratsiya saldosi) topish uchun yuqorida qayd etilganidek, kelganlar sonidan ketganlar sonini ayiramiz: $151172 - 214310 = -63138$. Demak O'zbekistonda 2007 yil kelganlardan ketganlar soni yuqori bo'lgani uchun migratsion o'sish manfiy, yani- 63138 kishini tashkil etdi. Ushbu yili migratsiya saldosi manfiy xususiyatga ega bo'lgan. Agar ketganlar sonidan kelganlar soni ko'p bo'lsa migratsiya saldosi musbat xususiyatga ega bo'lar edi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar migratsiyaning absolyut ko'rsatkichlarini ifodalaydi. Migratsiyaning nisbiy ko'rsatkichlari ma'lum davrda, ma'lum hududga kelganlar va ketganlarni shu hudud aholisining har 1000 tasi yoki har 100 tasiga nisbatida ifodalanadi. Nisbiy ko'rsatkichlarni kelganlar va ketganlar intensivligi koeffisienti orqali hisoblanadi. Ketganlar M_i - intensivligi koeffisienti quyidagi formulada o'z ifodasini topgan:

$K_{ket} = M_i:R \times S$; M_i – ketgandar soni; R – o‘rganilayotgan davrdagi aholining o‘rtacha soni; S – konstanta, 1000 aholi (promille).

2007 yil O‘zbekistonda ketganlar intensivligi koeffisientini aniqlaymiz:

$$K_{2007} = 214310:26867997 \times 100 = 7,97$$

Demak, 2007 yil Respublikadan 1000 aholiga nisbatan 7,97 ta kishi ketgan, yoki ketganlar intensivligi koeffisienti 7,97 promillega teng bo‘lgan. Kelganlar intensivligi koeffisienti:

$K = M_j:R \times S$; M_j – kelganlar soni; R – o‘rganilayotgan davrdagi aholining o‘rtacha soni; S – konstanta, 1000 aholi (promille).

$$K_{2007} = 151172:26867997 \times 100 = 5,62$$

2007 yil O‘zbekistonga kelganlar intensivligi koeffisienti 5,62 promillega teng bo‘lgan, yoki har 1000 kishiga nisbatan o‘rtacha 5,62 ta kishi kelgan. O‘zbekistonda 2007 yili aholining migratsion o‘sishi (5,62 – 7,97) – 2,35 kishini tashkil etgan, yoki migratsion o‘shish koeffisienti mabfiy– 2,35 %ga teng bo‘lgan.

4.3. Xalqaro migratsiya va undagi o‘zgarishlar

Biz e‘tirof etkanimizdek xalqaro migratsiya bu odamlarning doimiy mamlakatdan boshqa mamlakatga ko‘chishidir. Odamlarda xalqaro migratsiya 60 ming yil oldin boshlangan, ular bugungacha davom etmoqda. Xalqaro migratsiya mamlakatlar o‘rtasida sodir bo‘ladigan migratsiya hisoblanadi. Uning dinamikasi, ya‘ni ichki migratsiya mamlakat chegaralari doirasida migratsiyadir. Xalqaro migratsiyani o‘rganish biz ishlatadigan ta‘riflar va tushunchalar ba‘zi hisoblar tomonidan boshlanadi. Vaqt o‘tgan sari xalqaro migratsiya modelini birlashtirish xolatini muxokama qilish dolzarbdir. Xalqaro migratsiyaning asosiy nazariyalarini ko‘rib chiqishimiz sababi, uning salbiy va ijobiy iqtisodiy oqibatlarini ko‘rsatib berishdir. Bu yuridik va noqonuniy migratsiyalar bilan namoyon bo‘lmoqda. Yakunida xalqaro migratsiyaning **zernet** kontsepsiyasi muxokama qilinadi.

Ichki migratsiyani o‘rganishda o‘xshash sharoitlar **difenetsiy** nomli standart tushunchani demograflar tomonidan xalqaro migratsiyani o‘rganishda keltirib chiqardilar.

Emmigratsiya va immigratsiya o‘rtasidagi birinchi farq. Immigratsiya bu odamlarning boshqa yangi mamlakatga doimiy yashash uchun borishi; Immigrant bu boshqa yangi davlatga yashash uchun kirayotganda xalqaro chegaradan o‘tadi. Bu **analno-tyermin** tushunchasi migratsiyada ichki migratsiyani o‘rganishda ishlatiladi. Boshqa tarafdin emmigratsiya bu odamlarning mamlakatdan kyetishi tushuniladi. Immigratsiyada muhim rol o‘ynaydigan savollardan biri muddatidir. Uzoq muddatli immigrantlar soni dunyoda oxirgi 10 yil mobaynida juda ko‘paydi. Immigrantlar soni 1965 - yilda 75 milliondan, 1990- yilga 120 million, 2006- yilga 190 millionga ko‘tarildi. Taxminan dunyo aholisining 3%i uzoq muddatli immigrantlarni tashkil etdi. Bu foiz kichkina bo‘lgani bilan juda katta sonly hajmdir.

Remigrant xalqaro migratsiyani kelib chiqarish davlatiga teskari xolati. Remigrant - qandaydir ma‘lum bir vaqt mobaynidin keyin xalqaro migratsiyada o‘zining birlamchi mamlakatiga qaytib keladi. Xalqaro migrantlarning turistlardan farqi, bu ularning qaytib kelib doimiy yashash joyi aniqmasligi. Odamlar boshqa

davlatga turist yoki ma`lum muddat uchun ishga (diplomatlarni) borganlarda xalqaro migrantlar xisoblanmaydi (Momipg. 2003).

XX asrning immigrantrlari 4 guruhga bo`linadi: -qochoqlar; -boshpana qidiruvchilar; -sobiq koloniyadagi migrantlar; -irqiy migrantlar.

Xalqaro migratsiya tashkiloti-tashkil etilgan 1951-yil. a'zo davlatlar–126 ta. faoliyati davomida 11 mlndan ortiq insonlarga yordam bergan. dunyodagi eng yirik tashkilotlardan biri sanaladi.

Oxirgi vaqtlarda AQShga immigrantrlarning ko`p qismi Xitoydan keldi. Xitoyning geografik joylashuvi AQShdan uzoqligi migratsiyani qiyin va qimmatga aylantiradi. 2000 va 2005-yillarda AQSh immigrantrlar tomonidan 2,8 million kishilik yutuqqa ega bo`ldi. O`z o`rnida Meksika eng katta 4 million kishilik zararga ega bo`ldi. Xitoy esa zarar bo`yicha ikkinchi o`rinni egallab 1,9 million kishilik zarar ko`rdi. Ruxsatsiz migratsiya huquqiy tomondan ta`qib qilinadi.

Xalqaro migratsiyani o`rganish uchun demografik tushunchalar va ta`riflar standart majmuini ishlab chiqildi. Bir mamlakatdan boshqasiga odamlar harakati xalqaro migratsiya doimiy ekanligini ta`kiidlandi. Sayyohlar sifatida xorijiy mamlakatga ko`chish yoki qisqa muddatga ishlash uchun borish, diplomatlar va xalqaro muhojirlar sifatida qaralmaydi. XX-asrda asosiy muhojirlar boradigan jahon davlatlariga, ya'ni, Amerika Qo`shma Shtatlari, Ispaniya, Italiya, Kanada, Germaniya, Buyuk Britaniya, Frantsiya va Avstraliya kiradi. Mahalliy xalqlar sobiq mustamlaka mamlakatlaridan ko`chib, yaxshiroq sharoitda xayot tarzi uchun ularni mustamlaka qilgan Yevropa davlatlariga doimiy qolish uchun siyosiy boshbana so`rashadi.

Kelinglar endi AQShning migratsiya tarixini ko`rib chiqamiz. Xajmi va hisobi juda katta. 1900-yildan 2007- yilgacha 38 million immigrantrlar. 1970- yildan boshlab ko`rsatkichlar juda tezkor ko`tarilgan. Xitoy va Meksikadan kelgan muhojirlar eng katta oqim hisoblanadi. Ispaniyaliklar birinchi bo`lib, 1598 –yilda kelishgan. Ular kelgach, Yerlardan foydalanishgan. Birinchi kelgan muhojirlar asosan Virjiniya Shtatiga joylashishgan (Pyersella 1995). Ular tamaki yetishtirish bilan shug`ullanishgan.

1800-yilda AQShda muhojirlarning raqamlari pro-immigratsiya kompaniyalarini va uyg`unligi transkontental transport qiymati sezilarli oshdi. AQShning umumiy rivojlanishida Nemislar tomonidan bir necha sanoat markazlari tashkil etildi. 1850-yillarda hukumdorlikni saqlab qolish uchun Irish muhojirlari asosan katoliklari Anglo-sakson protestantlar tashkilotini tashkil qilishdi. Meksika aholisi mavsumiy ishlar bilan AQShga migratsiya oqimi kelib chiqdi. Bracyero dasturi 1964- yilda bekor qilingan. Buni natijasida chegara aholisining qariyb yarmi yo`qotgan ish o`rilarini qayta tikladilar. Bir necha migratsiya qoidalarini qayta ko`rib chiqib, tartibga solindi.

Noqonuniy migratsiya jarayoni davom etavyerdi. Noqonuniy migratsiya AQShni chegara hududidagi nazoratini susaytirdi. Xalqning ishsizlik nisbatini va daromad tengsizligini salbiy o`zgartirdi. 1987-yilda noqonuniy migratsiya jarayonini to`xtatish uchun uni muhokama qilishdi. Buning natijasi muvaffaqiyatli bo`ldi va hujjatsiz migratsiya oqimi qisqartirildi. Xozirgi vaqtda ko`p davlatlarda bo`layotgan notinchlik xalqqa ruhiy, ma`naviy, salbiy ta`sir qilmoqda. Bolalar ta`limdan qolishi, oziq-ovqat tanqisligi tufayli, xalq talofat ko`rib aziyat chekayotganligi sababli,

migratsiya jarayoni tobora ko'payib bormoqda. Eng qiziqarli ma'lumot shuki, muhojirlar noqonuniy aholi hisoblanib, ruxsatsiz farzandlar ko'rishmoqda. Deyarli 3,1 million bolalar Amerika Qo'shma Shtatlarida ruxsatsiz tug'ilgan. Bu bolalar ruhsatsiz migrantlar oilasida deyarli 3 dan 2 qismini tashkil qiladi. Amerika Qo'shma Shtatlarida ruxsatsiz ishchilar ko'plab kasblarda kam ish xaqqiga ishlab kelmoqda. Ruxsatsiz muhojirlardan 4 % qishloq xo'jaligida 19 % qurilishda, 31% xizmat ko'rsatishda ishlab kelishmoqda.

Amerika Qo'shma Shtatlarining xozirgi aholisining 98 % dan ortig'i muhojirlar yoki muhojirlarning avlodlari hisoblanadi. 2000 - yilda Amerika Qo'shma Shtatlarining 4 million aholisi yoki faqat 1,5 %i azaldan Amerika hududida yashab kelishgan. Shunday qilib ular na muhojirlar va na muhojirlar avlodi edi. Bu xalqlar Shimoliy Amerikada muhojirlar kelishidan oldin 1000 yillar davomida yashab kelishgan. Amerikaning 13 foiz aholisi boshqa mamlakatlarda tug'ilgan. Boshqa mamlakatlarga nisbatan bu eng katta ko'rsatkich hisoblanadi.

Xalqaro mehnat migratsiyasida hali-hamon siyosiy jarayonlar o'z ta'sirini yo'qotmagan: **Jumladan**, -rivojlangan davlatlarga kam taraqqiy etgan davlatlardan "aqlilar oqimi" o'sib bormoqda; mehnat migratsiyasida ishtirok etuvchi insonlarning asosiy qismi rivojlanmagan davlatlarga to'g'ri keladi; xalqaro mehnat migratsiyasida lotareya tizimi ham joriy etilgan bo'lib undan ayniqsa AQSH katta foydalar ko'radi.

Xalqaro mehnat migratsiyasini boshqaruvchi tashkilot xalqaro mehnat tashkiloti, deb atalib u barcha mehnat migratsiyalarini qamrab oladi va ulardagi qonuniylikni kuzatib taftish etadi. Xalqlarning bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga ko'chishi uzoq tarixlarga borib taqaladi. Eng katta o'zgarishlardan bu xalqlarning tarixida Afrika va Osiyo mamlakatlarini kaloniyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan va shu o'rinda 50000 dan 60000 yil avval Afrikadan Janubiy Osiyo, Xitoy va Yevropa mintaqalariga migratsiya bo'lgan. Xozirgi dalillarga ko'ra Shimoliy va Janubiy Amerikaga odamlar 14000 yil avval migratsiya qilishni boshlashgan. Bu jarayonda suv kanallari orqali qayiqlarda foydalanilgan. Tinch okeaniga yetib Shimoliy G'arbdan Janubga qarab Chili sohillariga yo'naltirilgan (Gebel, Uotes va ORurk 2008; 1501.). Yillar davomida migratsiya jarayoni quruqliklar va suv orqali davom etgan. Aholining migratsiyasi ko'pincha ularning harbiylarining bostirib olishlari bilan aks ettirilgan. Norvegiyaliklar IX asrlarda Yevropa bo'ylab bostirish reytlarini o'tkazishgan lekin bosib olgan Yerlaridan daromad (pul) olib o'z mamlakatlariga qaytganlar. Tarixda bunday harakatlardan biri XIV asrda Temirlanning Yevropani bosib olishida ham kuzatilgan (Darvin, 2008).

Mehnat migratsiyasining turlari: doimiy, vaqtinchalik, mavsumiy, mayatnik.

Dunyodagi eng kichkina davlat bu Vatikan. Uning aholisi 700 dan ortiq. Ularning ko'p qismining kelib chiqishi chet elliklarni tashkil etadi. Ishlayotgan aholiga fuqarolik beriladi. Ishlamasa fuqarolikdan chetlatiladi. Vatikanning egallagan maydoni 0,44 kvadrat kilometyer. Uning atrofini Rim shahri o'rab turadi. Mamlakat kichkinaligidan u yerda ko'chaning nomlari ham, manzillari ham yo'q (Purcell, 1995).

Xulosa. Bu bobda demografik dinamika ko'rib chiqiladi. Jamiyatda bu savol deledantlar tomonidan taxlil qilinmaydi. Xalqaro muhojirlik nazariya usulida ko'rib chiqiladi. Bu bobni tushunchalar va aniqliklar orqali taxlil qilamz. Xalqaro migratsiya

uzoq yillar mobaynida taxlil qilinmagan savol bo'lgan. Keyinchalik xalqaro migratsiyaning salbiy va ijobiy, iqtisodiy savollarini xamda yuridik va noqonuniy migratsiya shartlari ko'riladi. Bu savolda muhojirlarning yoshi va jinsi dolzarb bo'lib o'rganib chiqiladi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. E. Ravenshtaynning —migratsiya qonunlarini haqida so'zlab bering.
2. Aholi migratsiyasini o'rganish borasidagi qanday ilmiy yondoshuv, nazariya va konsepsiyalarni bilasiz?
3. Migratsiya nima va uning qanday turlari mavjud?
4. Migratsiyaning qanday xususiyatlarini bilasiz?
5. Immigratsiya va emigratsiya jarayonlariga izoh bering.
6. Aqliy talofat nima?
7. Aholi migratsiyasiga iqtisodiy jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.
8. Aholi migratsiyasiga demografik jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.
9. Aholi migratsiyasiga migratsiologik jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.
10. Aholi migratsiyasiga metodologik jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.
11. Aholi migratsiyasiga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?
12. Aholi migratsiyasi qanday turlarga bo'linadi?
13. Ichki va tashqi migratsiyaga ta'rif bering.
14. Migratsiya saldosi nima?
15. Migratsiyaning demografik omillariga sharh bering.
16. Aholi migratsiyasining hududiy yo'nalishiga ko'ra turlarini ko'rsating.

5-MAVZU. AHOLINING DEMOGRAFIK TARKIBI (Aholining yosh-jins tarkibi)

REJA:

5.1. Aholining yosh tarkibi va yosh kontingentlari

5.2. Aholining jinsiy tarkibi va uning shakllanishidagi omillar

5.3. Aholining qarishi va uning demografik mezonlari

5.1. Aholining yosh tarkibi va yosh kontingentlari

Aholi tarkibi deganda aholining ma'lum ijtimoiy – iqtisodiy va demografik belgilari asosida taqsimlanishi tushuniladi. Aholi tarkibi asosan quyidagi belgilar asosida taqsimlanadi:

1. Biologik xususiyatga ega bo'lgan belgilar: (askriptiv) jinsi, yoshi, irqi, etnik guruhi;
2. Sosial xususiyatga ega bo'lgan belgilar: nikoh statusi (nikohda turishi) savodliligi va ma'lumotlilik darajasi), kelib chiqishi, tili, fuqaroligi, professional tayyorgarligi;
3. Iqtisodiy xususiyatga ega bo'lgan belgilar: kasbi, bandligi, bandlik sohasi, daromad manbai;
4. Migratsion xususiyatga ega bo'lgan belgilar: tug'ilgan joyi, mazkur aholi maskanida necha yildan byeri yashab kelishi va h.k;

5. Demografik (vitalniy) belgilar: tug‘ilish va o‘lim, nikoh va ajralish, nikohga kirish yoshi, homiladorliklar soni, farzandlar soni, o‘lim soni va h.k;

6. Oilaviy tarkibi bo‘yicha belgilar: oila yoki uy xo‘jaligi, oila turlari va h.k;

Aholining yosh va jinsiy tarkibidagi o‘zgarishlar (demografik tarkibi) birinchi navbatda, jamiyatning demografik holati bilan chambarchas bog‘liq. Demografik holat esa aholining yoshi va jinsiy tarkibi, nikohga kirishi va nikohning bekor etilishi (ajralish), tug‘ilish, o‘lim va migratsiya kabi jarayonlarda ifodalanadi.

Aholining yosh tarkibi juda qadimdan shakllanib kelgan demografik holatning natijasi bo‘lib, u ayni paytda demografik istiqbolning zamini hamdir. Aholining yosh tarkibi esa, asosan, uning tabiiy ko‘payishiga bog‘liq. Tug‘ilish yuqori bo‘lgan hollarda aholi tarkibida bolalar salmog‘i yuqori bo‘ladi yoki, aksincha, tug‘ilish past, aholining o‘rtacha umr ko‘rish muddati nisbatan uzoq bo‘lgan hollarda aholi tarkibida qariyalar salmog‘ining yuqori bo‘lishi kuzatiladi.

Yosh – inson tug‘ilganidan hayotining ma‘lum nuqtasigacha bo‘lgan davr. Biologik va kalendar yoshlar mavjud. Hozirgi davrda aholining yosh strukturasi bo‘yicha quyidagi klassifikatsiyasi byerilgan. Aholining yosh tarkibi ijtimoiy–iqtisodiy va demografik jarayonlarni o‘rganish maqsadida aholining yosh guruhlariga bo‘linishidir. Aholi yosh guruhlari va demografik jarayonlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda shakllanadi.

Aholi tarkibida yoshlar (0 – 9, 10 – 19, 20 – 29 yoshida) salmog‘ining yuqoriligi nikoh va tug‘ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta‘sir etadi. Ayni paytda, tug‘ilish yuqori bo‘lgan hollarda hududlarda bolalar, yoshlar salmog‘i yuqori bo‘ladi. Tug‘ilish darajasi past bo‘lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog‘i yuqori va o‘lim hollari ko‘proq sodir bo‘ladi. Demografik nuqtai nazardan yondashganda, aholining bugungi yosh tarkibi kechagi aholi takror barpo bo‘lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o‘rganganda, aholi alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5...100 va undan yuqori), besh yillik yosh guruhlariga (10 – 14, 15 – 19...) va uchta yirik – yirik guruhlariga (0 – 14, 15 – 60, 60 va undan yuqori) ajratiladi. Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o‘rganish ob‘ekti sifatida o‘z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo‘nalishlarga ajratish mumkin:

a) alohida yosh guruhlari va ularni nisbatlarini statistik tahlili; b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o‘rni; v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o‘zaro bog‘liqligi.

Aholi sonining o‘sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o‘rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo‘lishi tug‘ilish darajasining nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog‘ining kamligi bilan xarakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug‘ilish va aholi tarkibida bolalar salmog‘ining yuqoriligi xarakterli edi. Tug‘ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo‘lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi soni o‘sib borishiga bevosita ta‘sir etadi.

Yosh akkumulyasiyasi – ba‘zi yosh guruhlaridagi aholi sonini o‘zidan oldingi yosh guruhidagi aholi sonidan oshib kyetishi. Bu hol ko‘p hollarda aholi o‘zini

yoshini yaxlitlab aytishi sababli sodir bo‘ladi. Ko‘proq 60 yoshdan keyin keksalar yoshlarini ko‘paytirib aytadilar. Natijada ba‘zi yoshdagi aholi soni o‘zidan oldingi yoshdan oshib ketadi. Masalan, 1897 y. aholi ro‘yxatlarining tahlilidan 70 yosh erkaklar, 75 yosh ayollar soni 69 yosh va 74 yoshdagi aholi sonidan oshib ketgan.

Aholining yosh tarkibi aholining tabiiy harakati ko‘rsatkichi bilan chambarchas bog‘langan. Insonning iqtisodiy, biologik va kalendar yoshlari mavjud bo‘lib, ular o‘z ilmiy ta‘riflari va xususiyatlariga egadir. Demografik nuqtai-nazardan inson umri turli davrlarga bo‘linadi (go‘daklik, bolalik, yoshlik, yyetuklik, mehnatga qobiliyatlilik davri va qariyalik). Umuman, dunyo miqyosida aholi yosh tarkibi bo‘yicha uchta demografik guruhlariga ajratiladi. Bularga 0-14 yosh (bolalar), 15-64 yosh (mehnat yoshidagi aholi), 65 yosh va undan yuqorilar (qariyalar) kiritiladi.

Shved demograf olimi G.Sundbyerg aholining yosh tarkibiga qarab uch turga bo‘ldi: 1. Progressiv. 2. Statsionar. 3. Regressiv. Progressiv- yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida bolalar (0-14 yoshdagi) salmog‘i qariyalarga (65 yosh va undan yuqori) qaraganda yuqori bo‘lgan hududlarda kuzatilib ularning aholisi muntazam ko‘payib boradi. Bu yosh tarkibiga Afrika va Osiyo davlatlarini kiritsa bo‘ladi. Dunyo bo‘yicha 15 yoshdan kichiklar jami aholining 26 foizini tashkil qilsa, Afrikada 41 foizni, Osiyoda 25 foiz, Yevropada 16 foizga teng (2017 y.). Bizning respublikamiz aholisi yosh tarkibida aynan shu yoshdagilar dunyo ko‘rsatkichidan baland 29 foiz.

Statsionar- yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida qariyalar salmog‘i yoshlar bilan tengdir. Statsionar yosh tarkibida aholi soni bir xil miqdorda turadi. Aholining tez kamayishi yoki tez ko‘payishi kuzatilmaydi.

Regressiv- yosh tarkibida aholi umumiy sonida qariyalar salmog‘i bolalarga qaraganda yuqori bo‘ladi. Bunday holda aholi soni asta-sekin kamayib boradi va “depopulyasiya” holati yuz beradi. Aholi “qarib” borishi kuzatiladi. Dunyo aholisining atigi 7 foizi (2018 yil) 64 yoshdan kattalarga to‘g‘ri keladi. AQSH, Kanada, Yevropa, Okeaniya davlatlarining aksariyatida 64 yoshdan katta yoshdagilar salmog‘i dunyo aholisining aynan shu yosh tarkibi bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichidan ustunligi kuzatiladi.

Aholi yosh tarkibini ikkita asosiy tipga ajratish mumkin.

Birinchi tipda (tug‘ilish va o‘lim yuqori bo‘lib, o‘rtacha umr ko‘rish davri qisqa bo‘lgan rivojlanayotgan davlatlar) bolalar, o‘smirlar miqdori ustun, qariyalar hissassi uncha katta emas.

Ikkinchi tip Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya, Avstraliya mamlakatlariga xos (tug‘ilish kam, o‘lim past ko‘rsatkichga ega, uzoq umr ko‘ruvchilar ko‘p sonli) bolalar va o‘smirlar soni qisqarib, qariyalar ulushi oshib boradi.

Dunyo aholisining yosh tarkibida bolalar ulushi kamayib, mehnatga layoqatli yoshdagi va keksa aholi salmog‘i ko‘payayotgan mintaqalarga Amerika, Yevropa va Avstraliya hamda Okeaniya davlatlari kiradi. Binobarin, 1970-2012 yillarda 0-14 yoshdagi bolalar ulushi 36,6 dan 26,0 foizga tushdi, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi salmog‘i esa 57,9 dan 66,0 foizga ko‘tarildi, 65 yosh va undan kattalar salmog‘i barcha mintaqalarda sezilarli darajada ortib bormoqda, dunyo bo‘yicha bu ko‘rsatkich hozirda 8 foizga teng.

Insonning iqtisodiy, biologik va kalendar yoshlari mavjud bo'lib, ular o'z ilmiy ta'riflari va xususiyatlariga egadir. Demografik nuqtai-nazardan inson umri turli davrlarga bo'linadi (go'daklik, bolalik, yoshlik, yetuklik, mehnatga qobiliyatlilik davri va qariyalik). Umuman dunyo miqyosida ilmiy va statistik manbalarda aholini iqtisodiy-demografik nuqtai nazardan aholi yosh tarkibi bo'yicha uchta demografik guruhlariga ajratiladi. Bularga 0-14 yosh (bolalar), 15-64 yosh (mehnat yoshidagi aholi), 65 yosh va undan yuqorilar (qariyalar) kiritiladi.

Aholining yosh tarkibida mehnat yoshidagi (15-64) aholi guruhi salmog'i alohida ahamiyatga egadir. Chunki ushbu guruh asosiy ishlab chiqarish kuchini tashkil etadi va iqtisodiy rivojlanishning omili bo'lib xizmat qiladi. Mehnat yoshidagi aholi guruhining shakllanishi asosan aholining takror barpo bo'lishi xususiyatlariga bog'liqdir. Alohida hollarda esa hududlarda immigratsiya va emigratsiya jarayonlari ham mehnat yoshidagi aholi salmog'iga ta'sir etadi. Dunyodagi qator davlatlarda jami aholi tarkibida mehnat yoshidagi aholi salmog'i 50 – 65 foizni tashkil etadi. Hozirgi davrda (2017 yil) dunyo aholisining 65 foizi 15-64 yoshli aholi hissasiga to'g'ri kelmoqda. O'zbekiston aholisining 62,0% 15-64 yoshdagi kontingentlardir.

Aholining jinsiy va yosh tarkibi ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan muhim ahamiyatga egadir. Binobarin, mehnat resurslarini maktabgacha maktab yoshidagi kontingentlarni, nafaqa yoshidagi aholini hisoblash, ularga kerakli moddiy va ma'naviy imkoniyatlarni yaratish aholining jinsiy, yosh tarkibiga asoslanadi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi respublika aholisini yosh guruhlariga ajratishda uning fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, yosh kontingentlariga ajratadi. Bunda aholi yoshi, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa belgilariga ko'ra guruhlashtiriladi, ya'ni 0-2 yoshgacha go'daklik va bolalik, 3-5 yoshgacha bog'cha davri, 6-7 yoshgacha maktabgacha va 8-15 yoshgacha maktab davri, 16 yoshdan katta yoshdagilar, 60 yoshgacha bo'lganlar mehnatga layoqatli yosh va h.k.

E.Nabiev va A.Qayumovlar aholi yoshini beshta guruhga bo'lib o'rganishni tavsiya etishadi. Bunda, aholi yosh tarkibi 0-14 yosh bolalar, 15-24 yosh o'smir yoshlar, 25-60 yosh mehnatga qobiliyatli aholi, 60-70 yosh nafaqa yoshdagilar, 70 yosh va undan kattalar tarzda ajratiladi. Demak, mamlakat aholisining yosh-jinsiy tarkibini dastavval uning biologik tipi bo'yicha tadqiq etish alohida ahamiyatga ega, chunki, har qanday demografik jarayonlar aholining u yoki bu yoshida albatta ro'y beradi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, mustaqil davlatlar hamdo'stligiga kiruvchi ayrim mamlakatlar orasida bolalar salmog'i ko'pligi bo'yicha O'zbekiston Tojikiston respublikasidan keyin ikkinchi o'rinda joylashgan. Jumladan, Tojikistonda 15 yoshgacha bo'lganlar jami aholining 38 foizini, 65 yoshdan kattalar esa, atigi 4 foizni tashkil etadi. 6.2-jadvalda keltirilgan barcha davlatlarda 0-14 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar miqdori kamayib, aksincha, 65 yoshdan oshganlar ulushi ko'payib borayotganligini kuzatiladi. Masalan, 1999-2017 yillarda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston davlatlarida 0-14 yoshgacha bo'lganlarning jami aholidagi salmog'i 1,3-1,2 barobarga qisqardi.

O'tish davrida demografik jarayonlarda ro'y berayotgan o'zgarishlar aholining yosh tarkibiga o'z ta'sirini ko'rsatganligi ba'zi yosh guruhlari miqdori kamayishi yoki ko'payishida yaqqol ko'rinmoqda. Aholining yosh tarkibi aholining tabiiy

harakati ko'rsatkichi bilan bevosita bog'langan. Sababi, qaysi davlatlarda aholining tabiiy harakatini ifodalovchi ko'rsatkich yuqori bo'lsa, o'sha davlatdagi aholining yosh tarkibida bolalar va o'smirlar salmog'i, mehnatga layoqatli yoshdagi kishilar hissasi yuqori bo'ladi. Bunday holat dunyo miqyosida rivojlanayotgan mamlakatlarda yaqqol kuzatiladi.

Aksincha, rivojlangan, iqtisodiy jihatdan yetuk davlatlar aholisining yosh tarkibida katta yoshlilar va qariyalar ulushi ko'p bo'lishi bilan birga, bolalar kam sonini tashkil qilmoqda. Bularga misol qilib, Xorijiy Yevropa davlatlarini, Rossiyani keltirish mumkin. Mazkur davlatlarning mehnat yoshidagi yetishmayotgan aholisining o'rnini yuqoridagi rivojlanayotgan davlatlardan kelib ishlovchilar ya'ni, migrantlar to'ldiradi. Demak, aholining yosh tarkibida migratsiya jarayoni qaysidir tarzda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aholining yosh tarkibi juda qadimdan mavjud bo'lib kelayotgan demografik holat, ya'ni demografik evolyusiyaning natijasi bo'lib, u ayni paytga kelajakdagi demografik vaziyatning zamini bo'lib xizmat qiladi. Dunyo aholisi yosh tarkibi bo'yicha hududiy xususiyatlarga ham egadir. Jumladan, yer shari aholisi yosh tarkibida 1970 yillardagi ahvolni ko'rib chiqilganda 15 yoshgacha bo'lganlar miqdori va undan yuqori yoshdagilar ko'p sonni tashkil etganligi jadval ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Yevropa o'sha yillarda ham undan keyingi vaqtda ham 65 va undan katta yoshdagilar soni yuqoriligi bilan ajralib kelmoqda. Ikkinchi o'rinni (qariyalar salmog'i bo'yicha) Okeaniya va Amerika davlatlari egallaydi. Ushbu tahlildan aholi yosh tarkibini ikkita asosiy tipga ajratish mumkin.

Birinchi tipda (tug'ilish va o'lim yuqori bo'lib, o'rtacha umr ko'rish davri qisqa bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar) bolalar, o'smirlar miqdori ustun, qariyalar hissasi uncha katta emas.

Ikkinchi tipda Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya, Avstraliya mamlakatlariga xos (tug'ilish kam, o'lim past ko'rsatkichga ega, uzoq umr ko'ruvchilar ko'p sonli) bolalar va o'smirlar soni qisqarib, qariyalar ulushi oshib boradi.

Geografik mintaqalar doirasida taqqoslaganda, O'zbekiston birinchi tipga xos davlat sanaladi. Respublikamizda bolalar salmog'i yuqori, bunga o'zbek oilalarida tug'ilish sur'atining balandligidir. 1970 yili 0-14 yoshdagi bolalar jami aholining 45 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilda ushbu ko'rsatkich 38 foizni tashkil qilgan. Ikkinchi o'rinni 15-64 yoshdagilar egallaydi. Ushbu yoshdagi aholi jami aholining teng yarmiga teng (58 foiz), qariyalar soni kamchilik bo'lib atiga 10 foizga teng.

5.2. Aholining jinsiy tarkibi va uning shakllanishidagi omillar

Aholining jinsiy tarkibi deganda, ularning, ya'ni aholining erkak va ayollarga taqsimlanishi tushuniladi. Odatda, aholi jinsiy tarkibida ayollar har 100 ta yoki har 1000 ta erkak kishiga nisbatan hamda erkaklar har 100 ta yoki har 1000 ta ayolga nisbatan hisoblanadi va bu foizda ifodalanadi. Bundan tashqari, har ikkala jins vakillarining jami aholiga nisbatan ham ulushi aniqlanadi. Aholi jinsiy tarkibi uch asosiy omillar ta'sirida **shakllanadi**:

- 1) yangi tug'ilganlardagi jinslar nisbati;
- 2) o'limdagi jinslar nisbati;

3) aholi migratsiyasidagi jinslar hisbati.

Demografiyada va statistikada birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi jinslar nisbatlari mavjud. Birlamchi nisbat – homiladorlikdagi qiz va o‘g‘il bolalar nisbati. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha 100 ta qiz bola homilaga 125-130 ta o‘g‘il bola homilalar togri kelar ekan.

Ikkilamchi nisbat – tirik tug‘ilgan o‘g‘il va qiz bolalar nisbati. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha har 1000 ta chaqaloqdan 488 tasi qiz va 512 tasi o‘g‘il bolalar to‘g‘ri keladi (yoki 100 ta qiz bolaga 105 – 106 ta o‘g‘il bola, Xitoyda o‘g‘il bolalar ko‘p tug‘ilyapti – 100 ta qiz bolaga 1980 yil 107,4 o‘g‘il bo‘lsa, 1993 yil 100 ta qiz bolaga nisbatan 114,1 o‘g‘il bola tug‘ilgan – bu muammo) Uchlamchi nisbat – reproduktiv yoshdagi erkaklar va ayollar nisbati – demografik rivojlanishda eng ahamiyatli nisbat.

Statistik ma‘lumotlar va ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, dunyo bo‘yicha qiz bolalarga nisbatan o‘g‘il bolalar ko‘proq tug‘ilar ekan. Ma‘lumotlar ko‘rsatishicha, dunyoda har 100 ta qiz bolaga hisbatan tug‘ilgan o‘g‘il bolalar soni 104–107 tani tashkil etadi. O‘g‘il bolalar salmog‘ining qiz bolalarga nisbatan yuqorilgi ko‘p hollarda 15–20 yoshlarga qadar saqlanib boradi. Asosan 20–24 yoshlarda jinslar nisbatan tenglashadi. Undan keyin esa, asta-sekin jami aholi tarkibidagi erkaklarga qaraganda, ayollar salmog‘i ortib boradi. Bu hol qator omillar bilan bog‘liqdir.

Ularga bolalik davrida o‘g‘il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko‘proq xastalanishi, baxtsiz hodisalar va erkaklarning o‘ziga xos turmush tarzi kabilarni kiritish mumkin. Shuningdek, erkaklarning ko‘p qismi yoshlik va o‘rta yoshlik davrida og‘ir mehnat bilan mashg‘ul bo‘lib, inson salomatligi uchun zararli bo‘lgan alkogolizm, chekish kabi odatlar bilan shug‘ullanadilar. Yuqorida keltirilgan turmush tarziga xos omillar hamda xalqlar orasida, davlatlar orasida ro‘y berib turadigan urushlar erkaklarning hayotdan barvaqt ko‘z yumushiga olib keladi¹. Shunday bo‘lsada aholi jinsiy tarkibining shakllanishi dunyo hududlarining har birida o‘ziga xos xususiyatga egadir.

Ushbu xususiyatlar, yuqorida qayd etilganidek, ana shu hududning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan ifodalanadi. Hozirgi davrda (XXI asr boshlari) sayyoramiz aholisining jinsiy mutanosibliyi yosh guruhleri bo‘yicha keskin farq qiladi. Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, dunyodagi barcha davlatlarda ham 0–14 yosh guruhlarida o‘g‘il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko‘proq ekan. Bu hol yuqorida ta‘kidlaganimizdek, o‘g‘il bolalarning ko‘proq tug‘ilishi bilan bog‘liqdir. 15–64 yosh guruhlarida esa, ayollar va erkaklar salmog‘i dunyo bo‘yicha birmuncha tenglashadi va har ming ayolga 1020 erkak to‘g‘ri keladi, lekin bu nisbiylik hamma qit‘alarda ham bir xil emas. Yevropada – 1000, Osiyoda – 1049, Afrikada – 979, Amerikada – 990, Okeaniyada – 1039 ta to‘g‘ri kelgan. O‘zbekiston uchun mazkur ko‘rsatkich 996 tani tashkil etadi.

65 va undan yuqori yosh guruhlaridagi ayollarga yer yuzida 742, Yevropada 649, Osiyoda 879, Afrikada 889, Amerikada 741, Okeaniyada 818, MDH tarkibiga kirgan davlatlarda 444 ta erkak to‘g‘ri keladi. O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 580 tani tashkil etadi. Shuni alohida qayd etish lozimki, ikkinchi jahon urushida Yevropagi qator davlatlar, ayniqsa, sobiq SSSRda juda ko‘p erkaklar halok bo‘lgan. Shuning

uchun ham XX asrning oxiriga qadar aholi tarkibida ayollar nisbatan eng yuqori bo'lgan davlat sobiq SSSR hisoblanar edi.

Chunonchi, 1989 yilda bu davlatda har 1000 ayolga 891 ta erkak to'g'ri kelgan. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, dunyo aholisining umumiy tarkibida erkaklar ayollarga nisbatan bir muncha ko'proq bo'lib, ya'ni har 1000 ayolga nisbatan erkaklar soni 1009 ni tashkil etar ekan. Ayollarga nisbatan erkaklarning ko'pligi asosan Osiyo davlatlarida (1000 ayolga 1042 ta erkak) kuzatilsa, Yevropa davlatlarida esa aksincha, – ayollar salmog'i yuqoriligi kuzatiladi. Ayollarning erkaklarga nisbatan ko'pligi, ayniqsa, Rossiya davlatida yuqoridir (1000 ayolga 890 erkak).

O'zbekistonda ham aholining jinsiy tarkibi hududning ijtimoiy-iqtisodiy holati va demografik jarayonlari ta'sirida shakllanib, kelgan. Respublika hududida XIX asrning ikkinchi yarmi hamda XX asrning boshlarida ayollar salmog'i ancha past bo'lib, har 1000 erkakka 856-859 ni tashkil etgan. XX asrning 60 yillaridan boshlab ayollar salmog'i oshib borgan. Hozirgi davrda O'zbekistonda aholining jinsiy tarkibi deyarli tenglashib, qulay demografik rivojlanishga asos bo'lmoqda 2017 yil O'zbekistonda 1000 ayolga nisbatan erkaklar soni 999,8 ni tashkil etgan.

Aholining jinsiy tarkibida migratsiyaning o'rni ahamiyatlidir. Aholi migratsiyasida erkaklar ishtiroki yuqori bo'lganligi sababli migratsion oqim yuqori bo'lgan ba'zi yirik shaharlarda, o'zlashtirilayotgan hududlarda aholi tarkibida erkaklar salmog'i yuqori bo'ladi. Masalan, Toshkent shahrida jami aholining 51 foizini erkaklar tashkil etadi.

Migratsiya ham yosh va jinsga ko'ra farqlanadi. Odatda, ayollar va erkaklar muayayn joyda bir xil miqdorda ko'chishmaydi. Bunga ko'ra migratsiya xarakatchanligi erkaklarda yuqori, ammo uzoq masofaga migratsiya xarakati ayollarda yuqoridir, bu holat rivojlanayotgan mamlakatlarda namoyon bo'ladi. Shunga qaramay, jamiyatda ayollarning mavqe'i oshib borishi bilan migratsiyada ishtirok etish darajasi erkaklar bilan tenglashadi. Haqiqatda hozirgi vaqtda halqaro migratsiyada ishtirok etayotgan aholining deyarli yarmi ayollardir, AQSHga kelgan qonuniy immigrantlarning yarmidan ko'pi ham ayollardir. Migratsiya aholi yoshiga qarab ham o'zgaradi, migrantlarning asosiy qismi o'smirlardir (Toblyerom, 1995).

Demografik jarayonlardan birining o'zgarishi aholi takror barpo bo'lishi, uning tarkibi to'g'risida muhim ma'lumot beradi. Aholi haqidagi eng muhim jihatlardan biri bu uning yosh va jinsiy tarkibidir. Bu ikki jihat demografiya va demografik jarayonlarni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Barcha demografik jarayonlarning aholi yosh-jins tarkibi bilan qanday bog'langanligini ko'rib chiqamiz. Masalan, farzandlar tug'ilish jarayoniga to'xtalsak, odatda tug'ilgan chaqaloqlarda o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko'proq tug'iladi, taxminan 105 ta o'g'il bolaga 100 ta qiz bolaga to'g'ri keladi. Pushtlilik, ya'ni farzandlarni dunyoga keltirish jins bo'yicha o'zgaradi, ayniqsa, ayollar farzand ko'rish yoshi 15-49 yosh oralig'ida, erkaklarda esa 15-79 yosh oralig'iga to'g'ri keladi (Poston, 2005).

O'lish jarayoni ham aholi jinsiy tarkibiga ma'lum darajada ta'sir etadi. Ayniqsa, keksa aholi guruhida (65 yosh va undan yuqori yoshlarda) ayollarga nisbatan erkaklar o'limining yuqori bo'lishi, ushbu yoshlarda erkaklar salmog'ining pasayib kyetishiga sabab bo'lgan. Aholi o'limi jarayoniga kelsak, ularning tebranishi,

ya'ni aholi takror barpo bo'lishida har bir yosh guruhida ayollarda o'lim erkaklarga nisbatan pastroq darajada bo'ladi. Hayotning dastlabki yillarida o'lim ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi, so'ngra ular juda past darajagacha pasayib ketadi. O'lim jarayoni ham aholi jinsiy tarkibiga ma'lum darajada ta'sir etadi. Holbuki, keksa aholi guruhida (65 yosh va undan yuqori yoshlarda) ayollarga nisbatan erkaklar o'limining yuqori bo'lishi, ushbu yoshlarda erkaklar salmog'ining pasayib kyetishiga sabab bo'lgan. Masalan, O'zbekistonda 2017 yilda 70 yosh va undan yuqori yoshdagilarda har 1000 ayolga nisbatan 704 erkak to'g'ri kelgan.

Hozirgi aholi takror barpo bo'lish jarayonida o'lim dastlabki birinchi yildagi ko'rsatkich 50 - 60 yoshlarda yana shu ko'rsatkichga etadi. Shu bilan birga o'lim sabablari asosan yosh bilan bog'liq. Ikki mashhur demograf olimlar Jacob Siegel va Genri Shryocklar fikriga ko'ra, o'limni tahlil qilishda uning yosh bilan aloqadorligi muhim ahamiyatga ega"(Shryock, Siegel i Associates, 1976: 224; Makgi, 2004).

5.3. Aholining qarishi va uning demografik mezonlari

Aholi qarishi - aholi tarkibida keksa va qari yoshdagi aholi guruhining oshib borishidir. Aholining qarishi demografik omillarga bog'liq. Asosiy demografik omil aholining takror barpo bo'lish xususiyatidir. Tug'ilishning yuqori, o'lim darajasining pastligi aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqori bo'lishiga olib kyeladi. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining muntazam oshib borishi esa, o'limning kamayishi, aholi o'rtacha umr ko'rish muddatining uzayishi bilan bog'liq.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti keksalikni 60 yosh emas, 65 yoshdan belgilaydi va umumiy aholida 65 yoshdan oshganlar 4 foiz bo'ladigan bo'lsa, aholi "yosh", 4-7 foiz "keksalik ostonasida", 7 foizdan baland "keksalik" hisoblanadi.

Bu ma'lumotlardan farqli ravishda J.Bojyo-Garne va E.Rosset o'zlarining demografik qarilik shkalasini tavsiya etishadi. Bunda 60 yosh va undan kattalar 8 foizgacha bo'lsa "demografik yoshlik", 8-10 foiz "keksalikning birinchi ostonasi", 10-12 foiz "keksalik ostonasi"da, 12 foizdan yuqori "demografik qarish" va hokoza qarilikning o'zini yana bir necha bosqichlarga ajratishadi¹. Xuddi shunday aholining keksayish darajasini ko'rsatib berishda fransuz demografi A.Sovi shkalasi ham mavjud. Bunda, uning shkalasi J.Bojyo-Garne va E.Rosset shkalalari bilan deyarli o'xshash.

O'zbekiston Respublikasi aholisining yosh tarkibini J.Bojyo-Garne va E.Rosset hamda A.Sovi shkalasi asosida guruhlash maqsadga muvofiqdir. Chunki, O'zbekistonda aholining ijtimoiy-demografik rivojlanishidan kelib chiqqan holda, keksalikning boshlanishini ayollarda 55 yosh, erkaklarda 60 yoshdan, deb qabul qilingan.

Aholining qarishi juda uzoq davom etgan demografik o'zgarishlarning natijasidir. Ayniqsa, tug'ilish, o'lim aholi qarishiga olib keluvchi asosiy demografik omillardir. Aholi migratsiyasi ham aholi qarishiga o'ziga xos ta'sir etadi.

Aholi qarishi 2 turda namoyon bo'ladi: 1. quyidan qarish - tug'ilishning qisqarishi hisobiga qarish; 2. yuqoridan qarish-aholi o'rtacha umr ko'rish muddatining uzayishi va o'limning kamayishi hisobiga tug'ilishning qisqarishi sharoitida aholining qarishi.

Aholini qarish jarayoniga demograflar va statistiklar tomonidan XIX asr oxirida e'tibor berila boshlandi. Aholini qarishi bo'yicha sobiq SSSRda A.Ya. Boyarskiy, J.Burjua – Pisha, A.Sovi – Fransiyada, AQSHda E.Koul va boshqalar shug'ullandilar. Aholining qarish darajasini aniqlash uchun Rossiya va boshqa qator davlatlarda aholining yosh chegarasi – 60 yoshdan boshlandi. Qator g'arb mamlakatlarida va xalqaro miqyosda – aholi 65 yoshdan boshlab qariyalar guruhiga kiritiladi (Medkov V.M. Demografiya. –M.: 1999. B. 131).

Sayyoramizda aholining qarishi 1870 yillardan boshlangan. 1870 – 1937 yillarda Fransiya, Shvetsiya, Germaniya va Buyuk Britaniya aholisi tarkibida 60 yoshdan yuqori yoshdagilar salmog'i 12 foizdan oshgan. Demografik ma'lumotlar guvohlik berishicha, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida dunyo aholisining yosh tarkibida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lgan. Avvalo XX asr sayyoramizda aholi sonining eng yuqori sur'at bilan ko'paygan davri bo'ldi. Bu davrda dunyo aholisi 1,656 milliondan 6 milliardga etdi, yoki deyarli 4 barobarga oshdi. Bu jarayonda 65 yosh va undan katta bo'lgan qariyalar hissasi ham anchaginadir.

Dunyo aholisi tarkibida XX asrda bolalar salmog'i kamayib, qariyalar salmog'i esa ortib bordi. Masalan, 1980 yilda dunyo aholisi tarkibida bolalar (0 – 14 yosh) 35 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2001 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 30 foizni tashkil etdi. Ana shu davrda qariyalar salmog'i esa 6 foizdan 7 foizga etdi. Bunday jarayonni dunyoning barcha hududlarida ham kuzatish mumkin. Aholi tarkibida bolalar salmog'ining oshib borishi, yuqorida qayd etilganidek, demografik holatning o'zgarishi, avvalo tug'ilishning kamayib borishi, aholining umr ko'rish muddatining uzayishi bilan bog'liqdir. Jumladan, dunyo aholisi XX asrning boshlarida o'rtacha 50 yil atrofida umr ko'rgan bo'lsalar, hozirgi davrga kelib aholining o'rtacha umr ko'rish 68 yilga etdi.

Demografik qarish natijasida qariyalar salmog'ining oshib borishi ma'lum darajada aholining ijtimoiy faolligini pasaytiradi, iqtisodiyotda yoshlar salmog'i kamayadi, nafaqa ajratish bilan bog'liq muammolar ko'payadi; qariyalarga tibbiy xizmatni ko'paytirish sog'liqni saqlash tizimiga o'zgartishlar kiritilishini taqozo etadi. Nihoyat hali ishlashni hohlovchi “yosh qariyalarni” ish bilan ta'minlash ham o'ziga xos muammolarni keltirib chiqaradi.

Aholining qarishi moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari tizimiga ham ta'sir ko'rsatadi-chunki qariyalarning talablariga ko'ra tovar va xizmat ko'rsatish turlarini o'zgartishi lozim bo'ladi. Ba'zi texnologik operatsiyalarni bajarish, mashina va jihozlarni qariyalar talablariga moslashtirishga to'g'ri keladi. Ular talablariga transport vositalari ham javob berishi kerak.

“Qariyalar bumi” asta-sekin butun dunyoni qamrab olyapti va yuqoridagi kabi qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Insoniyat bu muammolarning naqadar muhimligini tushunib yetishi lozim. Ko'p davlatlarda (birinchi navbatda Yevropa davlatlarida) qariyalarning hayotini yaxshilash borasida ancha ishlar qilinmoqda. Biroq demografik qarish bilan bog'liq barcha muammolar, mazkur jarayonga yuz tutgan hamma davlatlarda ham davlat siyosati darajasiga ko'tarilish va takomillashuvi lozim.

Aholining yosh tarkibi dunyo hududlari bo‘ylab keskin farq qiladi. BMT tasnifiga ko‘ra jami aholi tarkibida 65 yosh va undan katta yoshdagilar salmog‘i 7 foizdan yuqori bo‘lsa, aholi demografik nuqtai nazardan qari hisoblanadi. Hozirgi davrda 2018 yil dunyo aholisi tarkibida 65 va undan yuqori yoshdagilar salmog‘i 9 % ni, Afrikada – 3%, Amerikada – 10 %, Osiyoda – 8 %, Yevropada – 18 %, Avstraliya va Okeaniyada esa 12 % tashkil etmoqda. Dunyo bo‘yicha aholisi eng qari davlatlarga Yaponiya (28 %), Germaniya, Italiya (21 %) va Monako (26 %) davlatlarini kiritish mumkin. O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 5% ni tashkil etmoqda.

Dunyo hududlari bo‘ylab aholi yosh tarkibidagi farq har bir hududning demografik holatiga hamda migratsiya jarayoniga bog‘liqdir. Tug‘ilish darajasi past bo‘lgan Yevropa davlatlari aholisi tarkibida bolalar va qariyalar salmog‘i deyarli tengdir. Hozirgi davrda (2017 y.) dunyoda aholisi eng qari davlat G‘arbiy Yevropadagi Monako davlati bo‘lib, bu yerda aholi tarkibida qariyalar jami aholining 26 foizini, bolalar esa 13 foizni, Osiyoda Yaponiya bo‘lib, unda qariyalar 28 foiz, Xitoy Makaosida 10 foizni tashkil etadi. Jahondagi aholisi eng yosh davlat G‘arbiy Afrikadagi Nigyer davlatidir.

Bu davlatda jami aholi tarkibida bolalar 50 foizni, qariyalar esa faqat 3 foizni tashkil etmoqda. Umuman, keyingi 20 – 30 yillik davrda dunyodagi aksariyat davlatlarda qariyalar salmog‘i ko‘payib bordi. Hozirgi davrda dunyo bo‘yicha 65 yosh va undan katta bo‘lgan aholi salmog‘i ko‘payib bordi yoki aholining yillik o‘shida qariyalar hissasi 10 foizni tashkil etmoqda. Mutaxassislar prognozlaricha yaqin kelajakda, dunyoning barcha hududlarida ham turli ijtimoiy – iqtisodiy, demografik omillar ta‘sirida qariyalar salmog‘i ortib borar ekan. 2050 yilga borib jami aholi tarkibida qariyalar salmog‘i rivojlangan davlatlarda 25 – 30 foizga, rivojlanayotgan davlatlarda esa 8 – 10 foizga yetishi kutilmoqda. 1998 yil ma‘lumotiga qaraganda, dunyo bo‘yicha 65 yosh va undan yuqori yoshdagilar jami aholining 7 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 2017 yilda o‘sh sur‘ati davom etganligi bois, ular ulushi 9 foizga etdi.

BMT ma‘lumotiga qaraganda, 1990 yilda aholini qarish jarayoni bo‘yicha davlatlar quyidagicha taqsimlangan:

- 61 davlat (1,200 mln.kishi) aholisi qari davlatlar hisoblangan;
- 58 davlat (2700 mln. aholi) qarilik bo‘sag‘asida;
- 73 davlat (980 mln.aholi) demografik yosh;
- 23 davlatdan esa aholi qarishi bo‘yicha ma‘lumot bo‘lmagan. Hozirgi davrga kelib esa demografik qari davlatlar soni ko‘payganligi tabiiy.

Dunyo davlatlaridan qit‘alar bo‘yicha Osiyoda Armaniston, Kipr, Gretsiya, Isroil, Livan, Qozog‘iston, Xitoy, Koreya, Yaponiya, Tayvan davlatlarida, Afrikadagi Yashil Burun, Seyshel orollari davlatlari aholisining yarmidan ko‘prog‘i demografik qarish muammosini boshidan kechirmoqda. Binobarin, bu muammo Yevropa davlatlarida allaqachonlar qator sotsial-iqtisodiy oqibatlarini keltirib chiqarish darajasiga etgan. Ammo Osiyo davlatlari ichida ham aholi qarishi davlat darajasidagi muammoga aylangan davlatlar mavjud. Bularga yuqorida ta‘kidlaganidek Yaponiya, Xitoy davlatlarini yaqqol misol qilib keltirish mumkin. Jumladan, Xitoy dunyoda aholi soni bo‘yicha eng yirik davlat sanaladi, uning aholisi 1,3 mlrd kishidan ham ko‘proq.

Amerika Qo'shma Shtatlari 300 milliondan ortiq aholisi bilan Xitoy va Hindistondan keyingi uchinchi davlatdir. Xitoy yer maydoni Amerika Qo'shma Shtatlaridan salgina kichikroqdir (Xitoy maydoni 9,6 million kv. km, AQSHniki esa 9,8 kv.km), ammo aholisi AQSHdan 4,4 barobardan ortiqroqdir. Bu yerda Xitoy va Amerika Qo'shma Shtatlarida keksa va uzoq umr ko'ruvchilar ham katta qiziqish uyg'otadi.

Ularni hisoblashda AQSH aholi ro'yxati Byurosi ma'lumotlaridan namuna olishimiz mumkin, 60 va undan kattalar, keksalar, 80 va undan kattalar esa eng qarilar hisoblanadi. Butun dunyo bo'ylab 2000 yil 606 milliondan ortiq keksalar va 69 milliondan ortiq eng qarilar mavjudligi qayd etilgan. 2000 yil dunyodagi barcha keksalarning 21 foizi (yoki deyarli 129 milliondan ortigi) Xitoyda yashagan, AQSH bilan solishtirsak 7,6 foiz (yoki deyarli 46 million) bu yerda yashagan.

Agar 2000 yilgi Xitoydagi barcha keksa insonlarni bir mamlakat sifida qaralsa, u dunyodagi aholi soni bo'yicha sakkizinchi mamlakat, ya'ni Xitoy, Hindiston, AQSH, Indoneziya, Braziliya, Rossiya va Pokistondan keyingi davlat bo'lar edi (United Nations, 2003). Dunyodagi barcha 69 million eng qarilarning 16 foizi 2000 yil Xitoyda yashagan, AQSH bilan solishtirganda u 13,1 foizni tashkil etgan.

1970 yillarning boshlarida Hitoy aholi soni jadallik bilan o'sib kyetishini oldini olishga qaratilgan siyosat olib borishni boshladi, buning uchun butun mamlakat bo'ylab tugilishni nazoratga oldi, farzandlar tugilishi orasidagi uzoq intyervalni belgilab byerdi, nikohga kirishni kechiktiruvchi sabalar ishlab chiqdi, farzandlar soni kamaydi.

Shunga qaramay, 1960 yillarda Xitoyda tugilgan bolalarning miqdori ko'pligi, Xitoy xukumatini 1970 yillar oxirida aholi soni o'sishiga demografik impuls berishidan xavotirga soldi. Shu yo'l bilan 1979 yili oilada farzandlar sonini kamaytirish, bir boladan ortiq farzandi bo'lmasligini qo'llab quvvatlash tadbirlari, ayniqsa, shahar joylarda kuchaytirish natijasida bir oilaga bir bola kompaniyasi ishni boshlashdilar. Ushbu tadbirlar tufayli, ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish fonida 1950 yillardagi har bir ayolga o'rtacha oltita farzand to'g'ri kelishidan, 1990 yillar oxiriga kelib, u deyarli ikki barobarga pasaytirishiga yerishildi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida ham tug'ilish darajasi tushib borar edi, ammo bu jarayon Xitoyda kechganidek kuzatilmadi. Tugilishning ushbu pasayishi yuqoridagi boblarda ko'rib o'tilgan. Takidlanganidek, AQSHda tugilish darajasi o'n to'qqizinchi asrdayoq tushishni boshlagan edi.

Tugilishning umumiy darajasi (oq tanli aholida) 1870 yilda 4,5 da 1900 yilda 3,5 gacha pasaygan (AQSH aholi ro'yxati byurosi 1975 yil). 1920 yilga kelib, aynan birinchi jahon urushidan keyin bu ko'rsatkichlar 3,2 gacha pasaygan. 1950 yillar oxirida "bebi bum" davrida, bu ko'rsatkich o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan, ya'ni 3,7 ni tashkil etgan. Shuni alohida qayd etish kerakki, 2000 yildagi Xitoy va AQSHdagi keksa kishilar va uzoq umr ko'ruvchilar tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari pasaygan demografik rejim paytidagi ko'rsatkichlardir. Ushbu o'tish bosqichlarining oqibatlari, ayniqsa, Xitoyda uzoqni o'ylab ishlab chiqilmaganligi, yangi asrning bir necha o'n yilliklarida ham kuzatiladi. Prognozlarga ko'ra 2020 yilda dunyoda 1 mlrd.dan ko'proq keksa kishilar mavjud bo'lsada, ularning aksariyati, ya'ni chorak

qismi (240 mln.) Xitoyga va 7 foizdan ko'progi AQSHga to'g'ri keladi. 2020 yilda taxminlarga ko'ra 137 million uzoq umr ko'ruvchilar mavjud bo'lib, ularning 17 foizi Xitoyda va 9 foizi AQSHda yashaydilar.

Yangi asrning o'rtalariga kelib (2050 yil) prognoz qilinayotgan yer yuzidagi 9,4 milliard kishidan deyarli 2 mlrd. keksalarni tashkil qiladi. Uning 424 millioni (21 foizdan ortigi) Xitoyda va deyarli 100 millioni (5 foiz) Amerika Qo'shma Shtatlarida istiqomat qilishlari kutilmoqda. Prognoz qilinayotgan 424 millionni tashkil etayotgan keksa kishilarning miqdori juda katta. 2050 yilda Xitoyda mavjud bo'lishi prognoz qilinayotgan keksa kishilarning miqdori 2000 yilda dunyoda mavjud bo'lgan (591 million) keksalarda bor yo'gi 167 millionga kamroq bo'ladi.

Dunyo bo'yicha 2050 yilga aholi prognozlariga ko'ra 399 milliondan ortiq uzoq umr ko'ruvchi erkaklarning 23 foizi Xitoy va 7 foizdan ortigi Amerika Qo'shma Shtatlariga to'g'ri keladi. 2000 yilda yer sharida mavjud bo'lgan 68,2 million uzoq umr ko'ruvchilarga nisbatan 2050 yilda Xitoyda 1,4 barobar ko'proq, ya'ni 92,5 million uzoq umr ko'ruvchilar yashashi taxmin qilinmoqda.

Katta miqdordagi keksa kishilarning aholi tarkibida mavjud bo'lishi muammo bo'lmas edi, agar aholi o'rtasida tugilish darajasi yuqori bo'lganida. Aholi tarkibida keksalarning yoshlarga nisbatan yuqori bo'lishi bu albatta turli xil iqtisodiy, ijtimoiy va ularga bogliq muammolarning paydo bo'lishiga olib keladi. Xitoy va AQSHda yaqin yillar ichida aholi qarishining boshqa muammolariga qanchalik bogliqligini vaqtning o'zi ko'rsatadi.

O'zbekistonda 2017 yil 1 yanvarda aholining umumiy soni 32,5 milliondan oshdi². Agar respublika aholisini yosh tarkibi bo'yicha tahlil etilsa, hozir (2017 y.) O'zbekistonda 0-14 yoshli aholi jami aholining 28,0 foizini, 15-64 yoshli aholi 68,0 foizni, 65 yosh va undan katta yoshdagi aholi 4,0 foizni tashkil etmoqda. Demak, qarish shkalasi bo'yicha O'zbekiston jahondagi aholisi —yoshl davlatlar qatoriga kiradi. Shunday bo'lsada respublikada qariyalar soni bir muncha oshib bormoqda. Bu hol esa o'z navbatida, O'zbekistonda ham qariyalarning ijtimoiydemografik guruh sifatidagi mavqe'i oshib borishini hamda ularga alohida ijtimoiy-iqtisodiy e'tibor lozimligini taqozo etadi.

E'tiborga molik jihati shundaki, O'zbekistonda mehnat yoshi erkaklar uchun 16-59 yosh, ayollar uchun esa 16-54 yosh etib belgilangan. Mehnat yoshidan yuqori, ya'ni 55 yosh va undan katta ayollar, 60 yosh va undan katta erkaklar soni 1991-2017 yillarda 20,7 foizga oshdi. Ko'pchilik Markaziy Osiyo davlatlari qatori O'zbekiston ham aholisi nisbatan yosh davlatlar guruhiga kiradi.

O'zbekistonda keyingi yillarda aholisining yosh tarkibi birmuncha o'zgargan. Jami aholi tarkibida bolalar salmog'ining keskin kamayib borishi kuzatilmoqda. 1991 – 2002 yillarda O'zbekistonda bolalar salmog'i 4,4 foizga qisqargan. Bu hol birinchi navbatda, respublikada tug'ilishning keskin kamayishi bilan bog'liqdir. 1991 yilda O'zbekistonda tug'ilishning umumiy koeffitsienti 34,5 ‰ ni tashkil etgan bo'lsa, 2001 yilda bu ko'rsatkich 20,4 ‰ ni tashkil etdi.

Tug'ilish qisqa davr ichida deyarli 14 ‰ ga kamaydi. Ma'lumki, 1985 – 1990 yillarga qadar O'zbekistonda tug'ilish yuqori darajada bo'lgan. Ana shu davrda tug'ilgan ko'plab bolalar 1995 yildan boshlab mehnat yoshiga qadam qo'ygan. Natijada, jami aholi tarkibida mehnat yoshidagi aholi salmog'i ortib bormoqda. Shu

sababli aholi tarkibida qariyalar salmog‘i biroz kamaygan. Mehnat yoshidagi aholi salmog‘ining ortib borishi respublikada 2005 – 2010 yillarga qadar davom yetishi mumkin. Keyinchalik esa aholi tarkibida qariyalar salmog‘i oshib borishi ehtimoli bor.

O‘zbekistonda nafaqa yoshiga etganlar ham o‘z hohishlari bilan, salomatliklari yo‘l qo‘ysa, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishlari mumkin. Hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiyotida band aholining ma‘lum qismini nafaqa yoshidagi aholi tashkil etmoqda. O‘zbekiston davlati nafaqa yoshidagi aholiga, qariyalarga alohida e‘tibor bilan qaraydi. 2002 yilni “Qariyalarni qadrlash yili”, deb e‘lon qilinishi ham so‘zimizni isbotlaydi. Qariyalarni e‘zozlash, ularga g‘amxo‘rlik ko‘rsatish bo‘yicha respublikada juda ko‘p chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Respublikada qariyalar va nogironlar uchun maxsus g‘amxo‘rlik uylari mavjud. Hozirgi kunga kelib bunday muassasalar soni respublikamizda 29 taga etgan va ularda 6 mingga yaqin qariyalarga g‘amxo‘rlik qilinmoqda.

Bu raqamlarni aytib faxrlanish albatta milliy urf odatlar qadrlanadigan, qariyalarni ezoqlash zarurligi alohida uqtirilib tarbiyalanadigan o‘zbek oilalari uchun achinarli holdir. Ammo ming afsuslar bo‘lsinki, demografik jarayonlardagi oxirgi 30 yilga yaqin vaqt ichidagi o‘zgarishlar, aholi yosh tarkibida qariyalarning ulushi ortishiga olib kelmoqda va bu hali uzoq davom etadi.

Qadriyatlar qadrlanadigan yurtda bugungi yoshlar tarbiyasiga alohida e‘tibor kuchaytirilmas ekan qariyalar uyi yoki boshqacha aytganda g‘amxo‘rlik uylariga ehtiyoj, talab ortib boravayeradi. Shu o‘rinda keltirish joizki, qariyalar miqdorining ko‘payib borishi, nafaqat g‘amxo‘rlik uylarini ko‘paytirishni, balki qariyalar bilan ishlovchi alohida mutaxassislarni (tibbiyot, ijtimoiy, pensiya ta‘minoti v.h.) tayyorlashni, gerontologiya sohasida tadqiqotlarni ko‘paytirish va ularni qo‘llab quvvatlashni taqozo etadi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholi tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi yosh-jins piramidasining ahamiyati nimalardan iborat?
3. Aholi yosh tarkibiga ta‘sir qiluvchi omillarni sanab bering.
4. Aholining jinsiy tarkibiga ta‘sir qiluvchi omillarni sanab bering.
5. Yosh kontingenti tushunchasiga ta‘rif bering.
6. Regressiv, progressiv, statsionar yosh tarkiblari nima?
7. Yosh akkumulyasiyasi nima?
8. Demografik yuk koeffitsienti deganda nimani tushunasiz?
9. Aholining qarishi va qarish turlari.
10. Aholi qarishining dunyo hududlari bo‘ylab farqi va uning omillari.
11. Aholi keksayish shkalasiga ta‘rif bering.
12. Qarish indeksiga ta‘rif bering.

6-MAVZU. AHOLINING IRQIY TARKIBI

REJA:

6.1. Dunyo aholisi irqiy tarkibining turlari va xususiyatlari

6.2. Irqlar geografiyasi

6.1. Dunyo aholisi irqiy tarkibining turlari va xususiyatlari

Irq-bu kishilarning tarixiy tarkib topgan yirik hududiy guruhlaridir. Irqlar kelib chiqishiga ko'ra bir bo'lib, faqat ba'zi bir tashqi fiziologik belgilariga-sochining shakli va rangi, tanasining rangi, ko'zlarining shakli, yuz suyaklarining o'lchamlari va ayrim xususiyatlari, burun, lab tuzilishiga ko'ra farq qiladi. Bu irqlar nasldan-naslga o'tadi. Irqiy belgilar odam zoti paydo bo'lganidan keyin yashash sharoitidagi tafovutlar ta'sirida vujudga kelgan. Odamlarning anatomik va fiziologik hamda ruhiy xususiyatlarida irqiy farqlar yo'q. Irqiy tafovutlar jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etmaydi¹. Yer shari aholisi uchta asosiy irqqa bo'linadi. Bular yevropeid, mongoloid va negr-avstraloid yoki ekvatorial irqlari. Yirik irqlar, o'z navbatida, mayda irqlarga ham ajraladi. So'nggi yillarda mutaxassislar ekvatorial irqni ikki mustaqil – negroid va avstraloid irqlarga bo'lishni taklif etmoqdalar.

Irqlar – umumiy irsiy morfologik va fiziologik belgilarga ega bo'lgan, tarixiy shakllangan kishilar guruhidir. Ko'pchilik olimlar irqlarning kelib chiqishida hozirgi ko'rinishdagi inson bitta markazda, ya'ni, taxminan O'rta yer dengizining sharqi, unga qo'shni hududlar – Janubiy Yevropa, Shimoliy va Sharqiy Afrika va G'arbiy Osiyoda paydo bo'lgan, degan g'oyani ilgari suruvchi monotsentristik ta'limotni yoqlaydilar. Paleolit oxirida irqlar ikkita hudud – g'arb (shimoli-sharqiy Afrika va janubi-g'arbiy Osiyo) va sharqda (janubi-sharqiy va sharqiy osiyo) yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Keyinroq, insoniyat yer shari bo'ylab tarqalib va o'zaro qorishib, hozirgi qiyofadagi irqlar shakllangan.

Katta irqlar to'qnashgan hududlarda oraliq va aralash irqiy tiplar vujudga kelgan. Oraliq irqlar shu darajada uzoq o'tmishda shakllanganiki, endilikda, ular ikki irqning aralashishi natijasimi, yoki katta irqlarning ular bo'lingungacha bo'lgan xususiyatlarni o'zida saqlab qolganini aniqlash qiyin. Aralash irqiy tiplar esa, nafaqat, qadimda, shu bilan birga, o'rta asrlarda hamda yangi va eng yangi tarixda yuzaga kelgan. Oraliq irqlarning tipik vakillari – janubiy Hindistonning dravid tipi hamda sharqiy Afrikadagi efiofiya tipi hisoblanadi; aralash tiplarga Amerika metislari va mulatlarini kiritish mumkin.

Negroid irqi-Afrikada joylashgan. Negroidlar uchun qora, jingalak sochlar, qo'y ko'z, tez-tez pigmentlashib turadigan tyeri, zaif yoki o'rtacha rivojlangan uchlamchi jun qoplami, o'rtacha chiqib turgan yonoq suyagi, oldinga kuchli chiqqan jag', zaif chiqib turgan keng burun, qalin lablar xarakterlidir. Negroid belgilar ko'proq Sahroi Kabir janubida yashaydigan xalqlar uchun xosdir. Shu bilan birga, negroidlarga past bo'yli Markaziy Afrika pigmeylari, bo'yi nihoyatda past bo'lgan negrillilar hamda negroid (sochi nihoyatda jingalak) hamda mongoloid xususiyatlar (qurigan barg rangidagi sarg'aygan tyeri, keng yuz) qorishib ketgan janubiy Afrika bushmenlari va gottentotlari tegishlidir.

Yevropeoid irqi-Yevropa, Shimoliy Amerika, Old Osiyo, Shimoliy Amerika va Kanada, Avstraliyaning bir qismi, Yangi Zelandiyada keng tarqalgan. Yevropeoidlar turlicha tusdagi jingalak yoki to'g'ri yumshoq sochi, sariq yoki bug'doyrang tyerisi, kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami, zaifroq chiqib turgan yonog'i va jag'i, kambar burni, ingichka yoki o'rtacha qalinlikdagi lablari bilan ajralib turadi. Yevropeoidlar asosan sochi va ko'zining rangi bo'yicha ikkita yirik – shimoliy va janubiy guruhlariga bo'linadi. Shimoliy tarmog'i shimoliy Yevropani egallaydi.

Janubiy tarmog‘i Yevropaning janubi, shimoliy Afrika, Old Osiyo va Shimoliy Hindistondir. Bular o‘rtasidagi farq odamlarning bo‘yi, ko‘zi, sochi va tyerisining rangida. Shimoliy tarmog‘idagilarning bo‘yi baland, rangi tiniq, qirra burun bo‘lsa, janubidagilar o‘rta bo‘y, to‘q rang va to‘g‘ri sochi, qoracha ya‘ni, bug‘doy mag‘iz tyerisi bilan ajraladi.

Shimoliy guruhga terisi kam pigmentlashadigan Skandinaviya va unga qo‘shni hududlardagi xalqlar, bug‘doyrang tyeri, qorasoch, qo‘y ko‘z xarakterli bo‘lgan janubiy guruhga – Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Old, Markaziy va Janubiy Osiyo xalqlari kiradi. Yevropaning katta qismi oraliq mintaqada bo‘lib, undagi xalqlar Yevropeoid irqining na shimoliy, na janubiy guruhiga mansub emas. Shimoliy va janubiy yevropeoidlar hamda oraliq guruhlar kishilarning bo‘yi, sochi va ko‘zining rangi, bosh shakli bo‘yicha ko‘plab kichik irqlarga ajratiladi. Shimoliy guruh tarkibida – atlantika-boltiqliq va belomor-boltiqliq irqlari, oraliq formalar tarkibida – alp, o‘rta Yevropa, Sharqiy Yevropa irqlari, janubiy guruh tarkibida – o‘rtayer dengizi, hind-afg‘on, adriatika (dinar), old osiyo (armenoid), pomir-farg‘ona irqlarini kiritish mumkin.

Mongoloid irqi ham yevropeoid irqi singari ikki tarmoqqa bo‘linadi: Shimoliy va Sharqiy. Shimoliy mongoloidlarga mo‘g‘illar, tungus-manchjur xalqlari kirsa, Sharqiy mongoloidga koreyslar, Shimoliy xitoylar kiradi. Negroid irqi asosan Afrikada keng tarqalganligi ayon, biroq ma‘lum bir jihatdan ular AQSH va Karib havzasida ham uchraydi. Bu irqlar o‘rtasidagi farq unchalik katta emas. Janubi-Sharqiy Osiy, Avstraliya va Okeaniyada negroid irqiga o‘xshash odamlar yashaydi. Ammo ular ba‘zi belgilariga ko‘ra negroidlardan keskin farq qiladi. Shu boisdan, olimlar ularni to‘rtinchi - avstraloid irqi, deb atashmoqda. Dunyo aholisining 70 foizini asosan uch irq vakillari tashkil qiladi (yevropeoidlar-43,6, mongoloidlar-19,1, negroidlar 6,6 foiz) qolgan 30 foizi aralash va boshqa oraliq irqlarga to‘g‘ri keladi.

Mongoloidlar uchun to‘g‘ri qattiq qora sochlar, zaif rivojlangan uchlamchi jun qoplami, sariq tusli tyeri, qisq ko‘z, keng yuz, kuchli chiqib turgan yonoq suyagi, past qansharli ingichka yoki o‘rtacha kenglikdagi burun, ko‘z qovog‘ining yuqori qismini ajin qoplashi xarakterlidir. Kelib chiqishi va ko‘pgina belgilari bo‘yicha ularga Amerika hindulari yaqin, biroq, hindularda umumiy mongoloid qiyofa yo‘qolib ketgan, epikantus kam uchraydi, burni cho‘zinchoq. Osiyo mongoloidlari ikki, ya‘ni matyerik va tinch okeani guruhlariga ajratiladi. Matyerik mongoloidlari tinch okeani guruhidan pigmentasiyaning sustligi, skelet massasining kattaligi, keng yuzi va boshqa belgilar bilan ajralib turadi. Mongoloidlar orasida matyerik va tinch okeani guruhlarini xususiyatlarini o‘zida birlashtirgan hamda o‘ziga xos belgilarga ega arktika guruhi (masalan, burnining juda torligi) alohida o‘rin egallaydi.

Tinch okeani guruhidan janubda malayya irqi, deb ataluvchi, biroq avstraloidlarning juda ko‘p belgilari (to‘lqinsimon sochlar, anchagina qora tyeri, qalin lab, nisbatan keng burun va h.k.) uchraydigan mongoloidlarning janubiy guruhiga mansub xalqlar yashaydi. Ular avstraloid irqining turli guruhlarini bilan qorishishlari tufayli, hozirda mongoloid irqi tarkibiga kiritilmay, mongoloid katta irqining Osiyo tarmog‘i va avstraloid irqi o‘rtasidagi oraliq va aralash irqiy formalar, deb hisoblanmoqda. Ta‘kidlash joizki, boshqa yirik irqlarga hamda ularning oraliq va

aralash formalariga nisbatan tinch okean va janubiy mongoloidlar orasidagi chegara to'liq aniqlanmagan.

Avstraloidlar tyerisining to'q rangi, keng burni, ularni negroidlar bilan yaqinlashtiruvchi qalin lablari, biroq ulardan farqlantiruvchi to'liqinsimon sochlari (avstraliyaliklar, veddoidlar), kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami (avstraliyaliklar), ba'zan biroz zaiflashadigan pigmentasiya bilan ajralib turadi. Boshqa barcha yirik irqlardan farqli o'laroq, avstraloidlarning alohida guruhlari (Avstraliya aborigenlari, papuaslar va melaneziyaliklar, veddoidlar hamda negritoslar va aynlar) o'z irqiy belgilari bilan ajralib turadi. Avstraliya aborigenlari pigmentasiya bo'yicha negroidlarga, sochining shakli va uchlamchi jun qoplami rivojlanishi bo'yicha – yevropeoidlarga yaqin. Avstraloid irqiga mansub belgilar yaqqol namoyon bo'lgan papuaslar va melaneziyaliklarning sochlari negroidlarga o'xshash jingalak.

Avstraloidlarga o'xshash umumiy jihatlari ko'p bo'lgan veddoidlar o'zlarining past bo'yi, yuz tyerisining jun bilan kam qoplanganligi, qosh ustidagi suyaklari va keng burni bilan ajralib turadi. Nihoyatda past bo'yli va jingalak sochli negritoslar va aynlar genetik jihatdan boshqa avstraloidlarga bog'liq bo'lsalarda, o'zlarining tashqi ko'rinishi bo'yicha ulardan keskin farqlanadi. Ularda deyarli barcha katta irqlarning ma'lum xususiyatlari o'z aksini topgan (yevropeoidlardan – yorqin rangli tyeri va juda kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami, avstraloidlardan – keng burun va nishab peshona hamda mongoloidlardan –epikantusning mavjudligi). Odatda mongoloid, avstraloid va yevropeoid irqlariga mansub belgilari bo'lgan Madagaskar, Gavayi, Polineziya va Mikroneziya aholisining aralash irqiy tiplari (Madagaskar aholisi uchun – negroid ham) alohida ajratiladi.

Turli irqiy guruhlarga mansub yuqorida ko'rsatilgan tashqi farqlardan tashqari, ularda fiziologik va biokimyoviy jihatdan tafovutlar ham mavjud. Jumladan, turli irqlar qon guruhi, tishlarining joylashuvi, ta'm bilishi, oqsil zardobi, rang turlarini ajratishi (daltonizm) va h.k. xususiyatlar bilan ham birbiridan farqlanadilar.

6.2. Irqlar geografiyasi

Etnoslar, tillar va dinlardan farqli o'laroq, irqlar orasida qandaydir aniq chegarani belgilash juda qiyin. Irqlarning aralashuvi ko'p ming yillar davom etib, tinimsiz va ayni paytda jadal sodir bo'ladigan jarayondir (dunyo aholisining 30 foizi aralash va oraliq irqlarga mansub kishilar). Shuning uchun irqiy farqlar odatda birbiridan uzoqda joylashgan kishilar guruhlari orasida yaxshi seziladi, o'zaro yaqin yashaydigan kishilar orasida esa deyarli bilinmaydi.

Ta'kidlash joizki, asosiy morfologik, fiziologik va psixologik xususiyatlariga ko'ra, insoniyat bir xil. Irqiy tafovutlar inson tanasi tuzilishidagi eng muhim biologik xususiyatlarga taalluqli emas va kamsonli qiyosiy belgilarda namoyon bo'ladi. Har qanday irq vakillari o'rtasidagi nikohdan sog'lom farzand tug'ilishi mumkin. Irqiy va etnik birliklar nisbati masalasi juda murakkab. U yoki bu birlikning tabiati o'zaro keskin farq qilishini ularni ajratishda qo'llaniladigan mezonlarning xilma-xilligidan ham bilish mumkin. Ayni paytda, qadimda odamlarning irqiy tiplari xuddi etnik birlikda bo'lgani kabi, kishilarning hududiy guruhlari asosida shakllangan.

Qabilalar dastlab irqiy jihatdan ham bir xil bo'lgan. Asta-sekin, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonida va yer shari bo'ylab tarqalishi natijasida, turli

qabila guruhlari o'zaro qo'shilib keta boshladilar. Agar kishilarning etnik guruhlari shakllanishi ko'proq ijtimoiy ahamiyat kasb etsa, irqiy belgilar esa asosan biologik jarayonlar hosilasidir.

Xalqlar katta irqlar darajasida bir xil bo'lishi mumkin, lekin deyarli doim bu irqlarning ayrim bo'linmalariga nisbatan xar xil. Masalan, Yevropa xalqlarining mutloq ko'pchiligi yevropeoid irqiga mansub, biroq ulardan har biri ushbu irqning ikki, va hatto ba'zan har uchala (shimoliy, oraliq va janubiy) guruhi vakillarini o'z ichiga oladi. Agar katta yevropeoid irqining mayda irqiy tiplari (belomor-baltika, alp, dinar va h.k.) haqida gapiradigan bo'lsak, ularning chegarasi etnik chegaralar bilan umuman mos kelmaydi. Xuddi shu kabi irqlar va til bo'linmalari orasidagi chegaralar ham o'zaro mos kelmaydi. Masalan, turk guruhiga mansub tillar mongoloid irqi vakillari orasida ham (yoqutlar, tualiklar va h.k.), yevropeoidlar orasida (ozarbayjonlar, turklar va h.k.) ham keng tarqalgan; ko'pchilik turk tillarida so'zlashadigan xalqlar aralash irqiy formalarga mansub. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ko'pchilik Amerika mamlakatlari etnoslar shakllanishida irqiy tiplar jadal qo'shilishining yorqin misoli bo'la oladi. Metisasiya asosan qadimda va o'rta asrlarda bo'lib o'tgan eski Dunyodan farqli ravishda, bu yerda mazkur jarayonlar so'nggi uchto'rt asrda ro'y byerdi va hozir ham davom etmoqda. Zamonaviy Amerika xalqlari ikki, ba'zan uch irq vakillari qo'shilishidan paydo bo'lganlar. Bunda Afrikadan keltirilgan, turli qabilalarga mansub, yangi joylarda oqlar bilan ketma-ket o'rnashgan negrlar tezda qabila tillarini unutib, o'zlari yashay boshlagan mamlakatning hukmron tillarini (ingliz, ispan, portugal, fransuz) o'zlashtirdilar. Atrofdagi aholi bilan qo'shilib, ular ayrim mamlakatlarda millatni (braziliyaliklar, kubaliklar) tashkil etuvchi asosiy etnik komponentlarga aylandilar. Boshqa mamlakatlarda, ayniqsa, AQSHda, ularning oq aholi bilan qo'shilish jarayoniga irqiy kamsitish siyosati orqali sun'iy to'siqlar qo'yildi.

MDH va Boltiqbo'yi mamlakatlarida yevropeoid irqining har uchala guruhiga mansub kishilar ko'pchilikni (80% dan ortiq) tashkil etadi. Shimoliy guruh boltiq xalqlariga, shimoli-g'arb – ruslarga, janub esa asosan kavkaz xalqlariga tegishli. Oraliq formalarga ruslarning katta qismi, ukrainlar, beloruslar va boshqa xalqlar kiradi. Sharqiy Sibir va Uzoq Sharqning tubjoy xalqlari mongoloidlarning matyeriak guruhiga mansub, eskimoslar esa mazkur irqning arktika guruhini tashkil etadi. Volgabo'yida, Uralda, G'arbiy Sibirda va Qozog'istonda qadimdan yevropeoid va mongoloidlar o'rtasida oraliq zona shakllangan. Boz ustiga, mongoloid irqini namoyon qiluvchi belgilar sharqqa tomon kuchayib boradi. Mongoloid belgilari ustunlik qiluvchi G'arbiy Sibir tekisligi va Sayan-Oltoy zonasi xalqlari Ural irqiy guruhi tarkibiga kiradilar.

Volgabo'yi va Uralda yashovchi fin (mordva, mari, udmurt, saam) va turk (chuvash, boshqird va tatar) tillarida so'zlashuvchi xalqlarda mongoloid irqiga mansub belgilar ancha zaif rivojlangan; ushbu xalqlarni laponoid va uraliyoni irqiy tiplari, deb atash qabul qilingan.

Xalqlarning buyuk ko'chishi davrida Markaziy Osiyo mongoloidlarining ko'pchiligi, tubjoy aholisi asosan yevropeoidlardan iborat bo'lgan G'arbiy Sibirning cho'l mintaqasiga, Qozog'istonga, O'rta Osiyoga va Janubi-Sharqiy Yevropa

cho'llariga kirib bordilar. Natijada, bu yerda ikkita aralash irqiy tip: asosan zamonaviy qozoqlar orasida tarqalgan janubiy sibir (ularda mongoloid irqining belgilari yaqqolroq namoyon bo'lgan) hamda turkmanlar, o'zbeklar va qisman tojiklar uchun xarakterli bo'lgan o'rta osiyo (ularda mongoloid irqiga mansub belgilar juda kam seziladi) tipi shakllandi. Sibirga dastlab ko'chib kelgan ruslar mahalliy aholi bilan aralashib, nafaqat, etnomadaniyati, shu bilan birga irqiy jihatdan farqlanuvchi, o'ziga xos, kamsonli guruhni tashkil qildilar (kamchadallar, yasashlar va h.k.).

Yevropa aholisi deyarli to'liq (Afrika, Janubiy Osiyo va Hindistondan yaqin o'tmishda kelgan muhojirlar bundan mustasno) yevropeoid irqiga tegishli. Qit'aning chekka shimol va janub mintaqalari aholisi irqiy tiplari bo'yicha o'zaro keskin farqlanadilar; bir tomonda, baland bo'yli, sariq soch, ko'kko'z norveglar (shimoliy yevropeoidlar), va ikkinchi tomonda, nisbatan past bo'yli, qorasoch, qo'y ko'z italyanlar (janubiy yevropeoidlar) o'rtasida o'xshash belgilar kamligini payqash mumkin. Shu bilan birga, Yevropada irqiy belgilar shu darajada sekin o'zgaradiki, kichik irqalar o'rtasidagi aniq chegarani belgilash mumkin emas. Shartli ravishda Skandinaviya mamlakatlari, Islandiya, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Nidyerlandiya va Germaniyada shimoliy yevropeoidlarning atlantika-boltiq irqiy tipi tarqalgan, deb qabul qilingan.

Pireney yarim oroli, janubiy-g'arbiy Fransiya, janubiy va markaziy Italiya, janubiy Gretsiya, O'rta Yer dengizi orollari aholisi janubiy yevropeoidlarning o'rta yer dengizi irqiy tipiga, sobiq Yugoslaviya, shimoliy Gretsiya, Bolgariya, shimoliy Italiya va janubiy Avstriya – dikar irqiy tipiga mansub. Yevropaning boshqa aholisini irqiy jihatdan ajratish murakkab bo'lib, —oraliq va o'rta Yevropa formalaril, deb ataluvchi mavhum tushuncha ostida birlashgan guruh tarkibiga kiritadilar. Umuman mintqa aholisining 17 foizi shimoliy va 32 foizi janubiy yevropeoidlarga, yarmidan ko'prog'i oraliq va o'rta Yevropa formalariga taalluqli.

Osiyo aholisi antropologik jihatdan nihoyatda murakkab bo'lib, bu yerda barcha katta 4 irqning ko'pchilik guruhlari tarqalgan. Janubiy yevropeoidlar jami aholining 29 foizini tashkil etib, ular Old Osiyo va Shimoliy Hindistondagi Old Osiyo, Hind-Afg'on, Pomir-Farg'ona irqiy tiplari vakillaridan iborat. Mongoloidlar (taxminan 31 % aholi) shimoliy yoki matyerik (mo'g'ullar, tungus-manchjuriya xalqlari) va sharqiy yoki tinch okean (koreyslar, shimoliy xitoylar) guruhlarga ajratiladi. Mongoloidlarga mongoloid va avstraloid irqilari o'rtasidagi aralash va oraliq formalar uzviy bog'liqdir. Ushbu formalarga quyidagilar tegishli: janubiy Osiyo tipi yoki janubiy mongoloidlar guruhi (25% aholi) – Janubiy xitoylar, Indoneziyaliklar, Filippinliklar, Hindixitoy xalqlari; ayrim ayn elementlari uchraydigan yapon tipi (5% aholi), va Sharqiy Indoneziya tipi (Molukki orollari aholisi).

Osiyoda avstraloid irqi vakillari juda kam (0,4% aholi), biroq ular ko'plab hududlarda tarqalgan. Veddoid tipi Shri-Lankadagi veddlardan tashqari, dravid va munda xalqlarining ayrim guruhlari hamda hind ariy til guruhiga mansub baxillar; papuas-melaneziya tipi – Sharqiy Indoneziya xalqlari orasida; negritoslar – Filippin alueltlari, Malayziya semanglari, Hindistondagi andamanliklar; ayn tipi – Yaponiyadagi ayn xalqlari orasida uchraydi. Yevropeoidlar janubiy tarmog'i va

veddoidlarning qadimiy aloqalari hududida Janubiy Hindiston tipi (10% aholi) shakllangan. Uning asosiy vakillari bo'lib, dravid til oilasiga mansub Janubiy Hindiston xalqlari hisoblanadi.

Afrikaning 54,1 % aholisi Sudan, materigining markaziy va janubiy qismlarini egallagan negroid katta irqiga mansub. Turli hududlardagi negrlar irqiy belgilar bo'yicha o'zaro katta tafovut qiladilar – tyerisining rangi to'q qoradan jigarranggacha turlanadi, lab qalinligi, burun kengligi hamda bo'y balandligi bo'yicha o'zaro farqlanadilar, biroq barchasining sochi bir xilda jingalak.

Agar negrille va gotentotlarning bushmenlar bilan alohida ajralib turadigan morfologik jihatlari, sudanliklar va nilotlarning baland bo'yi va terisining qoraligi, Kongo daryosi havzasi negrlarining uzun boshli va barvasta ekanligi hisobga olinmasa negroidlarni turli irqiy tiplarga ajratish masalasi hali oxiriga yetmagan. Kongo daryosi tropik o'rmonlarida yashovchi negrilleylar uchun pakanalik (bo'yi 150 sm dan past), yupqa lab, yuz va tananing jun bilan kuchli qoplanganligi, boshqa negroidlarga nisbatan tana rangining ochligi xosdir. Janubig'arbiy Afrika cho'llarida yashovchi bushmenlar va gottentotlar boshqa negroidlardan tyerisining och rangi, past bo'ylari (150-160 sm), epikantusning mavjudligi bilan ajralib turadi va bu narsa ularni mongoloidlar bilan yaqinlashtiradi.

Afrika aholisining $\frac{1}{4}$ qismini tashkil etuvchi janubiy yevropeoidlar matyerik shimolidan to Sahroi Kabirgacha tarqalgan bo'lib, tarkibi asosan arablar va barbarlardan iborat. Afrika janubida 10 mln. ga yaqin G'arbiy Yevropadan chiqqan kishilar avlodlari yashaydilar va ular antropologik jihatdan yevropeoid irqining oraliq formalariga va uning shimoliy tarmog'iga mansubdirlar. Afrika aholisi irqiy aralashuvi asosan negroidlar va yevropeoidlar o'rtasida yuzaga kelgan. Ular orasidagi qadimiy aloqalar zonasida efiop tipi shakllangan. Burun shakli va yuz tuzilishiga ko'ra efioplar arablardan deyarli farq qilmaydilar, biroq ular tyerisining rangi xuddi negrlar kabi qora.

Afrika g'arbida fulbe xalqlaridan iborat, negroidlar va yevropeoidlar irqiy belgilarini o'zida aks ettiruvchi G'arbiy Sudan oraliq tipi tashkil topgan. Arablar bosqini va islom dinining tarqalishi natijasida janubiy yevropeoidlarning arab tilida so'zlashuvchi ma'lum aholisi Afrikaning ichki qismlariga kirib keldilar. Bu esa o'z navbatida, Sudan oraliq tipi shakllanishiga olib keldi. Madagaskarda JanubiSharqiy Osiyodan ko'chib kelgan janubiy mongoloidlar bilan tubjoy aholisining qorishishi oqibatida, mongoloid va negroid irqiy belgilarini namoyon etuvchi malagas oraliq tipi vujudga keldi.

Amerika xalqining irqiy tarkibi nihoyatda rang-barang bo'lib, bu yerdagi aholi shakllanishida insoniyatning barcha uch irqi vakillari ishtirok etgan. Yerli aholi – hindular va eskimoslar – Meksika yassi tog'larida, And tog'larida, Janubiy Amerikaning ichki o'lkalarida va Arktikaning ayrim hududlarida jamoa-jamoa bo'lib saqlanib qolganlar. Boshqa hamma joylarda yo irqiy jihatdan aralash aholi yoki keyin ko'chib kelganlar – yevropeoidlar va negroidlar – avlodlari ko'pchilikni tashkil etadi. Yerli aholi mongoloid irqining har xil tiplariga mansub.

Hozirgi paytda Amerikada yevropeoidlar boshqa irq vakillariga nisbatan keng tarqalgan. AQSH va Kanada aholisining 90 foizi, Lotin Amerikasi aholisining 25 foizi ularga mansub. Shimoliy Amerikaga, uning janubiy qismidan tashqari, asosan

yevropeoidlarning shimoliy va oraliq guruhleri (Buyuk Britaniya, Skandinaviya, Germaniya aholisi) vakillari ko‘chib keldilar. Biroq antropologik tip chegaralari o‘rtasidagi aralashuv jarayonida bu farqlar Yevropadagidan ko‘ra ham kamayib ketdi. Natijada, oraliq irqiy formalar hozirda ko‘pchilikni tashkil etadi. Lotin Amerikasida ispanlar, portugallar va italyanlarning avlodlaridan iborat asosan janubiy yevropeoidlar o‘rnashgan. Lotin Amerikasidagi ko‘pchilik yevropeoidlarda ma‘lum darajada hind yoki negr qoni alomatlari seziladi.

Hind va Yevropa nikohlari aralashuvidan hosil bo‘lgan avlodlar – metislar Amerika irqiy guruhleri orasida ikkinchi o‘rinni egallaydi. Meksika, ko‘pgina Markaziy Amerika davlatlari, Venesuela, Chili, Paragvay kabi Lotin Amerikasi mamlakatlarida ular aholining asosiy qismini tashkil etadi. Yevropa va Afrika aholisi qorishishi natijasida paydo bo‘lgan mulatlar soni nisbatan kam bo‘lib, ular tarkibiga AQSHliklarning bir qismi, Braziliya, Kuba, Venesuela aholisi, VestIndiya xalqlari kiradi.

Ba‘zi hollarda metislar va mulatlarni o‘zaro ajratish qiyin. Umuman aholi tarkibida aralash irqiy tiplar salmog‘i tinimsiz oshib bormoqda. Amerikada negroid irqiga aralashmagan (yoki kam aralashgan) Afrikadan keltirilgan negr-qullarning avlodlari kiradi. Yirik negroid guruhleri Braziliya va AQSHda yashaydilar hamda Gaiti, Yamayka va boshqa Vest-Indiya mamlakatlarining asosiy aholisini tashkil etadi. Umuman Amerikada yevropeoidlar jami aholining 53 foizini, metis va mulatlar – 34 foizni, negrlar – 7 foizni va mongoloid hindular 6 foizni tashkil etadi.

Avstraliya va Okeaniyada yevropaliklar kelgunga qadar aholining asosiy qismi avstraloid katta irqining ikki – avstraliya va papuas-melaneziya tiplariga mansub bo‘lgan. Okeaniyaning sharqi va shimolida – Polineziya va Mikroneziyada oraliq irqiy tiplar keng tarqalgan. XVII asrda, asosan yevropaliklar va qisman osiyoliklar orasida boshlangan yalpi immigratsiya ushbu mintaqa aholisi irqiy tarkibini keskin o‘zgartirib yubordi.

Avstraliya va Yangi Zelandiyada yevropeoid irqining asosan oraliq va qisman shimoliy tarmog‘iga mansub vakillari ko‘pchilikni tashkil etadi. Okeaniya aholisining yevropaliklar va osiyoliklar bilan qo‘shilishi Polineziya va Mikroneziyada hamda Fidji va Yangi Kaledoniyada metis guruhleri shakllanishiga olib keldi. Ko‘pgina Melaneziya orollarida va Yangi Gvineyada metislar kam. Umuman Avstraliya va Okeaniyada yevropeoidlar (asosan ularning oraliq tiplari) aholining 76 foizini, melaneziyaliklar va papuaslar 16 foizini, polineziyaliklar va mikroneziyaliklar 4,5 foizini tashkil etadi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholi irqiy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi irqiy tarkibini o‘rganishning ahamiyati nimalardan iborat?
3. Aholi irqiy tarkibi shakllanish tarixini baholang.
4. Katta irqlar nima?.
5. Negroid irqi uchun qanday xususiyatlar xos sanab bering?
6. Mongoloid irqi tarqalgan hududlar uchun xos bo‘lgan geografik omillar nima?

7-MAVZU. AHOLINING MILLIY TARKIBI

REJA:

- 7.1. Aholining milliy tarkibi
- 7.2. Aholining etnik umumiyliklar
- 7.3. Dunyo xalqlari klassifikatsiyasi
- 7.4. “Etnos” haqida tushuncha va uning belgilari
- 7.5. Yer sharidagi asosiy etnoslarning joylanish geografiyasi
- 7.6. L.N.Gumilyovning etnoslar hayoti xaqidagi gipotezalari-etnogeneze

7.1. Aholining milliy tarkibi

AHOLINING MILLIY TARKIBI-muayyan hudud yoki mamlakatda yashovchi aholining millatlar bo'yicha tarkibi. Aholining milliy tarkibi haqidagi ma'lumotlar aholi ro'yxati o'tkazish va statistik ro'yxat olib borish yo'li bilan aniqlanadi. Etnik statistika rivojlanmagan davlatlar, regionlarda esa aholining til birligiga, diniga qarab millatlarga, etnik guruhlariga ajratiladi.

Dunyo aholisining milliy tarkibini aniq bilish juda mushkul, chunki dunyoning ko'p qismlarida assimilyatsiya (qorishish) va konsolidatsiya (milliy jipslashish) jarayonlari keng tarqalgan. Ayrim mamlakatlarda o'tkazilgan ro'yxatlarda milliy tarkibi nisbatan to'la yoritiladi. Ba'zi hollarda esa millatlar haqida ma'lumot to'la ko'rsatilmaydi. Shuningdek, davlatlar bo'yicha qabul qilingan etnik terminologiyada ham farq mavjud. Mas, ingliz, frantsuz, ispan tilida so'zlashuvchi ko'pgina mamlakatlarda «millat» tushunchasi doimo «davlat» tushunchasi bilan tenglashtiriladi va «millat» atamasi davlatga mansublik — fuqarolikni bildiradi. Shuning uchun ko'p manbalarda etnik guruhlar — xalqpar haqida ma'lumotlar uchraydi. Dunyoda qariyb 3 ming xalq ro'yxatga olingan va ular turli qit'alarda istiqomat qiladi.

Evropa mamlakatlari Aholining milliy tarkibi bo'yicha 3 guruhga bo'linadi:

1) bir millatli davlatlar. Bu davlatlarning har birida asosiy millat 90% va undan ortiqroq qismni tashkil etadi. Bu guruhga Polsha, Germaniya, Vengriya, Daniya, Shvetsiya kabi 20 dan ortiq mamlakat kiradi;

2) ko'p millatli davlatlar. Bu davlatlarga Buyuk Britaniya, Ispaniya, Shveytsariya kabi mamlakatlar kiradi. Ularda asosiy millat bilan birga boshqa millatlar ham istiqomat qiladi va aholi tarkibida salmoqli o'rinni egallaydi;

3) oraliq davlatlar. Bunday davlatlarda milliy masalaga oid muammolar to'la hal qilinmagan. Oz sonli xalqlar va millatlarni majburan assimilyatsiya qilish siyosati amalga oshiriladi (Ispaniya, Irlandiya).

Osiyo ko'p millatliliigi bo'yicha boshqa qit'alardan ajralib turadi. Bu qit'ada bir millatli davlatlar juda kam. Ularga Yaponiya, Koreya va ayrim arab davlatlari — Yaman, Saudiya Arabistoni, Iordaniyani kiritish mumkin. Ayrim xalqlar bir necha davlatlar tarkibida qolib ketgan. Mas, afg'onlar (Afg'oniston bilan Pokistonda), panjoblar (Pokiston bilan Hindistonda), kurdlar va b.

Afrika qitasi Aholining milliy tarkibiga ko'ra 3 etnik oblastga bo'linadi:

1) Shim. va Shim.Sharqiy Afrika. Bu r-nlarda o'zaro yaqin arablar va barbarlar yashaydi;

2) Sharqiy va G'arbiy Sudan. Bu erlarda fulbe, volof, gvineyaliklar, gurlar, xausa, ibo kabi xalqlar yashaydi;

3) tropik va Jan. Afrikada madaniyati, urf-odati va tili o'zaro yaqin bo'lgan bantu xalqlari yashaydi.

Amerika qitasi aholisining milliy tarkibida ko'pchilikni (95%) Evropadan ko'chib borgan xalqlar va ularning aralashuvidan vujudga kelgan guruhlar yashaydi. U erda millatlar qaysi davlatda yashasa, shu davlat nomi bilan ataladi (amerikaliklar, kubaliklar va h. k.).

Avstraliya va Okeaniya aholisini etnik tarkibga ko'ra ikki qismga ajratish mumkin:

1) Avstraliya va Yangi Zelandiyada inglizlar va Yangi zelandiyalik inglizlar istiqomat qiladi.

2) Polineziya, Melaneziya va Mikroneziya o. larida aholi etnik qabila-qabila bo'lib yashaydi. Bu xalqlar umumiy nom bilan papuaslar deb ham ataladi.

O'zbekiston ham ko'p millatli davlat. Respublikada 120 dan ortiq millat vakillari istiqomat qiladi. Asosiy millat — o'zbeklar (aholining 71,4%); shuningdek ruslar (8,3%), tojiklar (4,7%), qozoqlar (4,1%), tatarlar (2,4%), qoraqalpoqpar (2,1%) ham yashaydi (1989).

7.2. Aholining etnik umumiyliklari

Kishilarning qadim zamonlarda vujudga kelgan umumiyliklari etnik birliklardir. Etnik birliklarning ibtidoiy jamoa tuzumidan to hozirgi davrlargacha uchraydigan tushunchalari (kategoriyalari) asosan, urug', qabila, elat, millatlardan iboratdir. Kishilarning eng qadimiy etnik–birligi–**urug' (qavm)** kategoriyasidir. Bu kategoriya asosan ibtidoiy jamoa tuzumida vujudga kelib, ana shu formatsiyaning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy yacheykasi bo'lgan va u odamlarning qon-qardoshligiga asoslangan edi. Urug'chilik kishilarni xo'jalik va ijtimoiy jihatdan bir-biri bilan bog'lagan. Urug'chilikning asosiy belgilari: 1. Urug' a'zolarining bir-biri bilan qon-qardoshligi; 2. Urug' a'zolari xo'jalik faoliyatining birligi (barcha urug' a'zolarining jamoa bo'lib birgalikda mehnat qilishi); 3. Ijtimoiy hayotning, turmushning va endi vujudga kelayotgan madaniyatning birligi.

Hozirgi davrda urug'chilik faqat Osiyo, Afrika va Amerikaning ayrim tog'li rayonlarida va o'rmonlarida yashaydigan hamda hozirgi zamon sivilizatsiyasidan ajralib, ancha orqada qolgan ayrim mayda xalqlardagina uchraydi. Ammo urug'chilikning ayrim qoldiqlari ba'zan boshqa xalqlarda (masalan, Kavkazdagi ba'zi xalqlarda, Hindistonda) ham uchrab turadi. Odamlar etnik birligining ikkinchi yuqoriroq bosqichi–**qabiladir**. Urug'larning qabilalarga birlashuvi ham kishilarning ibtidoiy jamoa tuzumiga xos umumiyligidir.

Dastlabki qabilalarni bir necha urug' (odatda juft sondagi urug'larni) birlashtirar, ular o'zaro dual ekzogamiya (urug'larning bir-biriga qiz berib, qiz olishi) asosida bog'langan bo'lar edilar. Qabilalar sekin-asta o'zining to'la tuzilishiga ega bo'lib bordilar. Rivojlangan qabilalarning odatda, o'z tili yoki shevasi va alohida hududi bo'lgan, maxsus kengash (sovet) tomonidan boshqarilgan. Kengash qabila tarkibiga kiruvchi barcha urug'larning boshliqlaridan iborat bo'lgan. Urug' boshliqlarining eng keksasi qabila boshlig'i qilib tayinlangan. Eng muhim masalalarni, masalan, urush yoki tinchilik masalalari va hokazoni hal qilish uchun umumqabila yig'ilishlari o'tkazilgan. Ayrim xalqlarda hozirda ham ijtimoiy hayotning qabila doirasida tashkil etish haligacha saqlangan.

Urug' va qabila kategoriyalaridan keyin elat kategoriyasi vujudga kelgan. **Elat** – urug' va qabila birliklariga nisbatan yuqoriroq bosqichdir. Elat birligi asosan

feodalizm jamiyati davrida, ba'zan esa quldorlik davridayoq tashkil topa boshlagan. Urug'chilik va qabilachilik kishilarning ibtidoiy jamoaga, ya'ni sinfsiz jamitga xos umumiyliги bo'lsa, elat sinfiy jamiyatga xos umumiylikdir.

Bu davrda ijtimoiy mehnat taqsimoti (dehqonchilikning chorvachilikdan ajralishi va ulardan hunarmandchilikning alohida bo'lib chiqishi) va u bilan bog'liq geografik (hududiy) mehnat taqsimoti vujudga kela boshlaydi. Natijada mahsulot ayirboshlash munosabatlarining o'ziga xos yangi shakllari shakllana boshladi. Urug'chilik, qabilachilik munosabatlari yangi davrga mos kelmay qoldi. Qonqarindoshlik aloqalari emas, balki xo'jalik faoliyatining xususiyati savdo yoki boshqa iqtisodiy munosabatlar orfali bir-biri bilan chambarchas bog'langan muayyan hududiy aloqalar umumiylikning mazkur yangi shaklining negizini tashkil eta boshlaydi. Kishilar birligining ana shunday yangi shakli **elatlardir**.

Elat kishilarning millatdan oldingi tarixiy birligidir. Elatlarning o'z nomlari, tili umumiy madaniyat va psixik xususiyatlari tarkib topa boradi. Elatlar hududiy umumiylikka ega bo'lib, ma'lum darajada iqtisodiy aloqalar qila boshlaydi. Bu belgilar millatlardagi singari hali yaxshi taraqqiy etgan emas, albatta. Elatlarning tashkil topishida feodalizm davriga xos jarayon-davlatlarning tashkil topishi ham ma'lum rol o'ynagan, ammo ayrim elatlarning hududiy joylashuvi ba'zi hollarda davlatlarning chegaralariga to'g'ri kelavermas edi. Kapitalizmning taraqqiy etishi bilan elatlar millatlarning vujudga kelishi va tashkil topishida baza bo'lib xizmat qildi. Ammo bu holda ham chegara to'g'ri kelishi shart emas. Masalan, bitta elat bir necha millatlarning tashkil topishi uchun ba'za bo'lib xizmat qilishi yoki aksincha bir necha elatlarning birlashuvidan bitta millat vujudga kelishi mumkin.

Millat-etnosning eng yuksak darajasidir. Millat bo'lishi uchun tili, hududi, umumiy iqtisodiy faoliyati va milliy ong shakllangan bo'lishi kerak. Millat ma'lum hududda yashovchi odamlarning ijtimoiy-etnik birligi bo'lib, feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida tashkil topa boshlaydi va kishilar umumiyligining o'ziga xos shaklidir. Millat shu bilan farqlanadiki, millatlarda hududiy birlik, iqtisodiy va madaniy aloqalar mustahkam o'rin oladi, yagona milliy til tashkil topadi, milliy ong rivojlangan bo'ladi. Millat-kishilarning shunday barqaror jamligiki, bu jamlik til umumiyliги, hudud umumiyliги, iqtisodiy hayot umumiyliги hamda ijtimoiy psixologiya ba'zi bir xususiyatlarining umumiyliги bilan bog'langan bo'lib, bu psixologiya ushbu xalq madaniyatining o'ziga xos belgilarida mustahkamlangandir va ular bu xalqning madaniyatini boshqa xalqlar madaniyatidan ajratib turadi. Xalq tushunchasi keng ma'noda bo'lib, barcha etnik umumiyliklarning mu'lum hudud (respublika, davlat yoki butun dunyo) aholisiga nisbatan ham ishlatish mumkin.

Ayrim mamlakat yoki butun jahon aholisining milliy tarkibini aniqlash juda mushkul vazifadir. Turli mamlakatlarda yashovchi xalqlar ro'yxatini tuzish dastlabki bosqichdanoq aholining biror guruhining qandayligini: etnik birlikni ya'ni alohida xalqni tashkil etadigan yoki xalqning bir qismini (etnografik guruhini) yoki birlikning boshqa bir ko'rinishini, masalan davlat siyosiy ko'rinishini tashkil etadimi ko'rsatish zarur ammo bunday masalalarni hal qilish ko'pincha qiyin bo'ladi. Ko'p hollarda etnografik guruhlar o'ziga xos madaniy va maishiy elementlar tavofut qilibgina qolmay, balki alohida dialektlarda gaplashib, etnik jihatdan o'z-o'zini butunlay boshqacha anglashga ham olib keladi. Qisman ancha yaxshi o'rganilgan xalqlarda

(bolgarlar, polyaklar va boshqalarda) ayrim guruhlar yaqin o'tmishda ham rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra alohida xalq sifatida ajralib kelinar edi.

Jahon mamlakatlarida konsolidatsiya (milliy jipslashish) va assimilyatsiya (qorishish) jarayonining keng ko'lamga avj olish tufayli o'ziga xos o'tkinchi til va madaniy shaklli, milliy jihatdan o'z-o'zini anglash kabi etarli, muhim belgili aholi guruhlari mavjuddir. Binobarin bunday guruhlardan biriga misol qilib, Boshqirdistonda yashovchi tatarlarni ko'rsatishimiz mumkin. Aholining bu qismi hozircha tatar xalqini bir bo'lagi hisoblanadi.

Xalqlarni sonini aniqlashdagi qiyinchilik esa, jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli o'rganilmaganligiga bog'liqdir. Hozirgi vaqtda butun jahon mamlakatlari aholi soni ro'yxatga olindi. Biroq bunday ro'yxatlarning ko'pchiligi aholining milliy tarkibini o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan. Bir qator mamlakatlarda milliy tarkib (yoki til) haqidagi masalaning yo'qligi, aholining etnik jihatdan nisbatan bir xilligiga bog'liqdir. Bunda maskur masala muhim rol o'ynamaydi. Ammo butun dunyo aholisining milliy tarkibini bilish mushkul masala. Bu masalaning mushkulligi jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli o'rganilmaganligidir. Hatto hozirgi aholi ro'yxatlari o'z oldiga vazifa qilib qo'ymaydi. Bunga birqancha sabablar bor ayrim mamlakatlarda ro'yxatlar o'tkazishda milliy mansublik etnik jihatdan nisbatan bir xil bo'ladi. Boshqa hollarda bunday ko'rsatkich bo'lmasligi mumkin.

Chunki hukmron davlatlar mayda millatlar va ular bilan bog'liq bo'lgan milliy muammolar go'yo hal bo'lgan demoqchi bo'ladi hamda o'z mamlakatlarini yaxlit milliy mamlakat sifatida ko'rsatishga intiladilar. Xorij ro'yxatlarining milliy masala aks etgan ma'lumotlaridan ham foydalanish ancha qiyin. Chunki, ayrim olimlar tomonidan qabul qilingan etnik terminologiya, hamda etnik umumiylik odatda chet el adabiyotlaridagi terminologiya va tushunchalardan farq qiladi.

Masalan ingliz, fransuz yoki ispan tili terminologiyasidan foydalanuvchi ko'pgina mamlakatlarda «millat» tushunchasi doimo «davlat» tushunchasi bilan tenglashadi, «millat» termini esa davlatga mansublikni bildiradi. Ayrim aholishunos olimlar esa aralashtirib yuboradilar. AQShda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida millat masalasi irq masalasi bilan aralashtirilgan (oq tanli, negr, amerikalik, indeys, xitoy, yapon, filippinlik va boshqalar).

Shuningdek dunyoning barcha qismlarida milliy jipslashish va qorishish jarayonlari keng ko'lamda yoyilganligini e'tiborga olsak, sayyoramiz aholisini milliy tarkibini aniqlashning mushkulligi yanada aniq ko'rinadi. Biz quyidagi Evropa, Osiyo, Afrika, Amerika, Avstraliya va Okeaniya bo'yicha aholining milliy tarkibi haqidagi ma'lumotlarni keltiramiz.

Evropa mamlakatlari aholisining milliy tarkibi bo'yicha 3 guruhga **bo'lamiz**: 1. Bir millatli davlatlar; 2. Ko'p millatli davlatlar; 3. Oraliq millatli davlatlar. Bir millatli davlatlarga Evropada 20 dan ortiq davlatlar kiradi (Polsha, Shvetsiya, Germaniya, Vengriya, Daniya, Portugaliya va boshqalar). Bu davlatlarning har birida o'z asosiy millati xalqning 90 % ini yoki undan ortig'ini tashkil etadi.

Ko'p millatli davlatlarga Buyuk Britaniya, Ispaniya, Shveytsariya, Chexiya, Sloveniya, Belgiya va boshqa davlatlar kiradi. Jumladan Buyuk Britaniyaning asosiy

millati inglizlardan tashqari, shotlandiyaliklar, irlandlar, yahudiylar va boshqa mamlakatlardan ko‘chib kelgan ko‘plab muhojirlar yashaydi.

Ispaniyaning shimoliy-sharqida katalonlar, shimoliy-g‘arbida galisiyaliklar va shimolida basklar istiqomat qiladi. Shveysariyada ham-mamlakatning markazi va sharqida–german-shveysarlar, g‘arbida-fransuz-shveysarlar, janubi-sharqida italyan-shveysarlar yashaydi. Manashu xalqlarning hammasi yagona shveysar millatini tashkil etadi.

Osiyo aholisining soni jihatidagina emas ko‘p millatligi bo‘yicha ham dunyoning boshqa qismlaridan ajralib turadi. Bu erda bir millatli davlatlar juda kam. Bir millatli davlatlarga asosan Yaponiya, Koreya va ayrim arab davlatlarining kiritish mumkin. Arab mamlakatlaridan Iroq, Suriya, Livan va shuningdek Turkiyada asosiy millatlardan tashqari ko‘plab mayda millatlar (kurdlar, armanlar, cherkeslar) yashaydi. Eron–Osiyoda aholisining etnik tarkibi xilma xil bo‘lgan mamlakatlardan biridir. Eronda asosiy millat eronlardan tashqari ko‘plab mayda millat va elatlar (20 dan ortiq xalqlar) yashaydi.

Afg‘oniston, Pokiston, Myanma, Xitoy va Filippin ham ko‘p millatli davlatlardir. Osiyoning ko‘pchilik mamlakatlarida milliy masala hal qilingan emas. Ayrim xalqlar bir necha davlatlarga bo‘linib ketgan, masalan kurdlarning etnik hududi Turkiya, Eron, Iroq, Suriya o‘rtasida bo‘lib olingan, balujlar etnik hududi Eron, Afg‘oniston, Pokiston o‘rtasida, afg‘onlar (pushtular) Afg‘oniston bilan Pokiston, panjoblar Pokiston bilan Hindiston o‘rtasida bo‘lingan. Bunday misollarni bir nechtasini keltirish mumkin. Bunday hollar esa milliy o‘zaro hamkorlikni qiyinlashtiradi va davlatlar o‘rtasida munosabatlarda ayrim nizolarni keltirib chiqaradi. Kurd va pushtu muammolari milliy masala negizida kelib chiqqan va murakkab, keskin siyosiy muammoga aylangan. Xitoyda mayda millatlarga qarshi, millatlarni «Xitoylashtirish» siyosati, yahudiy-arab mojarolari ana shunday muammolardandir.

Afrika aholisining milliy tarkibi o‘ziga xos, uzoq davom etgan mustamlakachilik afrikaliklarning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy rivojlanishini ancha orqada qoldirdi. Ularning yirik millatlar va elatlarga birlashuviga xalaqit berdi. Mutaxassislar Afrikani aholisini milliy tarkibiga qarab 3 ta etnik oblastga (viloyatga) bo‘ladi:

1. Shimoliy Afrika va qisman shimoliy-sharqiy Afrika. Bu rayonlarda bir biriga yaqin bo‘lgan xalqlar – arablar va barbarlar yashaydi. Shimoliy Afrikada arab tilida gaplashuvchi bir necha millatlar tarkib topgan (marokashliklar, tunisliklar, Liviyaliklar, misrliklar).

2. Sharqiy va G‘arbiy Sudan (hududiy jihatdan Sudan tabiiy geografik hududiga to‘g‘ri keladi). Bu oblastning g‘arbida – atlantika sohilida fulbe, volof, ser’erlar, Gvineya qo‘ltigi sohilida–gvineyaliklar, gurlar, Nigeriya va Kamerun davlatlarida – xausa, yoruba, ibo, edo kabi xalqlar. Sudan davlati hududida asosan arablar va nilotlar yashaydilar.

3. Tropik va Janubiy Afrikada bir-biriga yaqin tilda gaplashuvchi va madaniyatida ham ko‘pincha umumiylikka ega bo‘lgan bantu xalqlari yashaydi. Afrikada ham ayrim bir butun xalqlar turli mamlakatlar o‘rtasida bir-biridan siyosiy chegaralar orqali ajratib qo‘yilgan. Masalan, fulbe xalqi Nigeriya, Senegal, Gvineya,

Mali, Kamerun, Burkina-Faso, Benin Mavritaniya, Gambia mamlakatlarida bo‘linib yashaydi. Mandinto xalqi Senegal, Mali, Kot-di-vuar, Gambia, Serra-Leone, Gvineya, Gvineya-Bisau mamlakatlari o‘rtasida yashaydi. Bundan ahvol Afrikada turli elatlar va etnik guruhlarining jipslashishi, millatlar tashkil topishini qiyinlashtiradi.

Afrika aholisining milliy tarkibi haqida gapirganda, bu erda yashovchi kelgindi (asosan Evropadan) xalqlarni ham e‘tiborga olish zarur. Asosan inglizlar, afrikanerlar (**burlar**), fransuzlar, portugallar Afrika aholisining 5% ni tashkil qiladi. Ular qit‘aning janubida va Zimbabvedda (Rodeziyada) yashaydilar va oqlar hukmronligiga asoslangan irqchilik davlatlarini barpo qilganlar. Hozirda ular mustaqil Afrika davlatlariga aylanganlar.

Amerika aholisining milliy tarkibida ko‘pchilikni (95%) Evropadan kelganlarning avlodlari va ularning boshqa xalqlar bilan aralashuvidan vujudga kelgan xalqlar qamrab olgan. Amerika aholisini ko‘pchilik qismi ingliz va ispan tilida, ozroq qismi portugal va boshqa tillarda so‘zlashadi. Bu erda millatlar, davlatlar chegaralariga qarab, qaysi mamlakatning fuqarosi ekanligiga qarab ataladi. Masalan, AQSh millati–Amerikaliklar, Kanada millati – kanadaliklar deyiladi.

Amerika mamlakatlari aholisi o‘z millatlarini davlatlarining nomi bilan masalan, braziliyaliklar, kubaliklar, peruliklar va boshqalar deb atashadi. Biroq turli xalqlarning aralashishi bir-biridan ancha farq qiladi. Masalan paragvayliklar, peruliklar, boliviyaliklar, ekvadorliklar, gondurasliklar, salvadorliklar, nikaragualiklar va panamaliklar asosan metislardan iborat. Dominikaliklarning ko‘pchiligi esa mulatlardir.

Amerikada, shuningdek asosan negrlardan iborat bo‘lgan millatlar ham bor (gaitiliklar, yamaykaliklar va boshqalar). Peru, Boliviya, Ekvador, Meksika aholisining anchagina qismini indeyslar tashkil qiladi.

Avstraliya va Okeaniya aholisini etnik tarkibiga ko‘ra, mutaxassislar ikkita oblastga bo‘lishadi:

1) Avstraliya va Yangi Zelandiya davlatlari. Bu mamlakatlar aholisining milliy tarkibi bir xil bo‘lib, avstraliyalik – inglizlardan va zelandiyalik- inglizlardan iborat. Avstraliya va Yangi Zelandiyaning tub xalqlari juda kam qolgan.

2) Polineziya, Melaneziya va Mikroneziya orollari. Bu orallardagi aholi etnik qabila-qabila bo‘lib yashaydi. Ularda konsolidasiya (etnik jinlashish) jarayoni Okeaniyaning ayrim katta orollaridagina boshlangan. Hozirgi paytda elatlar sifatida jipslasha boshlagan xalqlarga samoaliklar, fidjiliklar, gavayliklar va taitiliklarni kiritish mumkin. Odatda butunlay boshqa tillarda gaplashuvchi bir necha xalq umumiy nom bilan Yangi Gvineya papuaslari deb ataladi. Okeaniyaning boshqa kichik orollarida etnik jarayonlar ham past bosqichdaligini ko‘rishimiz mumkin.

7.3. Dunyo xalqlari klassifikatsiyasi

Dunyo aholisi juda ko‘p etnik birliklardan tarkib topgan. Sayyoramizda 200 dan ortiq millat va elatlar mavjud. Xalqlarni o‘rganish uchun ularni ma‘lum xususiyatlariga qarab klassifikatsiyalash, guruhlariga ajratish mumkin. Xalqlarni har xil xususiyatlari va ko‘rsatkichlariga qarab quyidagi guruhlariga bo‘linadi:

1. Dunyo aholisini soniga ko'ra klassifikatsiyalash. V.V.Pokshishevskiy xalqlarni soniga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratgan:

- 100 mln. kishidan ortiq xalqlar (xitoylar, amerikaliklar, ruslar, hindlar, yaponlar);
- 50 mln. dan 100 mln. gacha bo'lgan xalqlar (braziliyaliklar, nemislar, bengallar, italyanlar, bixarliklar);
- 10 mln. dan 50 mln. gacha bo'lgan xalqlar;
- 1 mln. dan 10 mln. gacha bo'lgan xalqlar;
- 1 mln. dan kam bo'lgan xalqlar.

Masalan, XX asrning 1970 yillarida taxminan, Sobiq ittifoq hududida yashovchi xalqlar faqat to'rtta oilaga mansub bo'lgan:

Hind-Evropa oilasi: *Slavyan guruhi*-178,8 mln kishi: Ruslar-129,1, Ukrainlar-40,7, Beloruslar-9,0. *Baltika (letto-litva) guruhi*-4,0 mln kishi: Latishlar-1,4, Litvaliklar-2,7. *Eron guruhi*-2,7 mln kishi: Tojiklar-2,1, Osetinlar-500 ming, Kurdlar-90 ming. *Roman guruhi*- Moldavanlar-2,7.

Oltoy oilasi: *Turkiy guruhi*: O'zbeklar-9,2, Qozoqlar-5,3, Turkmanlar-1,5, Qirg'izlar-1,5, Qoraqalpoqlar-240 ming, Uyg'urlar-173 ming, Oltoyliklar-60 ming, Xakaslar-70 ming, Shorlar-20 ming, Tuvaliklar-140 ming, Yakutlar-300 ming, Ozarbayjonlar-4,4 mln kishi, Qorachaylar-100 ming, Balkarlar-60 ming, Kumiklar-200 ming, No'g'aylar-50 ming, Tatarlar-5,9 mln kishi, Boshqirdlar-1,3 mln, CHuvashlar-1,7 mln. *Mongol guruhi*-450 ming: Buryatlar-300 ming, Qalmoqlar-140 ming. *Tunguska-manjuriya guruhi*-45 ming: Evenklar, Nanaylar, Ulchi, Oroch, Udegeylar va boshqa mayda xalqlar.

Kavkaz oilasi: *Kartvel guruhi*: Gruzinlar-3,2 mln, *Abxaz-adigey guruhi*: jami 600 ming atrofida. Abxazlar-80 ming, Kabardinlar-300 ming, Cherkeslar-40 ming, Adigeylar-100 ming. *Chechen-dog'iston guruhi*: 2 mln kishidan ortiq: Chechenlar-600 ming, Ingushlar-160 ming, Avarlar-400 ming, Darg'inlar-230 ming, Lezginlar-320 ming.

Ural oilasi: 5 mln kishi: *Fin guruhi*: Estonlar-1 mln kishi, Karellar-150 ming, Komi va komi-permyaklar-500 ming, Udmurtlar-700 ming, Marilar-600 ming, Mordvalar-1,3 mln kishi, Saamilar 2 ming va boshqala. *Ugor guruhi*: xantilar, mansilar-30 ming kishi. *Samodiylar guruhi*-nenetslar, selkunlar-35 ming kishi.

2. Xalqlarni hududiy joylashuviga ko'ra guruhlantirish. Har bir xalq o'zining etnik hududiga ega bo'ladi, ana shu hududda u moddiy va ma'naviy madaniyatini yaratadi, tabiatdan foydalanishning o'ziga xos usullarini ishlab chiqadi va h.k. Hududiy jihatdan yaqin bo'lgan va uzoq davrlar mobaynida bir-biri bilan mustahkam aloqa qilib yashagan xalqlarda xo'jalik yuritish shakllari, turmush, madaniyat va din odatda bir-biriga o'xshash va ayrim hollarda bir xil bo'ladi. Mana shu belgi va xususiyatlari jihatdan o'xshash bo'lgan hududlar-tarixiy-etnografik oblastlar (viloyatlar) deb ataladi. Ular bir necha hududlardan iborat:

1. *Evropa*; 2. *Osiyo*; 3. *Lotin Amerikasi*; 4. *Okeaniya*.

3. Xalqlarni ijtimoiy – xo'jalik jihatdan guruhlantirish. ko'proq tarixiy xarakterga ega. Chunki, bu tipga kiruvchi «dehqon xalqlar», «chorvador xalqlar», «ovchi xalqlar» tushunchalari asosan o'tmish davrlarga xos bo'lib, hozir o'z ahamiyatini yo'qotib bormoqda.

4. Xalqlarni lingvistik guruhlashtirish. Xalqlarni tiliga qarab guruhlarga ajratishda bir-biriga yaqin bo‘lgan qardosh tillar oilalarga birlashtiriladi, ular esa, o‘z navbatida tarmoqlarga ajratiladi. Lingvistik guruhlashtirish – xalqlarni tiliga qarab guruhlarga ajratishda bir-biriga yaqin bo‘lgan qardosh tillar oilalarga birlashtiriladi, ular esa o‘z navbatida guruhlarga yoki tarmoqlarga ajratiladi. Dunyo xalqlariga e’tibor bersak, ular o‘ziga xos til oila va guruhlariga **bo‘lingan**:

1. Hindevropa oilasi: 1. Slavyan guruhi: ruslar, ukrainlar, beloruslar, polyaklar, cheklar, slovaklar, serblar, xorvatlar, sloveniyaliklar va boshqa yugoslaviya xalqlari, bolgarlar. 2. Baltika guruhi: litvaliklar, latishlar. 3. Germaniya guruhi: nemeslar, avstraliyaliklar, shveytsariyaliklar (nemes, italyan, fransuz tilida gaplashuvchilar), gollandlar, flamandiyaliklar (finlar), afrikanerlar, surinamlar, shvedlar, norveglar, islandiyaliklar, datchenlar (farer orolidagilar), anglichanlar va shotlandlar, anglo-avstraliyaliklar, angliya-yangizellandiyaliklar, anglo-kanadaliklar, yamaykaliklar, gayyaliklar, shuningdek ingliz tilida so‘zlashuvchi xalqlar (markaziy va janubiy Amerika), amerikaliklar (aqshdagi negrlar ham). 4. Kelt guruhi: irlandlar, uelsliklar, bretonlar. 5. Roman guruhi: italyanlar, fransuzlar, korsikaliklar, vallonlar, frankokanadaliklar, gaitiyaliklar va boshqa frankotilli xalqlar (markaziy va janubiy amerika), ispanlar, katalonlar, galisiyaliklar, meksikaliklar, kubaliklar, argentinlar, kolumbiyaliklar va boshqa ispan tilida gaplashuvchilar (markaziy va janubiy Amerika), braziliyaliklar, portugallar, ruminlar, moldavanlar. 6. Alban guruhi: albanlar. 7. Grek guruhi: greklar. 8. Eron guruhi: forslar, kurdlar, lo‘lilar, baxtiarlar, tojiklar, xazareyslar, afg‘onlar (pushtilar), belujlar, osetinlar. 9. Hind (Hindariy) guruhi: bengallar va assemlar, oriyaliklar, hindlar, bixarlar, rajastxonlar, panjobliklar, gudjaratliklar, sinxlar, maratxiliklar, singallar, kashmirliklar, nepalliklar va boshqa paxari xalqlari. 10. Arman guruhi: Armanlar, evropa va amerika evreylari.

2. Afrosiyo (Semit-hamit) oilasi: 1. Semit guruhi: arab xalqlari, isroil evreylari, amxaraliklar, tigrelar va tigranlar. 2. Kushit guruhi: oromaliklar, somaliyaliklar va boshqalar. 3. Berber guruhi: Tuareglar, shlyoxlar, kabilar va boshqalar. 4. Chad guruhi: xausaliklar va boshqalar.

3. Kavkaz oilasi: Gruzinlar, kabardinlar, chechenlar, avarslar va boshqa xalqlar.

4. Dravid oilasi: Teluglar, tamillar, malayaliklar, konnaraliklar, gondilar, oraonlar va boshqalar.

5. Ural oilasi: 1. Fin-ugor guruhi: finlar, karellar, estonlar, saamlar (loparlar), komiklar, mordvalar, mariylar, udmurtlar, vengrlar, xantilar, mansilar. 2. Samodiy guruhi: nenslar, nganasanlar, selkuplar.

6. Oltoy oilasi: 1. Turk guruhi: chuvashlar, tatarlar, bashkirlar, qozoqlar, qirg‘izlar, o‘zbeklar, qoraqalpoqlar, uyg‘urlar, ozarbayjonlar, kashkaylar, karachaevlar, balkarlar, kumiklar, nogaylar, turklar, oltoyliklar, shortsar, xakaslar, tuvaliklar, yakutlar. 2. Mongol guruhi: xalxa-mongollar, oyratlar, mongollar, xitoyliklar, qalmiqlar, buryatlar. 3. Tunguska-manjuriya guruhi: evenklar, evenlar, nanaylar va boshqa amurbo‘yi xalqlari, manjuriyaliklar, korreyslar, yaponlar. Paleosiyo xalqlari-chukchilar, koryaklar, itelmenlar, yukagirlar, nivxilar, ketlar, basklar, burishilar, aynlar.

7. Eskimos-aleut oilasi: Eskimoslar, aleutlar.

8. Niger-kordofan oilasi: 1. Niger-kongo guruhi: Fulbe, volof, balante, temne, malinke, bambara, soninke, susu, mende, mosi, grusi, senufo, kru, akan, eve, yoruba, ibo, bini, nupe, idjo, tiv, ibibio, bamileke, kongo, luba, nyaruanda, rundi, gandi, kikuyyu, luxya, suaxili, malavi, shona, suto, kosa, zuluslar va boshqa bantu xalqlari, azande, banda, sere-lundu. 2. Kordofan guruhi: tegali, talodi va boshqlar.

9. Nil-Sahroi Kabir oilasi: 1. Songan guruhi: songan, djerma, dendi. 2. Sahroi Kabir guruhi: kanuri, tubu. 3. Fur guruhi: Fur. 4. Shari-nil guruhi: bagirmi, moru-mangbetu, tama, dago, murle, nubiyaliklar va boshqa lar. Kunama, berta. 5. Koma guruhi: koma.

10. Koysan oilasi: Bushmenlar, gottentotlar, sandave, xatsa.

11. Xitoy (Sin) -tibet oilasi: 1. Tibet-barman guruhi: tibetliklar, ladakvi, balti va boshqalar. Nevarlar, kanaurlar, laxuli va boshqalar. Himolay xalqlari, baro-bodo xalqlari, birmaliklar, itszu, kuki-ginlar, kaga, karenlar va boshqalar.

12. Paratay: Tay guruhi : Siamliklar, lao, chjuanlar, shanilar va boshqalar.

13. Avstroosiyo oilasi: 1. Vetnam guruhi: vetnamliklar. 2. Mon-kxmer guruhi: kxmerlar, monilar. 3. Munda guruhi: Santallar, mundaliklar va boshqalar. 4. Myao-yao guruhi: Myao, yao.

14. Avstraliya (Avstroneziya) oilasi: Yavaliklar, sundilar, madurlar va boshqa indoneziya xalqlari, malaytslar, maleyzan va chamilar. Tagallar, visayya, iloki va boshqa fillipin xalqlari, gaoshan, malgashlar, gavayaliklar, taitiyaliklar, maorlar, samoaliklar, tongaliklar va boshqa polineziya xalqlari. Fidjiliklar va boshqa melaneziyalik xalqlar. Mikroneziyaliklar, andamanlar. Papuasxalqlari, avstraliyaliklar (aborigen xalqlar), hind xalqlari. Kechua, aymera, mayya va boshqalar.

Xalqlarning rivojlanishi tarixiy – ijtimoiy hodisadir. Har bir xalq (etnos) o‘z shakllanish tarixida bir qancha bosqichlarni bosib o‘tgan. Etnik jarayonlar turli xalqlarning tarixida alohida o‘rin egallaydi. Masalan: o‘zbek millatining shakllanishi tarixini ayni bir davrdan boshlab bo‘lmaydi, chunki hozirgi O‘zbekiston hududida ming yillar davomida til, turmush tarzi, urf-odati va hatto dini jihatidan farq qiluvchi etnoslar va qabilalarning assimilyatsiya jarayoni kechgan.

Turli bosqinchilik urushlari bu jarayonni tezlashtirdi va rang-baranglik baxsh etdi. Bu jarayonda qadimgi davrda saklar, massagetlar, so‘g‘dlar, yunon-makedoniyaliklar, eron xalqlari, o‘rta asrlarda qoraxitoylar, arablar, qipchoqlar, mo‘g‘ullar faol qatnashganlar. Hozirgi paytda dunyoda 3-4 ming turli etnoslar mavjud bo‘lib, ularga mansub kishilar soni bir necha o‘ntadan yuz milliongacha boradi. Ayni vaqtda soni 100 mlndan ko‘p bo‘lgan 10 ta xalqni ajratib ko‘rsatish mumkin. Ular er yuzi aholisining 50% ini tashkil etadi (5-6-jadvallar).

Til millatlarning farqini bildiruvchi asosiy omildir. Dunyo xalqlarida tilning shakllanishi tabiiy-geografik sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar kabi omillar ta’sirida kechadi. Kishilik jamiyatining birlamchi so‘zlashuv tili qabilalar shakllangan davrlarda rivojlana boshlagan. Bunday til lug‘ati juda kambag‘al, grammatik jihatdan tizimlashmagan bo‘lgan. Ibtidoiy qabilalarning hududiy ajralishi va dunyo bo‘ylab tarqalishi yangi tillarning paydo bo‘lishi va rivojlanishini kuchaytirdi. Tilning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi geografik – tabiiy sharoit omili haqida juda qiziqarli fikrlar bildirilgan.

5-jadval. Dunyoda eng ko‘p tarqalgan xalqlar va tillar (2020 yil)

№	Dunyodagi eng yirik xalqlar	Soni (mln kishi)	Dunyodagi eng ko‘p tarqalgan tillar	Shu tilda so‘zlashuvchi aholi (mln kishi)	Aholisi eng ko‘p davlatlar	Soni (mln kishi)
1	Xitoylar	1100	Xitoy	1100	Xitoy	1400
2	Hindistonliklar	220	ingliz	350	Hindiston	1357
3	Amerikaliklar	190	ispan	250	AQSh	329
4	Bengallar	180	arab	220	Indoneziya	265
5	Ruslar	150	hindi	200	Pokiston	212
6	Braziliyaliklar	140	bengal	160	Braziliya	211
7	Yaponlar	125	portugal	160	Nigeriya	188
8	Panjobliklar	90	rus	150	Bangladesh	167
9	Bixarliklar	90	yapon	125	Rossiya	146
10	Meksikaliklar	85	nemis	90	Meksika	126

Masalan shimol xalqlarining undosh tovushlarni juft talaffuz qilishini iqlimning sovuqligi bilan izohlaydilar. Xalqlarning iqtisodiy ijtimoiy taraqqiyoti turli omillar ta’sirida har-xil kechganligi tillarning rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatgan. Shuning uchun bugungi kunda dunyoda bir necha o‘nlab kishilar so‘zlashuvchi, yozuvsiz qabila tillari ham, bir necha millatlarga tegishli millionlab kishilar foydalanadigan, boy adabiyotga ega jahon tillari ham mavjud.

Ayni vaqtda dunyoda mavjud tillarning soni 3 ming atrofida deb hisoblanadi. Ammo ularning aniq miqdorini ko‘rsatish mumkin emas, chunki juda ko‘plab xalqlarning tillari to‘liq o‘rganib chiqilmagan va ularning qaysi til guruhiga mansubligi aniqlanmagan. Bunda til va lahja tushunchalarinig ba’zan chalkashish holatlari ham ko‘p uchraydi.

Shunga qaramay dunyodagi tillarning klassifikatsiyasi birmuncha o‘rganib chiqilgan, aytish mumkinki, dunyoda keng ishlatiladigan, shuningdek muayyan millatlar tillarining kelib chiqishi, mansublik holati aniqlangan. Shunga ko‘ra dunyo aholisining milliy tarkibi xalqlarning qaysi til oilalari va til guruhlariga tegishli ekanligi bilan ifodalanadi. Imkon doirasida, soddaroq tarzda dunyo xalqlari geografiasiga e’tibor bersak.

Kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti davomida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalar (bosqinchilik urushlari, mustamlakachilik, yangi erlarning o‘zlashtirilishi, davlatlarning tashkil topishi va h.k.) ba’zi tillarning dunyo bo‘ylab keng tarqalishi va ayrim xalqlar tomonidan rasmiy til sifatida tan olinishiga sabab bo‘ldi. Bu ayniqsa ko‘p asrlar mobaynida Evropa davlatlari tomonidan mustamlaka qilingan Afrika davlatlari misolida ko‘rinadi.

6-jadval. Dunyo xalqlari geografiasiga

Xalqlar	Asosiy yashash va tarqalgan hududi
1. Ruslar	Rossiya, MDH, AQSh, Kanada, Evropa mamlakatlari.
2. Ukrainlar	Ukraina, Rossiya, AQSh va Kanada, Polsha.

3. Belaruslar	Belarusiya, Rossiya, Polsha
4. Polyaklar	Polsha, Fransiya, AQSh, Kanada, Ukraina, Belarusiya.
5. Chexlar	Chexiya, AQSh.
6. Slovaklar	Slovakiya, AQSh.
7. Slovenlar	Sloveniya, AQSh.
8. Xorvatlar	Xorvatiya, AQSh.
9 Bosniyaliklar.	Bosniya, Gersogovina,
10. Serblar	Serbiya, Chernogoriya, Bosniya, Xorvatiya.
11. Makedonlar	Makedoniya
12. Bolgarlar.	Bolgariya, Rossiya.
13. Litvaliklar	Litva, AQSh, Kanada.
14. Latishlar	Latviya, AQSh, Kanada.
15. Nemislar	Germaniya, Ruminiya, Vengriya, Chexiya, AQSh, Kanada, Braziliya, Rossiya.
16. German-shveysariyaliklar	Shveysariya, AQSh.
17. Avstriyaliklar	Avstriya, Italiya, AQSh.
18. Elzas va lotaringiyaliklar	Fransiya.
19. Gollandlar	Niderlandiya, AQSh, Kanada.
20. Flamandlar.	Belgiya, Fransiya, AQSh.
21. Afrikanerlar (burlar)	JAR.
22. Shvedlar	Shvetsiya, Finlyandiya, AQSh.
23. Norveglar	Norvegiya, AQSh, Kanada.
24. Daniyaliklar	Daniya, AQSh
25. Islandlar	Islandiya.
26. Inglizlar	Buyuk Britaniya, JAR, AQSh, Kanada, Avstraliya, Osiyo.
27. Shotlandlar	Buyuk Britaniya, AQSh, Kanada, Avstraliya.
28. Ingliz-avstraliyaliklar	Avstraliya va Okeaniya.
29. Ingliz-yangi zelandiyaliklar	Yangi Zelandiya.
30. Ingliz – kanadaliklar	Kanada, AQSh.
31. Amerikaliklar	AQSh, Kanada.
32. Yamaykaliklar	Yamayka, Buyuk Britaniya.
33. Irlandlar	Irlandiya, Buyuk Britaniya.
34. Bretonlar	Fransiya.
35. Uelslar	Buyuk Britaniya.
36. Italianlar	Italiya, Fransiya, Shveysariya, AQSh, Kanada, Argentina, Afrika, Avstraliya.
37. Fransuzlar	Fransiya, Jazoir, AQSh.
38. Franko-shveysariyaliklar	Shveysariya.

39. Vallonlar	Belgiya.
40. Franko-kanadaliklar	Kanada, AQSh.
41. Gaitiliklar	Gaiti.
42. Ispanlar	Ispaniya, Fransiya, Argentina.
43. Kataloniyaliklar	Ispaniya, Fransiya.
44. Meksikaliklar	Meksika, AQSh.
45. Kubaliklar	Kuba.
46. Markaziy Amerika xalqlari	Markaziy Amerika davlatlari.
47. Janubiy Amerika millatlari.	Janubiy Amerika davlatlari.
48. Portugallar	Portugaliya, AQSh, Braziliya, Angola, Yashil Burun orollari.
49. Galisiyaliklar	Ispaniya, AQSh.
50. Ruminlar	Ruminiya, AQSh, Moldova.
51. Moldavanlar	Moldova, Rossiya.
52. Albanlar	Albaniya, Serbiya.
53. Yunonlar (greklar)	Gretsiya, Turkiya, Kipr, AQSh, Kavkazorti Respublikalari.
54. Forslar	Eron.
55. Gilyanlar	Eron.
56. Kurdlar	Turkiya, Eron, Iroq, Suriya.
57. Tojiklar	Tojikiston, Markaziy Osiyo Respublikalari, Afg'oniston.
58. Xazariylar	Afg'oniston.
59. Afg'onlar (pushtunlar, urdular)	Afg'oniston, Pokiston
60. Belujlar	Pokiston, Eron.
61. Osetinlar	Rossiya Federatsiyasi, Janubiy Osetiya.
62. Bengallar	Pokiston, Hindiston.
63. Assamliklar	Hindiston, Butan.
64. Oriylar	Hindiston.
65. Bixarliklar	Hindiston, Nepal.
66. Hindistonliklar	Hindiston, Afrika.
67. Rojastonliklar	Hindiston.
68. Panjobliklar	Pokiston, Hindiston.
69. Gujoratliklar	Hindiston, Pokiston.
70. Bxillar	Hindiston.
71. Nepalliklar	Nepal, Hindiston
72. Armanlar	Armaniston, Suriya, Eron.
73. Yahudiylar	Isroil, AQSh, Evropa.

74. Gruzinar (17 etnik guruh)	Gruziya, Rossiya.
75. Adigeylar 76. Abxazlar 77. Chechenlar. 78. Ingushlar 79. Avarlar 80. Ajarlar 81. Cherkaslar 82. Lazginlar	Kavkaz Respublikalari.
83. Dog'lar 84. Qorachoylar 85. Bolqorlar	Rossiya.
86. Burishlar	Hindiston.
87. Basklar	Ispaniya, Frantsiya.
88. Arablar	Arab davlatlari.
89. Amxaralar	Efiopiya.
90. Isroil yahudiylari	Isroil.
91. Tigrailar	Efiopiya.
92. Galla	Efiopiya.
93. Somali	Somali.
94. Qobillar	Jazoir.
95. Tamazigtlar	Marokash.
96. Shlyoxlar	Marokash.
97. Xauslar	Nigeriya, Niger.
98. Afrika xalqlari	Markaziy, sharqiy va janubiy Afrika davlatlari.
99. Afrika xalqlari	Markaziy Afrika davlatlari.
100. Mandingolar	Gvineya qo'ltig'i davlatlari.
101. Gvineya qo'ltig'i xalqlari	Gvineya qo'ltig'i davlatlari.
102. Sharqiy Afrika xalqlari	Sharqiy Afrika davlatlari.
103. Finnlr	Finlyandiya.
104. Estonlar	Estoniya.
105. Mordvalar	Rossiya (Mordoviya Respublikasi)
106. Saamlar	Finlyandiya.
107. Loparlar	Norvegiya.
108. Marilar	Rossiya (Mari-Respublikasi)
109. Udmurtlar	Rossiya (Udmurtiya Respublikasi)
110. Karellar	Rossiya

111. Vengerlar	Vengriya, Ruminiya, Chexiya.
112. Xantlar	Rossiya.
113. Mansilar	Rossiya.
114. Komi-permyaklar	Rossiya.
115. O‘zbeklar	O‘zbekiston, Markaziy Osiyo Respublikalari. Afg‘oniston
116. Qozoqlar	Qozog‘iston, Xitoy, Markaziy Osiyo Respublikalari.
117. Turklar	Turkiya, Kipr, Bolgariya.
118. Qirg‘izlar	Qirg‘iziston, Markaziy Osiyo Respublikalari.
119. Turkmanlar	Turkmaniston, Markaziy Osiyo Respublikalari, Eron, Afg‘oniston.
120. Ozarbayjonlar	Ozarbayjon, Eron.
121. Tatarlar	Rossiya Federatsiyasi.
122. Boshqirdlar	Rossiya Federatsiyasi.
123. Chuvashlar	Rossiya Federatsiyasi.
124. Uyg‘urlar	Xitoy (Uyg‘ur-Sinszyan respublikasi), Markaziy Osiyo Respublikalari.
125. Mo‘g‘ullar	Mo‘g‘uliston, Xitoy.
126. Manjurlar	Xitoy.
227. Tunguslar	Rossiya Federatsiyasi.
128. Koreyslar	Koreya, Xitoy.
129. Yaponlar	Yaponiya, AQSh.
130. Xitoylar	Xitoy, AQSh.
131. Dunganlar	Xitoy.
132. Siamliklar	Tailand.
133. Lao	Laos.
134. Shan	Myanma.
135. Chjuanlar	Xitoy.
136. Tibetliklar	Xitoy.
137. Itszular	Xitoy.
138. Birmaliklar	Myanma.
139. Karenlar	Myanma.
140. Vetnamliklar	Vetnam.
141. Kxmerlar	Janubiy–sharqiy Osiyo davlatlari.
142. Santallar	Hindiston.
143. Teluglar	Hindiston.
144. Tamillar	Hindiston, Shri-Lanka.
145. Malayali	Hindiston.
146. Kannara	Hindiston.
147. Gondlar	Hindiston.
148. Andamanliklar	Hindiston.

149. Indoneziya orollari xalqlari	Indoneziya.
150. Malayaliklar	Malayziya.
151. Malgashlar	Madagaskar.
152. Polineziya, melaneziya, mikroneziya xalqlari	Okeaniya.
153. Papuas xalqlari	Papua-Yangi Gvineya.
154. Aynlar	Yaponiya.
155. Eskimoslar-aleutlar	AQSh, Rossiya.
156. Na-dene oilasi	AQSh.
157. Algonkin-vakash oilasi	AQSh, Kanada.
158. Xoka-siu oilasi	AQSh.
159. Atstek oilasi	Meksika.
160. Mayya-soke oilasi	Meksika, Gvatemala.
161. Otomi-mishteki-sapoteki oilasi	Meksika.
162. Chibcha oilasi	Kolumbiya, Panama.
163. Tupi-guarani oilasi	Paragvay.
164. Paragvay-guarani	Paragvay.
165. Kechua	Peru, Ekvador, Boliviya.
166. Aymara	Boliviya, Peru
167. Araukanlar	Chili.
168. Aravaklar	Peru, Kolumbiya.
169. Karib	Peru, Kolumbiya.
170. Pano	Peru, Kolumbiya.

Dunyo bo'yicha keng muomaladagi tillar jahon tillari deyiladi va rasmiy muzokaralar, barcha aloqalar ushbu tillarda olib boriladi. Jahon tillari orasida ham keng va muayyan xalqlar tomonidan ishlatiladigan xillari bor. Jahon tillari: ingliz, fransuz, nemis, arab, xitoy, rus, hind, portugal, ispan tillaridir.

Bu tillarning ichida eng ko'p ishlatiladiganlari ingliz, fransuz va ispan tillari hisoblanadi. Chunonchi, dunyoning 76 mamlakati ingliz tilini rasmiy davlat tili sifatida ishlatadi. Shundan, 40 % ni Amerika davlatlari, 30 % ni Afrika davlatlari tashkil etadi. 34 davlatda fransuz tili rasmiy davlat tilidir, bu davlatlarning 60 % i Afrika qit'asida. 21 davlat ispan tilini rasmiy davlat tili sifatida qo'llaydi, bu davlatlarning 78 % i Amerika qit'asidadir.

Evropa tillari Afrika qit'asi davlatlarida keng ishlatiladi va bu mahalliy til bilan teng ravishda olib boriladi. **Ingliz tili** davlat tili sifatida: Gvineya-Bisau, Serra-Leone, Liberiya, Gana, Nigeriya, Zambiya, Namibiya, Zimbabve. Mahalliy til bilan

birgalikda: Uganda, Keniya, Tanzaniya, Komor orollari, Botsvana, Svazilend, Lesoto, JAR, Malavi, Seyshel orollari.

Fransuz tili davlat tili sifatida: Senegal, Gvineya, Kot'-di-vuar, Togo, Benin, Gabon, Kongo, Zair, MAR, Niger, Mali. Mahalliy til bilan birga: Burundi, Ruanda.

Ingliz va frantsuz tillari birgalikda: Kamerun, Seyshel orollari, Komor orollari.

Arab va frantsuz tillari birgalikda: Chad.

Arab tili: Shimoliy Afrika davlatlari.

Ispan tili: Ekvatorial Gvineya

Portugal tili: Angola, San-Tome va Prinsipi.

Turli davlatlar hududida bir-biriga yaqin bo'lmagan millatlar azaldan istiqomat qilib keladi. Bu hol asrlar davomida shakllanib kelgan millatlarning ijtimoiy va iqtisodiy hayot tarzi bilan bog'liqdir. Aholisining milliy tarkibi jihatidan 5 turdagi davlat ajratib ko'rsatiladi: Bir millatli (asosiy millati 90 % dan ortiq bo'lgan) – dunyo mamlakatlarining deyarli yarmi: Evropa, Yaqin Sharq, Lotin Amerikasi davlatlarining ko'pchiligi.

Bir millatning boshqa millatdan keskin ortiqligi kuzatiladigan davlatlar: Buyuk Britaniya, Fransiya, Ispaniya, Ruminiya, Xitoy, Mo'g'uliston, AQSh, Avstraliya Ittifoqi, Yangi Zelandiya va hokazo. Ikki millatli davlatlar: Kanada va Belgiya.

Etnik munosabatlari yaqin bo'lgan murakkab tarkibli davlatlar: Osiyoda-Eron Afg'oniston, Pokiston, Malayziya, Laos, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika mamlakatlari.

Murakkab etnik munosabatlarga ega, kelib chiqishi har xil bo'lgan ko'p millatli davlatlar: Hindiston (1500 ta atrofida xalqlar yashaydi), Rossiya, Shveysariya, Indoneziya, Filippin, G'arbiy va Janubiy Afrikaning ko'plab davlatlari.

Dunyo til oilalari geografiyasi:

Aholi ro'yxatlarida ikkita muhim etnik ko'rsatkich – til va milliy o'zlikni anglash (qaysi millatga mansubligi haqidagi savolga bergan javobi orqali aniqlanadi) ko'p uchraydi. Til umumiyliigi – etnos shakllanishining muhim shartidir; zotan, ko'pincha til va xalq nomi o'zaro mos keladi. U yoki bu aholi guruhida ona tilining o'zgarishi assimilyasiya jarayonlarining chuqurlashib ketganini ko'rsatadi; odatda til o'zgarandan keyin milliy o'zlikni anglashda ham o'zgarishlar yuz beradi. Masalan, Fransiya sharqida yashaydigan deyarli barcha elzatsliklar nemis va frantsuz tillarida so'zlashadilar.

Belgiya va Shveysariya kabi ko'pmillatli davlatlar aholisining asosiy qismi ikki yoki uch tillidirlar. Umuman ikki tillilik – ko'pmillatli mamlakatlar uchun xos xususiyat bo'lib, kamsonli millatlar vakillari o'z ona tillaridan tashqari, rasmiy davlat tilidan ham foydalanadilar (Hindistonda – hindi, Pokistonda – urdu, Indoneziyada – baxasa Indonesia, Filippinda – tagalog, bir qator Afrika davlatlarida – ingliz yoki frantsuz tillari). Ikki tilli guruhlar asosan etnik chegaralar yoqasida hududlarda keng tarqalgan. Bundan tashqari, ikki tillilik muhojirlarni ko'p qabul qilgan mamlakatlar uchun ham xosdir.

Keyingi paytlarda ikki tillilikka shahar aholisining jadal o'sishi, qishloq aholisining turli guruhlar o'rtasidagi aloqalarning kuchayishi, ta'lim va madaniyat darajasining yuksalishi kabi omillar katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Bir necha xalqlarning bir tilda soʻzlashishi tez-tez uchraydigan holdir. Masalan, ingliz tilida inglizlar, avstraliyaliklar, yangi zelandiyaliklar, kanadaliklar, AQSH Amerikaliklari va boshqa xalqlar gaplashadilar. Ispan tili nafaqat ispanlar uchun, balki Lotin Amerikasidagi juda koʻp xalqlar uchun ona tili boʻlib hisoblanadi. Bitta tilda nemislar, avstriyaliklar va shveysariyaliklar soʻzlashadilar.

Muayyan tilda soʻzlashadigan kishilar soni oʻsha xalqqa mansub aholi soniga mos kelmaydi. Ayniqsa, bu narsa millatlararo muloqot vazifasni bajaruvchi yirik xalqlarning tillariga tegishlidir. Bunday tillarning eng koʻp tarqalganlari (taxminan mln. kishi): xitoy (1500), ingliz (500), hindi va unga yaqin urdu (540), ispan (300), rus (270), arab, bengal va indonez (har birida 250 dan), portugal (200), nemis (140), fransuz (125) va h.k. Shunday qilib, mazkur 12 tilda jahon aholisining 2/3 qismi soʻzlashadi.

Milliy oʻzlikni anglash eng muhim etnik aniqlovchi boʻlib xizmat qiladi. Uzoq tarixiy davrlar mobaynida shakllangan milliy oʻzlikni anglash, garchi etnik birlikni tashkil qiluvchi juda koʻp unsurlardan iborat boʻlsada, oʻziga xos mustaqillikka ega. Shuning uchun u asosiy xalqdan hududiy jihatdan ajralib qolgan kishilar guruhida, hattoki tili oʻzgarib ketgan holatda ham saqlanib qolishi mumkin. Milliy oʻzlikni anglash taʼsirida baʼzan etnik guruhlar oʻz milliy hududiga qayta qoʻshilishga, oʻz ona tilini qayta tiklashga intiladilar.

Oʻzlikni anglash yuqori darajada milliy konsolidatsiyalashgan xalqlar uchun xosdir. Biroq, qabila tuzumi uchun xos xususiyatlarni saqlab qolgan elatlarda milliy ongi hali aniq shakllanmagan boʻladi. Bunday elatlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning past darajasi va milliy soʻzlashuvchi markazlarining yoʻqligi turli shevalarda soʻzlashuvchi guruhlar oʻrtasida muloqot va madaniy aloqalar rivojlanishiga toʻsqinlik qiladi. Aniq milliy ong shakllanmaganligi oraliq guruhlar (muhojirlar, ikki tilli aholi, etnik chegaralar yoqasida yashovchi kishilar va h.k.) uchun ham xosdir. Koʻpincha boshqa mamlakatlarga koʻchib ketgan muhojirlarda oʻz xalqiga mansublik hissi susayib, uning oʻrnini ilgari yashagan mamlakatga yoki oʻzining sobiq qoʻshnisiga mansublik hissi egallaydi. Jumladan, kataloniyaliklar, galisiyaliklar va hatto basklar oʻzlarini ispanlar, deb, tamillar – hindlar, deb, yavaliklar – indonezlar, deb atay boshladilar.

Assimilyasiya jarayonlarining borishi, muhojirlar orasida milliy ong oʻzgarishidagi surʼatlar ular kirib kelgan mamlakatining tili, urf-odatlar va turli madaniy unsurlarini qay darajada oʻzlashtirishlariga hamda aralash nikohlarning tarqalishiga bogʻliq. Ingliz tilida soʻzlashuvchi mamlakatlarda (AQSH, Avstraliya, Kanadaning ingliz tili provinsiyalari) Buyuk Britaniyadan koʻchib kelganlar farzandlarini boshqalardan ajratish qiyin. Markaziy Yevropa, Italiya, Slavyan davlatlari emigrantlarining assimilyasiyalashuvi qiyin kechmoqda; irqiy jihatdan ham farq qiluvchi – yaponlar, indonezlar, filippinliklarda esa yanada qiyinroq. Osiyo millatiga mansub kishilar, odatda, uchinchi va undan keyingi avlodlarda ham oʻz milliy xususiyatlarini saqlab qoladilar.

Xozirgi paytda dunyoda taxminan 2000-3000 xalq mavjud boʻlib, ular bir necha oʻn kishidan iborat mayda qabilalardan (Hindistonda andamanlik minkoplar, Indoneziyada toalar, Braziliyada botokudlar, Argentinada alakalufar va yamanlar va h.k.) to bir necha yuz million aholini oʻz ichiga oluvchi yirik (ruslar, AQSH

Amerikaliklari, xitoylar, yaponlar, braziliyaliklar va h.k.) millatlarga bo'lgan guruhlarini o'z ichiga oladi.

Biroq mazkur raqamlar juda shartli bo'lib, u yoki bu xalqning alohida millat, elat, qabila yoki qaysidir etnos tarkibidagi etnografik guruh ekanligi haqida mutaxassislar orasida tinimsiz bahslar bormoqda. Masalan, milliy jihatdan eng konsolidatsiyalashgan mintaqa – Yevropada olimlar 60 ta xalqni tub joy millatlar sifatida ajratganlar. Ayrim etnograflar bretonlar, uelsliklar, frizlarni mustaqil xalqlar, deb hisoblasalar, boshqalari bretonlar – fransuzlar, uelsliklar – inglizlar, frizlar esa gollandlar tarkibiga mansub etnografik guruh, deb ataydilar. Shuning uchun, bunday holatlarda muayyan xalqqa mansub aholi sonini aniqlashda ona tili, tug'ilgan yurti, fuqaroligi, irqi, dini, qabilaviy mansubligi kabi ma'lumotlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bir qator Osiyo va Afrika mamlakatlarida o'zaro yaqin til va shevalarda so'zlashadigan kishilar guruhlarini orasida milliy so'zlashuvchining kuchayishi kuzatilmoqda. Qondosh etnos guruhlar uchun yagona adabiy tilning yaratilishi, ma'muriy chegaralar aholining milliy tarkibiga mos holda o'rnatilishi bu jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu narsa hindistonliklar, bixarlar, rajastxanliklar, visayya kabi yirik etnik guruhlariga tegishlidir. Jumladan, bixarlar tarkibiga uchta ko'pmillionli xalq – bxodjuri, magaxi i maytxili xalqlari hamda o'ndan ortiq mayda etnik guruhlar, rajastxanliklar tarkibiga – marvarilar, jaypurilar, mevarilar va boshqalar kiradi. Visayya xalqi esa sebua, panayxilgaynon, samar-leyte va boshqa etnik guruhlarini o'zida birlashtiradi. Kelgusida, muayyan tarixiy sharoit ta'sirida nomlari qayd etilgan barcha etnik guruhlar yo yagona xalqqa birlashishi, yoki o'zaro qondosh xalqlar negizida bir necha mustaqil millatlar shakllanishi kutiladi.

Hozirgi paytda xalqlarni muayyan tilda so'zlashuviga ko'ra (lingvistik) tasniflash ancha keng tarqalgan. To'g'ri, birgina til xalqlar orasidagi barcha belgilarni o'zida aks ettirish imkoniga ega emas, bunday holatlarda boshqa etnik ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Xalqlarni guruhlashda mazkur tizim qondoshlik belgilari bo'yicha birlashtirilgan tillarni, ularning lug'at fondi va grammatikasini taqqoslash yo'li bilan o'rnatilgan genealogik tasnifidan foydalanadi.

Ushbu tizimdagi oliy taksonomik birlik – til oilalari bo'lib, hozirgi paytda dunyoda 15 ta til oilasi va biron bir oila tarkibiga kirmaydigan, o'ziga xos tilda so'zlashadigan alohida xalqlar (koreyslar, yaponlar, basklar, ketlar va h.k.) mavjud. Ba'zi hollarda u yoki bu xalq tillararo o'xshashligiga qarab emas, balki geografik va tarixiy-madaniy belgilari bo'yicha muayyan til oilasi tarkibiga kiritilgan (tillarning genetik qondoshligi ilmiy isbotlangan chog'dagina “til oilasi” tushunchasi qo'llaniladi). Bunday guruhlariga papuaslar va hind xalqlari mansub bo'lib, aslida ularning har biri bir necha oilani o'zida birlashtirgan.

Uch afrika «oilasi» (nigyer-kordofan, nil-sahroi kabir va koysan) ham bir necha oiladan iborat. Oila ichidagi o'zaro yaqin til guruhlarini – dunyoda ularning soni 45 ta – hamda (oilalar tarkibida, biroq biron bir til guruhiga kirmaydigan) alohida tilda so'zlashadigan xalqlar ikkinchi taksonomik birlikni tashkil etadi. Masalan, hind-yevropa oilasiga slavyan, boltiq, gyerman, roman, Eron va boshqa til guruhlarini bilan bir qatorda, hech bir guruhga qo'shilmaydigan albanlar va armanlar ham kiradi. Eng quyi taksonomik birlik alohida til emas, balki xalq bo'lib hisoblanadi.

Til oilalarining shakllanish jarayoni insoniyatning yer shari bo'ylab joylanishi bilan uzviy bog'liq. Eng yaqin tillar odatda uzoq vaqt davomida bitta mintaqada yashagan va kelib chiqishi umumiy bo'lgan qo'shni xalqlarda uchraydi. Ba'zi hollarda bir-biridan uzoqda yashaydigan xalqlarning tillarida ham o'xshashlik kuzatiladi (masalan, yavaliklar va malagaslar, vengrlar va mansilar, yoqutlar va ozarbayjonlar). Buning sababi shuki, o'xshash tilda so'zlashadigan xalqlarning yo kelib chiqishi umumiy, yoki uzoq o'tmishda ular o'zaro qo'shni bo'lib yashaganlar. Yer shari aholisining 40 foizdan ko'prog'i 11 ta til guruhini o'zida jamlagan hind-yevropa til oilasiga mansub.

Mazkur tillar dunyoning deyarli barcha mintaqalarida, ayniqsa, Yevropa, Osiyo va Amerikada keng tarqalgan. Jahon aholisining taxminan 20 foizi xitoy-tibet oilasi (uning tarkibiga eng ko'psonli xalq – xitoylar kiradi) tillarida so'zlashadi. Aholining 8 foizi Afrikada keng tarqalgan nigyer-kordofen, 5-7 foizi esa semit-xamit oilasi (Osiyo va Afrika mamlakatlaridagi arablar) tillaridan foydalanadi. Shunday qilib, mazkur 4 ta til oilasida insoniyatning 4/5 qismi gaplashadi. Til oilalari va guruhlarining geografik tarqalishi juda notekis. Masalan, arab tili Janubi-G'arbiy Osiyo va Shimoliy Afrikaning juda katta hududlarini egallagan. Turk guruhiga mansub tillar Bolqon yarim orolidan to shimoli-Sharqiy Sibirgacha etib borgan. Dunyoning barcha qit'alarida ingliz tilida so'zlashadilar. Ispan tili Lotin Amerikasining katta qismida tarqalgan.

Yevropada inglizcha va ispancha gaplashadigan kishilar dunyodagi jami shu tillarda so'zlashuvchilarning 20 foizidan kamrog'ini tashkil etadi. Bu jarayonlar ta'sirida bitta tilda mazkur xalqqa umuman aloqasi bo'lmagan, ko'pincha butunlay boshqa irqqa mansub kishilar ham so'zlashmoqdalar. Keyingi yillarda turli xalqlar o'sish sur'atidagi xilma-xilliklar tufayli, turli til oilalari va guruhlariga mansub aholining yer yuzidagi jami aholi soniga nisbatan salmog'i tez o'zgardi. Nigyer-kordofan, semit-xamit va avstroneziya til oilalari aholisi orasida o'sish juda yuqori. Ayni paytda, hind-yevropa va ural oilalariga mansub xalqlar hamda yaponlarning salmog'i sezilarli darajada kamaygan.

7.4. “Etnos” haqida tushuncha va uning belgilari

Yer sharida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishning turli bosqichlarida turgan ko'plab etnoslar tarqalgan. Etnoslar bir qator umumiy belgilari (tili va yashaydigan hududining umumiyliigi, madaniyati va maishiy hayotidagi yaqinliklar, tarixidagi o'xshashliklar, ba'zan bitta davlatga mansubligi) mavjud bo'lgan kishilar guruhidan shakllanadi. Fanda qabul qilingan etnoslarning uch bosqichli tasnifiga muvofiq, ularning eng qadimiy tipiga ibtidoiy jamoa tuzumiga mansub bo'lgan qabilalar va qabila guruhlarini kiradi. Quldorlik va feodal formatsiyalari bilan yangi etnos tipi – elatlar bog'liq. Iqtisodiy aloqalarning kuchayishi tufayli, yuqori darajada rivojlangan etnos tipi – **millat** shakllandi.

Turli mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishidagi notengliklar oqibatida, hozirgi paytda sayyoramizda etnoslarning yuqorida qayd etilgan barcha tiplari uchraydi. Biroq, ko'pincha u yoki bu xalqni qanday etnik tipga mansubligini aniqlash qiyin kechadi. Chunki, ularning ko'pchiligida millatni elatdan, elatni qabila yoki qabilalar guruhidan ajratib turadigan belgilari yaqqol aks etmagan. Bu narsa

avvalo ko'pgina etnoslarning rivojlanish jarayoni hozir ham davom etayotganligi bilan bog'liq. Ko'plab kishilar guruhida milliy ong – u yoki bu xalqqa mansublik juda tez, ba'zan bir avlod umri davomida o'zgaradi.

Tarixiy jihatdan etnoslarning eng qadimiy tipi – qabila. Har bir qabila bir qancha urug'lardan – qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan kishilar guruhidan tarkib topgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida qabiladagi kishilar orasida ijtimoiy tabaqalashuv mavjud bo'lmagan. Hozirda ba'zi bir (eng qoloq va kam sonli) etnik guruhlarda, birinchi navbatda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xalqlar orasida qabilaviy xususiyatlar saqlanib qolgan.

Urug'chilikning asosiy belgilari:

1. Urug' a'zolarining bir biri bilan qon qarindoshlik.
2. Urug'a'zolari xo'jalik faoliyatning birligi.
3. Ijtimoiy hayotning turmushning va vujudga kelayotgan madaniyatning birligi.

Ibtidoiy jamoa tuzumining parchalanish jarayonida ko'pgina qabilalar manfaatlarining umumiyligi ularni muayyan ittifoqlarga birlashishga olib keldi (masalan, Shimoliy Amerikadagi irokezlar ligasi, Meksikada uchta astek qabilalar uyushmasi, Janubiy Afrikada zulus qabilalari Ittifoqi va h.k.). Bunday ittifoqlarning shakllanishi qabilalar orasida xo'jalik va madaniy aloqalarning kuchayishiga, bu esa o'z navbatida, qabilalarning asta-sekin qo'shilib kyetishiga olib keldi hamda ilgarigi qon-qarindoshlik aloqalari o'rnini hududiy aloqalar egallay boshladi.

Shu yo'l bilan yangi etnos tipi – kishilarning tili, hududi, iqtisodiyoti va madaniyati o'xshash bo'lgan kishilar guruhi – elat shakllandi. Dastlab quldorlik davrida qadimgi Misr, qadimgi ellen va boshqa shu kabi elatlar shakllandi. Yevropada elatning shakllanish jarayoni asosan feodalizm davriga kelib tugallandi (qadimgi rus, polyak, nemis va h.k.). Odatda kelib chiqishi va tili yaqin bo'lgan qabilalar o'zaro birlashganlar (qadimgi rus – polyan, drevlyan, vyatich va boshqa sharqiy slavyan qabilalari, polyak – pomoryan, vislyan, mazovshan va boshqa slavyan qabilalari, nemis - saks, aleman va boshqa gyerman qabilalari) yoki birining ikkinchisiga bosqin uyushtirishi natijasida turli tilda so'zlashadigan qabilalar qo'shilib ketganlar (shimoliy fransuz va provansal elatlari – gall qabilalari, rim kolonistlari, gyerman qabilalari, franklar, vestgotlar va burgundlar va h.k.).

Elatlarning qo'shilishi jarayonida hamda ularning ayrim qismlari orasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi natijasida, ulardan birining tili (odatda ko'p sonli va nisbatan rivojlangani) umumiy tilga aylanadi, boshqa qabila tillarining ahamiyati pasayib, sheva darajasiga tushadi yoki butunlay yo'qolib ketadi; muayyan hududiy, madaniy va xo'jalik birligi shakllanadi. Biroq, bunday birlik hali ancha (ayniqsa, iqtisodiy jihatdan) beqaror va bo'sh edi. Iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi bilan elatlar asta-sekin millatlarga aylana bordi. Elatlar uchun xos belgilar yangi sifat darajasiga ko'tariladi: millat barqaror hududiy, iqtisodiy va madaniy birlik bilan, umumiy til bilan ajralib turadi; va nihoyat, qayd etilgan xususiyatlar natijasida, milliy xaraktyerning umumiy jihatlari hamda milliy ong shakllanadi.

Odatda millat – nomi saqlanib qolgan elatning etnik rivojlanish mahsulidir. Biroq, davlat chegaralaridagi o'zgarishlar tufayli, ayrim elatlar negizida bir qancha etnik birliklar yuzaga kelgan (masalan, portugallar va galisiyaliklar, nemislar va avstriyaliklar va h.k.). Qadimgi rus elati rus, ukrain va belorus elatlarining umumiy

ildizi bo‘lib xizmat qildi. Keyinchalik, ularning har biri alohida millatga aylandilar. Shunday holatlar uchraydiki, bitta millatning shakllanishida bir qancha elatlar ishtirok etadi (masalan, indoneziya millati yavaliklar, sundlar, madurlar va boshqa elatlardan, filippinlar – tagallar, visayyalar, iloklar va boshqalardan shakllangan).

Ko‘pgina mayda elatlar millatga aylanmasligi mumkin. Ular kamsonli bo‘lganliklari tufayli, ayrim zamonaviy yo‘nalishlarni mahalliy kadrlar bilan ta‘minlay olmasdan, taraqqiyotdan orqada qoldilar. Vaqt o‘tgach, bunday elatlar boshqa ancha rivojlangan elat yoki millat bilan aloqaga kirishadilar, ularning madaniyati va tilini o‘zlashtiradilar va asta-sekin ular bilan qo‘shilib ketadilar.

Ta‘kidlash joizki, etnoslarning uch bosqichli bo‘linishi (qabila – elat – millat) yer sharidagi mavjud etnik umumiylik shakllarining barchasini o‘zida aks ettirmaydi. Bunda ayniqsa, ko‘pchilik mamlakatlardagi mavjud oraliq guruhlar – muhojirlarning birinchi, ikkinchi va undan keyingi avlodi, qisman asosiy millatga assimilyasiyalashgan aholi vaziyatni murakkablashtiradi. Ular o‘z vatani va xalqi bilan butunlay aloqasini uzmagan, ayni paytda, ularni qabul qilgan mamlakat etnosiga yaxlit qo‘shilib ketmagan (masalan, AQSH va Kanadadagi nemislar, shvedlar, italyanlar va boshqalar). Oraliq guruhlar ikki va undan ortiq xalq aloqa qiladigan etnik chegaralar zonasida ham shakllanadi. Bunday guruhlarining o‘ziga xos xususiyati – ikki xil milliy ongning yuzaga kelganligidir.

Kishilarning bir jamoasi bir vaqtning o‘zida bir necha etnik umumiyliklar tarkibiga kirishi mumkin, va bu narsa ularning o‘ziga xos iyerarxiyasini yuzaga keltiradi. Har qanday, hatto eng jips va konsolidatsiyalashgan xalqlarda ham asosiy etnik tarkibdan farqlanuvchi xususiyatlarni o‘zida saqlab qolgan ayrim guruhlar uchraydi. Etnografik, deb nomlanuvchi bunday guruhlar hududiy jihatdan millat yoki elatning alohida qismini tashkil etadi, madaniyati va maishiy hayotida alohida xususiyatlarni saqlab qoladi (ular o‘ziga xos shevada gaplashadilar, dini, kiyimkechak, urf-odatlar bo‘yicha boshqalardan farq qilishi mumkin).

Etnografik guruhlar odatda bir elat yoki millatning boshqa milliy guruhlar bilan assimilyasiyalashuvi yoxud qabilaning elatga qo‘shilishi bilan, biroq ushbu qabila o‘zining ayrim xususiyatlarini saqlab qolgan holda yuzaga keladi. Ko‘p hollarda asosiy etnik guruhdan uzoq vaqt ajralib qolishi (migratsion jarayonlar tufayli, davlat chegaralarining o‘zgarishi va h.k.) natijasida etnografik guruhlar yuzaga keladi. Konfessional munosabatlar bilan farqlanadigan guruhlar ayniqsa, ajralib turadilar (masalan, Hindistondagi panjoblik sikxlarni alohida xalq sifatida ham e‘tirof etadilar).

Metaetnik umumiylik, deb nomlanadigan, bir necha xalqlar guruhlarini qamrab oladigan birliklar ham mavjud. Ular etnogenetik jihatdan yaqin, o‘zini anglash unsurlari o‘xshash, uzoq vaqt iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarda bo‘lgan bir necha xalqlarni birlashtiradi. Bunday birliklarga nafaqat tili, balki madaniyati va maishiy hayotida o‘xshashliklar bo‘lgan xalqlar, masalan, slavyanlar, romanlar, mug‘ullar, turklar va boshqalarni kiritish mumkin.

Etnodiniy metaetnik birliklar ham uchraydi. Masalan, induizm Janubiy Osiyoda juda ko‘p xalqlarning ijtimoiy va madaniy hayotiga katta ta‘sir ko‘rsatgan, hozirda esa ushbu mintaqada hind xalqlari yagona birlik sifatida shakllanmoqdalar. Filippin janubida islomning tarqalishi Moro xalqlari, deb nomlangan alohida etno

diniy guruh shakllanishiga olib keldi. Filippindagi boshqa yirik xalqlarning birlashuvi esa nasroniylik dini ta'siri ostida ro'y byerdi.

Bir necha kichik etnoslar bitta kattasiga qo'shilganligi yoki kichik etnik birliklarning yirik xalq ichida yo'q bo'lib ketganligi haqida tarix guvohlik beradi, ya'ni turli hududlarda va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda etnik birlashish jarayonlari sodir bo'lgan. Biroq, unga teskari jarayon, ya'ni etnik bo'linish sinfiy jamiyatgacha bo'lgan davrda ko'proq sodir bo'lgan. Bu davrda aholining o'sishi qabilalarning parchalanishiga va kishilarning yer shari bo'ylab tarqalishiga olib kelgan. Dunyoning ayrim qismlarida etnik bo'linish jarayoni hozir ham davom etmoqda. Xususan, Yevropaliklarning Amerika, Avstraliya va qisman Afrikaga ko'chishi oqibatida, bu yerlarda yangi etnoslar shakllandi. Ba'zan davlat chegaralaridagi o'zgarish tufayli etnoslarning bo'linishi ham yangi xalqlarni vujudga keltiradi.

Etnik birlashuv jarayonlari bir necha xil bo'ladi: konsolidatsiya, assimilyasiya va etnik integratsiya. Ba'zan etnik rivojlanish ancha murakkab bo'lib, bu jarayonlarning barchasi bir vaqtda sodir bo'ladi.

Konsolidatsiya – bu o'zaro yaqin bir necha etnoslarning (qabila, elat) bitta yirik xalqqa qo'shilishi yoki mavjud xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishi bo'yicha yanada jipslashuvidir. Xalqlarning tili va madaniyati o'zaro yaqin bo'lsa konsolidatsiya jadal ro'y beradi. Etnoslar rivojlanishning quyi pog'onalarida qolib, millat sifatida shakllana olmagan hududlarda bu jarayon sodir bo'ladi (masalan, Dog'iston va Oltoydagi kichik elatlar va h.k.).

Konsolidatsiya jarayoni ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan keyin, mustamlaka tizimi parchalanishi bilan keng quloqch yoydi. Milliy ozodlik harakati natijasida, ularning siyosiy mustaqillikka erishishlari, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, xo'jalik tuzilmasidagi o'zgarishlar, jumladan ko'chmanchilik o'rniga o'troq turmush tarzining yuzaga kelishi – bularning barchasi etnik konsolidatsiyani, milliy o'zlikni anglashni jadallashtirdi. Yaqin o'tmishda ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xos bo'lgan etnik xilma-xillik hozirda susayib bormoqda. Qabilalar va lokal etnik guruhlardan elatlar va millatlar shakllanmoqda. Masalan, Afrikadagi bir necha qabila uyushmalaridan xausa, yoruba, ibo kabi taniqli elat va millatlar vujudga keldi. Hindiston, Filippin va boshqa Osiyo mamlakatlarida konsolidatsiya jadal ro'y bermoqda.

Ayrim millatlar shakllanishiga siyosiy vaziyatlar, birinchi navbatda, alohida davlatlarning paydo bo'lishi katta ta'sir ko'rsatadi. Bu narsa, masalan, flamandlardan ajralib chiqqan gollandlarga tegishli. Ikkita mustaqil davlat – Germaniya va Avstriyaning paydo bo'lishi bir tilda gaplashadigan alohida millatlarni vujudga keltirdi. Deyarli barcha Lotin Amerikasi millatlari mustaqil davlatlar doirasida shakllandilar, Shuning uchun ulardagi siyosiy chegara etnik chegara bo'lib ham xizmat qilmoqda.

Assimilyasiya mohiyati shundaki, biron-bir xalqning alohida guruhi yoki butun bir xalq uzoq vaqt davomida boshqa xalq orasida yashab, uning tili va madaniyatini o'zlashtiradi hamda o'zini avvalgi etnik birlikka mansub ekanini inkor qiladi. Milliy o'zlikni anglashdagi o'zgarishlar bu jarayonning oxirgi bosqichi hisoblanadi.

Assimilyasiya asosan iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlar uchun xos bo‘lib, undagi aholi millat sifatida allaqachon shakllangan. Ushbu kishilar orasida yashaydigan kamsonli milliy guruhlar esa ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish bo‘yicha ancha orqada. Bu jarayon kamsonli millatlarga ham, muhojirlarga ham tegishli. Muhojirlarning assimilyasiyalashuvi ko‘pgina omillarga bog‘liq: ularning tubjoy aholisi bilan tili va madaniyatidagi o‘xshashliklar, ko‘chib kelganlarning milliy jipslik darajasi, ularning o‘z vatanlari bilan siyosiy va madaniy aloqalarini saqlanib qolganligi, qabul qilgan mamlakat hududidagi joylashuvi (aralash yoki kompakt, shahar yoki qishloq), irqiy tafovutlar, mamlakatdagi boshqaruvchi kuchlarning u yoki bu muhojir guruhlariga munosabati va h.k.

Assimilyasiyaning tabiiy va majburiy turlari mavjud. Tabiiy assimilyasiya ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalarining rivojlanishi jarayonida o‘z oqimi bilan sodir bo‘ladi. Majburiy assimilyasiya esa milliy notenglik mavjud bo‘lgan davlatlarda kamsonli millatlarning tili va madaniyatiga butunlay barham berishga yo‘naltirilgan reaksiyon assimilyasiya siyosati natijasidir.

7.5. Yer sharidagi asosiy etnoslarning joylanish geografiyasi

Etnik integratsiyalashuv, ya‘ni turli etnoslarning yaqinlashuvi asosan ko‘pmillatli davlatlarda sodir bo‘ladi. Bunday mamlakatlarda milliy muammolarni hal etishning muhim sharti – xalqlarni madaniy va xo‘jalik jihatdan yaqinlashtirish hisoblanadi. Bunday integratsiyalashuv etnik birliklar soni hamda ularning tiplari bo‘yicha o‘zgarishlarga olib keladi. U yoki bu mamlakat aholisi milliy tarkibiga tavsif berishda umumiy hududga, til va madaniyatga ega, tarixiy shakllangan kishilar guruhini anglatuvchi “xalq” tushunchasi keng qo‘llaniladi. Ba‘zi hollarda bu tushuncha (Yevropa, Shimoliy Amerika mamlakatlari) millat va elatni, boshqa holatlarda elat, o‘zaro yaqin qabilalar guruhi, hatto alohida qabilani (Afrika, Osiyo va Okeaniyaning ayrim mamlakatlari) anglatadi.

Dunyo aholisining etnik tarkibi tinimsiz o‘zgarib turibdi; ba‘zan yangi etnik birliklar paydo bo‘lmoqda. Biroq, umuman konsolidatsiya va assimilyasiya jahon xalqlari umumiy sonining qisqarishiga olib keladi. Hatto, bir necha asr ilgari millatlarning shakllanishi boshlangan Yevropada bir qancha etnoslar (gellar, frizlar va boshqalar) asta-sekin yo‘q bo‘lib ketdilar. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarda esa bu jarayon jadal davom etmoqda.

Xalqlarning joylashuvida ham o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Yer shari bo‘ylab ko‘pchilik xalqlar kompakt bo‘lib yashaydilar. Milliy aralash aholi, avvalo etnik chegaralar yoqasida joylashgan hududlar uchun xos bo‘lib, bunday aralashuv o‘xshash tillarda so‘zlashadigan va madaniy-maishiy munosabati yaqin bo‘lgan qo‘shni xalqlarda ayniqsa, kuchli bo‘ladi. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi yuksalib borgan sari, shunga mos holda, ularning milliy tarkibi ham murakkablashib boradi. Jumladan, qishloq joylarga nisbatan shaharlar aholisining milliy tarkibi xilma-xildir. Shahar qancha katta bo‘lsa, aholining milliy tarkibi shuncha rang-barang bo‘ladi. Shahar aholisining milliy xilma-xilligi muhojirlarni ko‘p qabul qiladigan mamlakatlar uchun xosdir, chunki yangi ko‘chib kelganlarning asosiy qismi shaharlarda o‘rnashadilar.

AQSH Shahar aholisi milliy tarkibining tahlili bu holatni to'la-to'kis tasdiqlaydi. Ushbu mamlakat shaharlarida assimilyasiyalashmagan muhojirlar salmog'i o'rtacha mamlakat ko'rsatkichiga nisbatan 2,5 barobar yuqori. JanubiSharqiy Osiyo Shaharlarida tubjoy millatlarga mansub kishilardan tashqari, aholining anchagina qismini xitoylar va hindlar tashkil qiladi; ular bu yerda savdo, hunarmandchilik va sanoat ishlab chiqarishida band. Arab davlatlari va Afg'onistonda ham hindlar asosan Shaharlarda yashab, savdo va hunarmandchilik bilan Shug'ullanadilar.

Tojiklar, o'zbeklar, turkmanlar va afg'onlar keng tarqalgan Shimoliy Afg'oniston shaharlarida tojiklar ko'pchilikni tashkil etadi. Afg'onlar ko'p yashaydigan hududlardagi shaharlarda, jumladan Qobulda ham ular ulushi yuqori. Xitoyning ko'pchilik shaharlarida (kamsonli millatlar yashaydigan hududlarda ham) xitoylar, qisman xuey va manchjurlar, faqat Sinszyan okrugi shaharlarida uyg'urlar, Tibet shaharlarida esa tibetliklar ko'pchilikni tashkil qiladi. Umuman, ko'pmillatli davlatlarda nisbatan yirik yoki iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan millatlarning vakillari shahar aholisining asosiy qismini tashkil etadi.

Qishloq joylardagi milliy aralashuv ikki yoqlama tavsif kasb yetishi mumkin. Faqat ikki va undan ortiq xalq bitta aholi punktida yashaydigan bo'lsagina, ularni milliy jihatdan xaqiqiy aralash hudud, deb hisoblash mumkin (bu sohadagi eng yaqqol misol – Malayziya bo'lib, ularda eng kichik qishloqlargina bir millatlidir). Odatda muayyan hududda ko'plab xalqlar joylashgan bo'lib, ularning har biri o'z qishloqlariga ega bo'ladi.

Siyosiy chegaralar ko'pincha milliy chegaralarga mos kelmaydi. Ehtimol, millat shakllanishi bilan davlatning paydo bo'lishi bilan bir vaqtda ro'y bergan G'arbiy Yevropa hamda Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun bu hodisa odatiy holdir. Boshqa mintaqalardagi juda ko'p xalqlar ikki va undan ortiq davlatlar hududida yashaydilar hamda ularning orasi davlat chegaralari bilan ajratilgan. Bir millatli davlatlar juda kam uchraydi (ayrim G'arbiy Yevropa va Arabiston yarim oroli mamlakatlari, Yaponiya, Koreya, Bangladesh). Ko'pchilik dunyo mamlakatlari ko'pmillatli bo'lib, ularning ba'zilarida (Rossiya, Hindiston, Indoneziya, Xitoy, Eron, Nigyeriya va b.) o'nlab va hatto yuzlab xalqlar yashaydilar. Xozirgi paytda migratsion jarayonlarning keng quloqch yoyishi bois, bir millatli mamlakatlarda ham hech bo'lmasa kamsonli millatlarning kichikroq guruhi uchraydi. Masalan, Yaponiyada XX asrning 20-40 yillarida ko'chib borgan koreyslarning avlodlari yashaydi va ularning soni taxminan 500-600 ming kishini tashkil etadi.

Ta'kidlash joizki, —kamsonli millatlar tushunchasi bir xil ma'noni anglatmaydi. Ko'p hollarda ushbu tushuncha ostida yirik xalqning asosiy qismidan ajralib qolgan kichikroq guruhi tushuniladi. Masalan, Turkiyadagi greklar, Italiyadagi albanlar, Qirg'izistondagi o'zbeklar va h.k. Ba'zi holatlarda ushbu tushuncha o'z davlatiga ega bo'lmagan millatlarga nisbatan qo'llaniladi (masalan, Ispaniya va Fransiyada basklar, Fransiyada bretonliklar, Turkiya, Iroq va Suriyada kurdlar, Xitoyda uyg'urlar, Eron, Pokiston, Afg'onistonda beludjilar va h.k.). Boz ustiga, mazkur xalqlar o'z etnik hududlarida ko'pchilikni tashkil qiladi.

Aholi milliy tarkibini aniqlash murakkab jarayon bo'lib, unga ko'plab omillar xalaqit beradi. Jumladan, hatto milliy tarkib bo'yicha to'liq statistik ma'lumotlar

bo'lgan taqdirda ham ko'pchilik mamlakatlarda assimilyasiya va konsolidatsiya jarayonlarining oxiriga etmaganligi tufayli milliy o'zlikni anglash darajasi oraliq bosqichda bo'lgan kishilar guruhi aholining katta qismini tashkil qiladi.

Ta'kidlash joizki, ko'pchilik mamlakatlarda aholi ro'yxatlari va uni hisobga olishning boshqa shakllari bir taraflama bo'ladi. Ayniqsa, Osiyo, Afrika va qisman Lotin Amerikasining ichki hududlarida saqlanib qolgan mayda etnik birliklarni (qabilalarni) ajratishda katta muammolar kelib chiqadi. Bunday qabila birliklari orasida aniq chegaraning o'zi yo'q.

7.6. L.N. Gumilyovning etnoslar hayoti xaqidagi gipotezalari-etnogenezis

Gumilev Leo Nikolayevich - rossiyalik olim (geograf, tarixchi, faylasuf) – u etnik guruhlarning hayotini va biologik ta'lim nazariyasini ishlab chiqdi. Etnosning paydo bo'lishidan tarqalib kyetishiga qadar bo'lgan jarayonga etnosogenezis deyiladi (1200-1500 yil davom etadi): etnos tug'iladi, o'sadi, o'sib boradi va o'ladi. Etnogenezis - uning mutatsiyasiga bog'liq biosfyera fenomenidir (ehtiroslilik myerosi belgisi ko'rinishi). Insonning ehtirosliigi uning yuksak g'oyasi uchun fidokorlikni, qurbonlik qilish uchun uning organik qobiliyatidir. Biror kishining xatti-harakati o'zgaradi, uning harakatlarining yangi g'ayrioddiy styereotipiga motivatsiyasi o'zgaradi.

Passionarlik deyarli barcha odamlardir, ammo turli miqdorda. Aholining ko'p sonli qismida (uyg'un odamlar) o'zini o'zini himoya qilish instinkti bilan muvozanatlashadi, shunda ular o'z harakatlarini o'zlari, farzandlari, ota-onalari, do'stlari uchun tashvish bilan muvozanatlashadi. Haqiqiy ehtirosparvarlar kuchli ta'sirga ega bo'lib, ular o'z harakatlarining oqibatlarini hisoblab, ularni qilmasdan, hatto o'limni oldindan ko'ra bilishmaydi. Ular atrof-muhitni o'zgartirishga harakat qiladigan bo'linish darajasida. Ushbu xususiyatlarni myeros orqali o'tkazish tufayli keyingi avlodlardagi ehtirosatchilar soni keskin oshib boradi, hududlarda yaqin xalqlarni bo'ysundiradigan yangi etnos paydo bo'ladi.

Ehtirosli "**surish**" - asossiz kelib chiqishi. Quyosh faolligining yuqori va past nuqtalarida, ionosfyeraning xossalari kamayadi va kosmik enyergiyaning individual nurlari yer yuzi bo'ylab uchib, mutatsiyaga olib keladigan kuchli radiatsiya hosil qiladi (1000 yil davomida 2-3 marta sodir bo'ladi).

So'nggi 3 ming yil mobaynida 9 ta ehtiros harakati ishonchli tarzda qayd etildi. Rivojlanayotgan etnoslar hayotining bosqichlaridan o'tadi:

- tarixiy shakllanish (etnos faoliyatining yuksalishi);
- tarixiy mavjudlik (gullash, haddan tashqari issiqlik, sekin pastga tushish);
- tarixiy pasayish (sochilib ketish, so'nish);
- tarixiy yodgorliklar (o'zlarining rivojlanishi yo'q- rimliklar).

Buzilish bosqichida subpassionyerlar paydo bo'ladi: sharafsiz, vijdotsiz, o'zboshimchalik va o'z-o'zini sevadiganlar, jallodlar va vaxshiylar. Odatda, bu etnos gullab-yashnagan paytda sodir bo'ladi. Bu davr moddiy madaniyatni to'plash, texnosfyeraning o'sishiga mos keladi. Identity o'rta hayotga yo'l ochadi, ehtirosi passiv va mehnatkash xalqni to'liq qondirish. Etnos uchun pasayish, lekin tashqi jihatdan farovonlik va obodlik kuzatiladi. Boshqalarning hisobidan yashamoqchi

bo'lganlar ko'payadi (jinoyatlar). Etnosning o'ziga xosligi faqat san'at va fanda qoladi. Ma'naviy qadriyatlar ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholining milliy tarkibini yoriting?
2. Millat tushunchasini yoriting?
3. Etnik birliklarni mazmunan ta'riflang?
4. Til oilalari to'g'risida fikr bildiring?
5. "Etnos" haqida tushuncha va uning belgilari.
6. Yer sharidagi asosiy etnoslarning joylanish geografiyasi.
7. Dunyo til oilalari geografiyasi.
8. L.N.Gumilyovning etnoslar hayoti xaqidagi gipotezalari-etnogeneze.
9. Etnoslar qachon paydo bo'lgan?
10. Etnoslarning qanday tiplari mavjud?
11. Aholi etnik tarkibi qanday bosqichlarini bilasiz?
12. Millat, elat, xalq orasida qanday farqlar mavjud?
13. Dastlabki elatlar yer sharining qaysi hududlarida shakllangan?
14. Metaetnik umumiylik, deb nimaga aytiladi?
15. Etnodiniy metaetnik birliklar, deb nimaga aytiladi?
16. Konsolidasiya, assimilyasiya mohiyatini baholang.

8-MAVZU. DINLAR VA DINIY TARKIB HAQIDA TUSHUNCHA

REJA:

8.1. Dunyo, mahalliy va urug' qabila dinlarining mohiyati va geografiyasi

8.2. Dunyo dinlari geografiyasi

8.1. Dunyo, mahalliy va urug' qabila dinlarining mohiyati va geografiyasi

Etnoslarga tavsif berishda ko'pincha mutaxassislar ularning diniy mansubligiga e'tibor qaratadilar. Turli tarixiy davrlarda diniy va etnik birliklar nisbati turlicha bo'lgan. Ibtidoiy jamoa tuzumida diniy va etnik chegaralar o'zaro mos kelgan. Har bir xalq tomonidan yaratilgan xudolar milliy xudolar bo'lib, ularning ta'sir doirasi muayyan qabila chegarasidan tashqariga o'tmagan. Bu davrda har bir davlat va unga tegishli etnos o'z xudolariga, o'ziga xos diniy tasavvurlariga ega bo'lgan.

Jamiyat taraqqiyoti, etnik aloqalarni kuchayishi bilan ancha katta diniy birliklar vujudga keldi, bir dinga bir necha xalqlar e'tiqod qila boshlaydilar. Keyinchalik, bir etnosning ma'lum qismi eski xudolariga sig'inishda davom etsalar, boshqalari yangi dinni qabul qilish hollari tez-tez ro'y byerib turdi. Shunday qilib, xalqlar asta-sekin ko'p xudolikni qabul qila boshladilar. Jahon dinlarining vujudga kelishi bilan etnik va diniy chegaralar muvofiqligi barham topadi. Ba'zi holatlarda diniy tafovutlar til jihatdan o'zaro yaqin (gollandlar va flamandlar; syerblar va xorvatlar va h.k.) aholi guruhlarining milliy chegaralanishida muhim rol o'ynaydi.

Din (lotincha - taqvodorlik, muqaddas ilohiyga taqvodorlik) - yuksak kuchlarga sajda qilish asosida madaniyat va dunyoqarashning shakllaridan biri; axloqni tarbiyalash. **Din xudoga farishtalarga**, xudo nomidan yuborilgan payg'ambarlarga va muqaddas hisoblangan kitoblarga ishonishdir. Sayyoramiz aholisi juda ko'p

dinlarga e'tiqod qiladilar. Din xalqlarning shaxsiy va ijtimoiy hayotida, xalqaro munosabatlarida, etnik guruhlar shakllanishida, madaniyati va davlatchiligida muhim rol o'ynaydi. Butun dunyodagi imonlilar, dinga e'tiqod qiluvchilar soni taxminan 3 milliard kishini tashkil qiladi. Ushbu mamlakatlarda tabiiy o'sishni ta'minlaydigan musulmonlar va hindlar soni tobora o'sib bormoqda.

Aholining diniy tarkibi - diniy (konfessiyali) a'zolik asosida aholi tarkibini, muayyan hududlar, mamlakatlar, qit'alar va butun dunyo aholisining taqsimlanishi. Din dunyodagi ko'plab mamlakatlarning ijtimoiy va siyosiy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun dinlar sonini aniqlash va dinlarning geografik tarqalishi katta ahamiyatga ega. Ko'pgina mamlakatlarda diniy identifikatsiya qilish saqlanib qolayotganligiga qaramay, bashoratning noaniqligi tufayli mavjud bo'lgan ma'lumotlarning ishonchliligi shubhali.

Dinning asosiy vazifalari (rollari):

Dunyoviy-ko'rinishi - din, imon e'tiqodiga ko'ra, hayotlarini alohida ma'no va mazmun bilan to'ldiruvchi vazifasi;

Tasalli -byeruvchi psixoterapevtik-uning mazmuni insonni tabiiy va ijtimoiy tafovutlarda tasalli berishda, shaxsiy zaifligining his-tuyg'ularini bartaraf etish, shaxsiy muvaffaqiyatsizliklarida tushkunlikka tushganda, g'azablanish va o'lim oldida qo'rqish, kuchsizligini his qilganda tinchlantiruvchi dunyoviy ahamiyatga ega;

Muloqot-imonlilar o'rtasidagi o'zaro muloqot, xudolar, farishtalar (ruhlar) bilan aloqa qilish, o'liklarning ruhlari bilan, kundalik hayotda va odamlar o'rtasidagi muloqotda ideal vositachilik qiladigan avliyolar. Muloqot maxsus tashkillashtirilgan marosimlarida amalga oshiriladi;

Regulyativ-har bir diniy an'ana bo'yicha ishlab chiqilgan va odamlarning xulq-atvorining o'ziga xos dasturlari sifatida muayyan qadriyatlar va axloqiy me'yorlarning mazmuni to'g'risida xabardor qilish;

Integrativ-yagona diniy umumiylik, umumiy qadriyatlar, maqsadlar odamlarni birlashtirishini his qilishi, insonlarda shuningdek, qadriyatlar, dinga e'tiqod qilish, qarashlar mavjud bo'lgan ijtimoiy tizimda o'zini o'zi anglash imkonini beradi;

Siyosiy-turli davlat, tashkilot va uyushma rahbarlari odamlarni siyosiy maqsadlarda birlashtirish yoki tarqatish borasida olib borayotgan o'zining xatti harakatini diniy umumiylik ostida dindan foydalanishadi;

Madaniy-din madaniy e'lementlar guruhining tarqalishiga ta'sir etadi (yozuv, musiqa, etiket, sa'nat, falsafa va boshqalar);

Dezintegrallashgan-odamlar orasida turli din va dinga e'tiqod qiluvchilar o'rtasida, ba'zan ichki diniy guruhlarining o'zida ham janjal, hatto urish chiqazish maqsadida dindan foydalanish.

Keyingi davrlarda diniy mansublik va etnik mansublik o'rtasidagi aloqalar susaya bordi. Ko'pgina yirik zamonaviy xalqlar turli dinlarga sig'inuvchi kishilar guruhlarini o'zida birlashtiradi, ayni paytda, bitta dinga ko'plab etnoslar e'tiqod qilishlari ham mumkin. Hozir faqat ba'zan, unda ham shartli ravishda milliy dinlar haqida gapirish mumkin (arman-grigorian chyerkovi – ko'pchilik armanlar, sintoizm – yaponlarning asosiy qismi, sikhizm – panjobliklarning ma'lum qismi va h.k.).

Ba'zi mamlakatlarda hukmron mavq'ega ega dinga e'tiqod qilmaydigan deyarli barcha aholi milliy kamsonli guruhlar tarkibiga kiritiladi. Jumladan, Eronda nafaqat

armanlar, assiriyaliklar, yahudiylar, shu bilan birga fors xalqining bir qismi bo'lgan gebrlar (zoroastriylar) ham milliy kamsonli guruh sifatida e'tirof etiladi. Ayrim arab davlatlarida etnik kamsonli guruhlariga nafaqat musulmon bo'lmagan aholi, hatto islomning mazkur mamlakatda hukmron mavqega ega bo'lmagan mazhabiga mansub guruhlar ham kiritiladi. Etnik birliklarda bo'lgani kabi, diniy birliklar uchun ham tabaqalashuv xosdir. Har bir din turli yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar va sektalarga bo'linadi. Odatda, mamlakatlar yoki xalqlar shartli ravishda musulmon, nasroniy, budda dinlariga ajratiladi, biroq quyi taksonomik darajalarga tushgan sari bunday bir xillik yo'qola boradi.

Ayrim nasroniy mamlakatlar diniy jihatdan bir necha qismlarga bo'lingan. Masalan, nemislar protestant (uning ikki oqimiga – lyutyeranlik va reformatlik) va katolik dinlariga e'tiqod qiladilar; shveysarlarning turli guruhlari orasida protestantlar (reformatlik) va katoliklar tarqalgan; shotlandlar orasida protestantpresvityerianlar ustunlik qiladi.

Bitta xalq turli qismlarining har xil diniy oqimlarga mansubligi tufayli uning ichida madaniy-maishiy tafovutlar kelib chiqadi va bu narsa o'z navbatida etnodiniy guruhlar shakllanishiga olib keladi. Bunday guruhlar jumlasiga kurdlar orasidagi yazidlar diniy guruhini, Suriya va Livan arablari orasida – druzlarni, misrliklar orasida – kopitlarni misol qilib keltirish mumkin. Buning ustiga, boshqa yo'ldosh holatlar ham unga ta'sir etsa diniy tafovut muhim etnotabaqalashuv omili bo'lib xizmat qiladi.

Ayrim mamlakatlarda din kishilar hayotining ko'pgina tomonlariga, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga, turmush tarziga va madaniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Jahonning qaynoq nuqtalarida ro'y berayotgan siyosiy voqealarni, agar u yerdagi diniy vaziyat hisobga olinmasa, tushunish qiyin.

XX asr 70-yillarida Hindiston diniy jihatdan ikki mustaqil davlatga bo'lindi, va natijada Pokistondan ko'pgina hindlar, Hindistondan esa musulmonlar ko'chib ketdilar. Bunday migratsiya jarayonida yigirma milliondan ortiq kishi ishtirok etdi. Turli diniy guruhlariga mansub kishilar orasida Livan, Isroil, Filippin, Afg'oniston, Syerbiya va boshqa joylarda to'qnashuvlar sodir bo'ldi. Avvalo, turli siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sabablar natijasida kelib chiqqan bunday kelishmovchiliklarda diniy omil muhim rol o'ynadi.

Din ko'p mamlakatlar ichki siyosiy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi; hatto ularning ayrimlarida siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari diniy mansublik tamoyili asosida tuzilgan. Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, turli tarixiy voqealar va hozirda ro'y berayotgan hodisalar hamda milliy munosabatlar mohiyatini tushunish uchun o'sha mamlakat yoki mintaqa aholisi diniy tarkibiga e'tibor qaratish zarur. Aholi diniy tarkibi bilan tanishishdan avval quyida dinlar tarixi haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va dastlabki davlatlar yuzaga kelishi bilan ajdodlar ruhiga talpinish, dehqonchilik va chorvachilikka xos ibodatlar muhim ahamiyat kasb eta boshladi, ruhlarning iyerarxiyasi paydo bo'ldi, alohida tabaqa sifatida kohinlik ajralib chiqdi. Jamiyat sinfiy tabaqalashuvi shunda ham o'z aksini topdiki, din oliy va quyi xudolarga (politeizm) bo'lindi, keyinchalik bu jarayonlar yakkaxudolikni (monoteizm) keltirib chiqardi.

Eramizdan avvalgi II mingyillikda hozirgacha saqlanib qolgan dinlar tashkil topdi. Eng qadimiy shunday dinlardan biri Old Osiyoda yuzaga kelgan iudaizm bo'lib, u dastlab politeizmga asoslangan, keyinchalik monoteizmga o'tgan. Er. avv. II ming yillik boshlarida shu mintaqada boshqa din – zoroastrizm (uning asosida dualizm – yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash haqidagi tasavvur yotadi) rivojlana boshladi, eramizning XII asrida uning tarmoqlaridan biri – yazidizm paydo bo'ldi.

Osiyoning boshqa hududlarida poliateistik dinlar shakllandi. Janubiy Osiyoda hukmron bo'lgan kasta tuzumi orqali shuhrat qozongan braxmanizm va kasta tuzumini inkor qiluvchi jaynizm (er. avv. VI-V asrlar) shular jumlasidandir. Er. avv. VI-V asrlarda Xitoyda deyarli bir vaqtda ikki falsafiy-axloqiy ta'limot – daosizm va konfutsiylik yuzaga keldi va keyinchalik ular alohida dinlarga aylandi. Yaponiyada ibtidoiy jamoa tuzumi davridan bu mamlakatda hukmron bo'lgan ajdodlarni hurmatlash va tabiatga topinish asosida sintoizm vujudga keldi.

Jahon bo'yicha xalqlar o'rtasida o'nlab dinlar tarqalgan bo'lib, ular xususiyatlariga ko'ra primitiv, milliy va dunyoviy dinlar guruhlariga bo'linadi. Dastlabki shakllanish bosqichida kelayotgan primitiv dinlar urug' va qabilachilik holatida yashab kelayotgan kichik etnik xalqlari orasida tarqalgan. Milliy dinlar jahonning ba'zi mamlakatlarida asosan bitta davlat doirasidagi mahalliy din holatida yashab kelmoqda. Ularga Hindistondagi induizm, Xitoydagi konfutsionizm, Yaponiyadagi sintoizm, Isroildagi iudaizm va boshqalar kiradi. Dunyoviy dinlarga jahonda eng keng tarqalgan va aholining siyosiy-ijtimoiy hayotida katta o'rin tutuvchi Budda, Xiristian va Islom dinlari kiradi. Bu dinlar orasida Budda dini eng qadimiy din hisoblanadi.

Tropik Afrika negrlari, Janubiy Amerika hindulari, ayrim Janubiy-Sharqiy Osiyo va Okeaniyaning kichik etnik xalqlari orasida primitiv din ko'rinishlari tarqalgan. Ular orasida fyetishizm (biron tabiat jismlarining alohida qismlariga e'tiqod qilish) Tropik Afrikada, totemizm (biron hayvonga e'tiqod qilish) Avstraliya aborigenlari, Amerika hindulari va Hindistonda shomonlik (o'lganlar ruhining qayta tirilishi va tanlangan kishilarning ular bilan muloqot qila olishiga ishonish) shimol xalqlari orasida keng tarqalgan. Bundan tashqari, animizm, ajdodlar ruhi madaniyati kabi primitiv dinlar ham bor.

Mahalliy dinlardan induizm (6 -asrda paydo bo'lgan) Hindistonda yuzaga kelgan. Bunda ular qayta tirilishga, insonlar orasida tabaqalanishning mavjud ekanligiga ishonishgan. Muqaddas kitobi-"Vedalar" hisoblanib, "Maxabxarat" va "Ramayana" asarlarida ham bu din vakillari qarashlari aks etadi. Sikxizm (16 - asrda vujudga kelgan) Shimoliy Hindistonda induizm dinining bir yo'nalishi sifatida paydo bo'lgan. Ular tabaqalanishga qarshi bo'lib, birinchi ustoz-Namak ta'limotlarini qadrlashadilar. Konfusizm, iudaizm, sintoizm kabi ko'rinishlari mavjud.

Dunyoviy dinlar orasida buddizm dini e'tiqod qiluvchilar soniga ko'ra eng kam salmoqni tashkil etadi. Bu din Shimoliy Hindistonda eramizdan avvalgi 5-6 asrlarda paydo bo'lgan. Uning maxayana va xanayana oqimlari mavjud. Xiristian dini eramizning 1 asrida Isroilda paydo bo'lgan bo'lib, eng ko'p e'tiqod qiluvchilarga ega. Bunga Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosati va Buyuk geografik kashfiyotlar sabab bo'lgan. Uning katolik, protestant va provaslav mazhablari

mavjud. Islom dini eramizning 7 asrida Arabiston yarim orolida paydo bo'lgan. Ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar soni tez o'sib bormoqda. Chunki, musulmon davlatlari dunyoda tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kiradi. Uning sunniy va shiya mazhablari bor.

Yer yuzi bo'ylab juda katta hududlarda tarqalgan ayrim dinlar jahon dinlari nomini oldilar (odatda ularga buddizm, nasroniylik va islomni kiritadilar). Eramizning II ming yilligi boshlarida Old Osiyoda monoteistik din – nasroniylik yuzaga keldi. 1054 yilda u ikki: pravoslav va katolik yo'nalishlariga ajraldi. XVI asrda katolik dinidagi islohotlar natijasida undan (Rim papasi hokimiyatini inkor qiluvchi va ilk nasroniylikka qaytishni yoqlovchi) protestantizm ajralib chiqdi. Protestantizm bir qancha mustaqil oqimlar (Eng yiriklari: anglikanlar, lyutyeranlik, kalvinizm, reformatlar va h.k.) ko'rinishida shakllandi va o'z navbatida, ular ham mayda bo'lakchalarga bo'linib ketdi. Nasroniylik tarkibida yuqorida qayd etilgan uchta (pravoslav, katolik va protestant) asosiy tarmoqdan tashqari, yana ikkita nisbatan kam tarqalgan, v - asrda shakllanib, diniy marosimlari pravoslavlarga yaqin bo'lgan monofizit va nestorian yo'nalishlari mavjud.

DUNYOVIY DINLAR:

BUDDIZM DINI – dunyoviy dinlar orasida eng qadimiysi bo'lib, eradan oldingi VI asrlarda SHimoliy Hindiston, O'rta Osiyoning janubi xalqlari orasida yuzaga kelgan.

XRISTIANLIK DINI – e'tiqod qiluvchilar soniga ko'ra birinchi o'rinda turuvchi ushbu din eramizning I asrida YAqin SHarqda (Falastinda) yuzaga kelgan.

ISLOM-dunyoviy dinlar orasida eng yoshi bo'lib, VII asr boshlarida dastlab Arabiston yarim orolida yashovchi Quraysh qabilasi xalqlari orasida yuzaga kelgan.

Boshqa monoteistik din – islom – VII asrda arablar orasida shakllandi. Yangi din oradan ko'p o'tmay uchta: sunniy, shiya va xorijiy yo'nalishlariga ajralib ketdi. Sunniylik va shiyalik o'rtasida siyosiy masalalarda, ayrim diniy marosimlar va an'analar bo'yicha tafovutlar mavjud. Siyosiy tafovut shundaki, agar sunniylar xalifalik hokimiyatini yoqlasalar, shiyalar esa imomat tarafdoridirlar. Diniy marosimlar va an'analardagi farqlar ham anchagina. Sunniylikda shiyalikda mavjud bo'lgan "Muta", "Shaxsey-Vaxsey" va boshqa marosimlar yo'q.

Sunniylar Makka va Madina shaharlarini muqaddas hisoblasalar, shiyalar Iroqdagi Karbalo va Najaf shaharlarini muqaddas, deb biladilar. Sunniylar sunnani butunligicha etirof etadilar, shiyalar esa uning ba'zi qismlarinigina tan olishadi. Bu oqimlar orasida bunday tafovutlar juda ko'p, shu bilan birga, malum o'xshashliklar ham bor. Masalan, mahdiylik – zamona oxir bo'lishi va Mahdiy (arabcha, Olloh tamonidan to'g'ri yo'lga etaklovchi) kelishi haqidagi diniy ta'limot ikkala oqimda ham mavjud. Xorijiyar sunniylarga yaqin bo'lib, ular o'z izdoshlariga qattiq talablarni qo'yadilar – zeb-ziynatni qoralaydilar, musiqa va raqsni ta'qiqalaydilar va h.k.

Alohida dinlarga e'tiqod qiluvchilar soni haqidagi ma'lumotlar birmuncha noaniq va ishonchsiz bo'lishiga qaramasdan, har holda ular turli dinlarning ta'sirini baholash imkonini beradi. Nasroniylarning umumiy soni dunyo bo'yicha – taxminan 1,2 mlrd. dan ortiq bo'lib, shundan katoliklar – 700 mln., protestantlar – 400 mln. va pravoslavlilar – 100 mln. kishi atrofida. Katoliklarning asosiy qismi Amerikada (ular

umumiy sonining yarmidan ko‘prog‘i) to‘plangan; Yevropada taxminan 200 mln.kishi, Osiyo va Afrikada – 100 mln. kishidan. Protestantlarning 40 %i Amerikada, 1/3 qismi Yevropada (asosan qit‘aning shimoliy qismida), Afrika va Osiyoda mos ravishda 40 va 70 mln., Avstraliya va Okeaniyada – taxminan 20 mln. kishi. Pravoslavlar va boshqa sharqiy chyerkovlar izdoshlari Janubi-Sharqiy Yevropa, Rossiya va Shimoliy-Sharqiy Afrika aholisi orasida keng tarqalgan.

Protestantlarning eng yirik guruhlaridan baptistlar – 75 mln., lyutyeranlar – 70 mln., anglikanlar – 67 mln., reformatlar va presvityerianlar – 52 mln., metodistlar – 43 mln., pyatidesyatniklar – 8 mln., Iegova guvohlari – 5 mln., «qutqarish armiyasi» izdoshlari – 5 mln., mormonlar – 4 mln., kongregasionalistlar – 3 mln., ettinchi kun adventistlari – 3 mln. kishini tashkil etadi. Sharqiy chyerkovlar vakillari orasida – taxminan 20 mln. monofizitlar va 100 ming. kishi nestorianlardan iborat.

Musulmonlar orasida tug‘ilishning yuqoriligi tufayli, keyingi yillarda ularning soni nasroniylardan oshib ketdi (1,5 mlrd. kishi atrofida). Ularning taxminan 90 foizi sunniylar, 9,5 foiziga yaqini shiyalar va 0,5 foizi xorijiyatlardan iborat. Islomga e‘tiqod qiluvchilar asosan Shimoliy Afrika va Osiyoda (uning sharqiy qismi bundan mustasno) jamlangan.

Boshqa barcha dinlarning izdoshlari – asosan Osiyo aholisi. Induistlar taxminan 550 mln., buddistlar – 300 mln. (ular orasida maxayanistlar – 60% atrofida), konfutsiyalar – 200 mln., sintoistlar – 100 mln., daosistlar – 30 mln., sikxlar – 15 mln., jaynlar – 4 mln., zoroastrizm tarafdorlari – 300 ming, yazidlar – 100 ming kishiga teng. Iudaistlar 15 mln. kishi atrofida bo‘lib, ularning yarmidan ko‘prog‘i Amerika xalqlari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Afrika, Osiyo va Okeaniyada saqlanib qolgan mahalliy dinlarga sig‘inuvchilar sonini aniqlash ancha murakkab. Ularni hisoblashda muayyan dinga mansublik haqidagi ma‘lumot doim ham xaqiqatga to‘g‘ri kelmaydi. Bundan tashqari, mazkur mintaqalar aholisi statistik jihatdan ham yaxshi o‘rganilmagan. Nihoyatda taxminiy hisob-kitoblarga ko‘ra, mahalliy dinlarga sig‘inuvchilar soni dunyo bo‘yicha 100 mln. kishi atrofida.

Aholi diniy tarkibi haqidagi ma‘lumotlarning noaniqligi tufayli, turli dinlarga sig‘inuvchilar soni bo‘yicha o‘shish dinamikasini belgilash ancha murakkab. Shunga qaramasdan, musulmonlar va induistlar sonining jadal o‘shishi, boshqa dinlarga e‘tiqod qiluvchilar o‘shish sur‘atining esa pastligi yoki hatto kamayishi kuzatilmoqda. Buning sababi, induizm va islom hukmron bo‘lgan davlatlarda aholi orasida tug‘ilish sur‘atlarining yuqoriligi bilan bog‘liq. Bundan tashqari, islom Afrikada janubga, uning tropik qismiga tomon jadal siljimoqda, induizm esa Hindiston qabilalari orasida keng tarqalmoqda.

8.2. Dunyo dinlari geografiyasi

Yer shari aholisi diniy belgilari bo‘yicha quyidagicha ajratiladi:

- xristianlar – 2,31 mlrd (dunyo aholisining 33 %i);
- musulmonlar – 1,58 mlrd (dunyo aholisining 23 %);
- induizm – 0,95 mlrd (dunyo aholisining 14 % i);
- buddistlar – 0,47 mlrd (dunyo aholisining 6,7 %i);

- an'anaviy xitoy diniga e'tiqod qiluvchilar — 0,46 mlrd (dunyo aholisining 6,6 % i);
- sikxizm – 24 mln (dunyo aholisining 0,3 %i);
- iudaizm – 15 mln (dunyo aholisining 0,2 %i);
- mahalliy dinga e'tiqod qiluvchilar – 0,27 mlrd (dunyo aholisining 3,9 % i);
- diniy etiqodi bo'lmaganlar – 0,66 mlrd (dunyo aholisining 9,4 %i);
- ateistlar – 0,14 mlrd (dunyo aholisining 2 %i) (7-jadval).

Yer sharining yirik mintaqalari bo'yicha diniy guruhlar tarqalishi quyidagi ko'rinishga ega: MDHning katta qismini pravoslav diniga mansub kishilar guruhlari (Rossiyaning katta hududlari, Ukraina, Belarus, Moldova va Gruziya) tashkil etadi. Armanistondagi xudojo'ylar monofizit arman-grigorian chyerkoviga mansub, Litvada katolik dini, boshqa Boltiqbo'yi davlatlarida – lyutyeranlik keng tarqalgan.

Islom diniga Markaziy Osiyo va Qozog'iston, Kavkazning katta qismi, Tatariston va Boshqirdiston aholisi e'tiqod qiladi. Ozarbayjonda asosan shiya oqimiga mansub musulmonlar, boshqa hududlarda – sunniylar ko'pchilikni tashkil etadi. Buddizm-lamaizmga Buryatiya, Tuva va Qalmig'iston tubjoy aholisi e'tiqod qiladilar. Xudojo'y yahudiylar – iudaistlardir.

Yevropa shimolida protestantlik, Skandinaviya davlatlari, Finlyandiya va Islandiyada – lyutyeranlik, Angliyada – anglikanlik ustunlik qiladi. Belgiya, Lyuksemburg, Fransiya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Avstriya va Maltada katolik dini tarqalgan. Markaziy Yevropada katoliklar va protestantlar soni deyarli teng, biroq Germaniyada protestantlar orasida lyutyeranlar, Shveysariya va Nidyerlandiyada esa – reformatlar ustunlik qiladi. Gretsiyada ko'pchilik xudojo'ylar pravoslavlardan, Turkiya Yevropa qismida esa – musulmonlardan iborat. Polsha, Chexiya, Slovakiya va Vengriya aholisi orasida katoliklar, Bolgariya va Ruminiyada – pravoslavlar, Germaniyada – protestantlar (asosan lyutyeranlar), Albaniyada – musulmonlar (sunnilar) ko'pchilikni tashkil etadi. Sobiq Yugoslaviya respublikalarida ko'proq pravoslavlar, qisman katoliklar va musulmonlar mavjud.

Osiyo aholisi diniy jihatdan nihoyatda xilma-xil. Islom barcha Old Osiyo mamlakatlarida (Isroil, Kipr va Livandan tashqari), Pokiston, Bangladesh, Maldiv orollari, Indoneziya va Malayziyada yyetakchilik qiladi. Kipr, Sharqiy Timor, Hindiston, Shri-Lanka, Filippin aholisining muayyan qismi musulmonlardan iborat. Ko'pchilik mamlakatlarda islomning sunniy mazhabi hukmronlik qilsa, Eronda shiyalikning mavqe'i yuqori. Iroq, Yaman Arab Respublikasi va Baxryeynda sunniylar va shiyalar soni deyarli teng. Eron, Hindiston, Pokistonda zoroastriylarning, Eron, Iroq va Turkiyada – yazidlarning kamsonli guruhlari mavjud. Hindiston va Nepal induizm tarqalgan asosiy hududlardir. Induistlar ShriLanka va Bangladesh hamda Indoneziyaning Bali oroli aholisi orasida ham uchraydi.

Hindixitoy mamlakatlari va Shri-Lankada aholining ko'pchiligi buddistlardan iborat (Vetnamda – maxayana mazhabi, boshqalarda – txyeravada). Shu bilan birga, ayrim Sharqiy Osiyo mamlakatlari aholisi maxayana buddizmidan tashqari, bir vaqtning o'zida boshqa dinlarga: jumladan, Xitoyda – konfutsiyalik va daosizmga, Koreyada – konfutsiylikka, Yaponiyada – sintoizmga ham e'tiqod qiladilar. Mo'g'ulistonning xudojo'y aholisi – lamaist buddistlardir.

7-jadval. Dinlar geografiasining asosiy ko'rsatkichlari:

Dinlar	E'tiqod qiluvchi larning soni (mln.k)	Mintaqalar va davlatlar
Xristianlik shu jumladan	1259 dan ortiq	Fransiya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Avstriya, Belgiya, Irlandiya, Polsha, Litva, Ukraina, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Sloveniya, Xorvatiya, AQSH, Kanada, Lotin Amerikasi mamlakatlari, Filippin, Markaziy va Janubiy Afrika mamlakatlari, Kipr, Koreya, Yaponiya, Xitoy
Katoliklik	800	
Protestantlik	350	Shimoliy Yevropa mamlakatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Nidyerlandiya, Shveysariya, Latviya, Estoniya, AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya, JAR, Markaziy va Janubiy Afrika mamlakatlari, Koreya, Yaponiya, Xitoy
Pravoslavlik	100	Rossiya, Ukraina, Belarus, Moldova, Gruziya, Bolgariya, Ruminiya, Syerbiya va Chyernogoriya Fedyeratsiyasi, Gretsiya, Kipr
Islom shu jumladan	1000 dan ortiq	Albaniya, Bosniya va Gyersogovina, Makedoniya, Rossiya, Qozogiston, O'zbekiston, Qirgiziston, Tojikiston, Janubi-Garbiy Osiyo mamlakatlari (Eron, Ozarbayjondan tashqari), Shimoliy, Garbiy va Sharqiy Afrika mamlakatlari, Pokiston, Afgoniston, Bangladesh, Malayziya, Indoneziya, Hindiston, Xitoy, Filippin
Sunniylik	900 dan ortiq	
Shiyalik	100 ga yaqin	Eron, Ozarbayjon, Iroq, Yaman
Buddizm va lamaizm	400 dan ortiq	Xitoy, Mo'giliston, Yaponiya, Myanma, Tailand, Vetnam, Kambodja, Laos, Malayziya, Shri-Lanka, Koreya, Rossiya Induizm
Induizm	520	Hindiston, Nepal, Shri-Lanka
Konfutsiachilik	180	Xitoy
Sintoizm	70	Yaponiya
Maxalliy an'anaviy dinlar		Garbiy, Markaziy, Sharqiy, Janubiy Afrika mamlakatlari, Janubiy Amerika, Okeaniya, Indoneziya

Osiyoning faqat ikki mamlakati, ya'ni, Filippin (asosan katoliklar) va Kiprda (pravoslavlar) nasroniylar yetakchilik qiladi. Mazkur dinga sig'inuvchilar Livan aholisi yarmidan ozrog'ini tashkil etadi (maronitlar). Osiyoda qabilaviy ibodat izdoshlari soni izchil kamayib bormoqda. Xozirgi paytda ular faqat Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning borish qiyin bo'lgan tog'li o'lkalaridagina saqlanib qolgan.

Afrikaning barcha arab davlatlarida, Somali va Jibutida islomning sunniy mazhabi hukmronlik qiladi. Sahroi Kabirdan janubda joylashgan bir qator mamlakatlarda (Sudan, Chad, Nigyer, Yuqori Volta, Mali, Senegal, Gambia, Gvineya, Gvineya-Bisau, Syerra-Leone, Libyeriya) musulmonlardan tashqari, mahalliy dinlarga sig'inuvchi muayyan guruhlar saqlanib qolgan. Efiopiya aholisining 2/3 qismi nasroniylarning monofizit mazhabiga mansub. Nigyeriyada musulmonlar asosan mamlakat shimolida joylashgan bo'lib, aholining yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi. Shu bilan birga, bu yerda nasroniylar va mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar ham mavjud. Qit'aning boshqa mamlakatlarida nasroniylar (protestantlar va katoliklar) hamda mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar turlicha nisbatda taqsimlangan.

Umuman yer sharida saqlanib qolingan mahalliy dinlarga sig'inuvchilarning deyarli 80 foizi Afrikada jamlangan. Deyarli barcha Amerika mamlakatlarida nasroniylar boshqa dinlardan ustunlik qiladi. AQSH va Kanadada protestantlar ko'p bo'lib, ular o'z navbatida, xilma-xil diniy oqim va sektalarga bo'linib ketganlar. Janubiy va Markaziy Amerika aholisining ko'pchiligi – katoliklar. VestIndiyaning bir orolida son jihatdan katoliklar ustun bo'lsalar, boshqasida – protestantlar. Kuba, Gayana, Surinam hamda Trinidad va Tobagoda katolik va protestantlardan tashqari, induistlar va musulmonlarning ma'lum guruhlar joylashgan. Janubiy Amerikaning ichki hududlaridagi hindu qabilalari mahalliy dinlarga sig'inadilar.

Avstraliya va Okeaniyada xudojo'ylarning katta qismini turli oqim va sektalarga bo'lingan protestantlar, ozroq qismini esa katoliklar tashkil etadi. Yangi Kaledoniya, Guame hamda Uollis va Futun orollarida katoliklar protestantlarga nisbatan ko'proq. Fidjida nasroniylar bilan bir qatorda induistlar va musulmonlar mavjud. Mahalliy dinlarning tarafdorlari asosan Vanuatu, Papua-Yangi Gvineya va Avstraliya tubjoy aholisi orasida saqlanib qolgan.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholining diniy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Islom dinining paydo bulishi tarixi qanday?
3. Aholi diniy tarkibining qanday bosqichlarini bilasiz?
4. VI-V asrlarda Xitoyda bir vaqtda ikki qanday falsafiy-axloqiy ta'limot – yuzaga keldi?
5. Dastlabki dinlar qaysi hududlarda shakllangan?
6. Sikxizm qanday din?
7. Iudaizm tarqalgan hududlar qaysilar?
8. Etnodiniy metaetnik birliklar, deb nimaga aytiladi?
9. lamaist buddistlar kimlar?
10. Mahalliy dinga e'tiqod qiluvchilar xususiyatlari qanday?

9-MAVZU. MEHNAT RESURLARI VA ULARDAN FOYDALANISH. AHOLINING IJTIMOIIY-SOTSIAL TARKIBI

REJA:

9.1.Mehnat resurslari – aholi tarkibi sifatida

9.2.Mehnat resurslari balansi va uni hisoblash yo‘llari

9.3.Yer shari aholisi bandligi va mehnat resurslari taqsimlanishi

9.4. Ijtimoiy tarkib va ijtimoiy stratifikatsiya

9.1. Mehnat resurslari – aholi tarkibi sifatida

Mehnat resurslari "aholi" va "umumiy mehnat" iqtisodiy kategoriyalari o‘rtasida oraliq mavqega ega bo‘lgan toifadir. Nomoddiy jihatda, barcha mehnatga layoqatli aholi mehnat bozorida, ijtimoiy iqtisodiyot va shaxsiy mehnat faoliyatidagi yoshdan qat‘iy nazar, bandlikda ishlaydi. Ular, shuningdek, mehnatga qobiliyatli bo‘lgan, ammo uyda va shaxsiy dehqonchilikda ishlaydigan, ishlab chiqarishdan ajralib, harbiy xizmatda ishlaydigan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslarni ham o‘z ichiga oladi.

Mehnat resurslari mamlakat aholisining bir qismi bo‘lib, ularning jismoniy rivojlanishi, aqliy qobiliyatlari va bilimlari, xalq xo‘jaligida ishlashga qodir. haqiqatan ham, "mehnat resurslari" tushunchasi, ishlashga majbur bo‘lishi mumkin bo‘lgan, ya'ni jismonan ishlay oladigan odamlarning sonidir. Ishga qobiliyatli aholi, asosan, mehnatga layoqatli yoshdagi, ularning psixofizik ma'lumotlari bo‘yicha ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishga qodir bo‘lgan shaxslar yig‘indisidir. Mehnat resurslarining soni ikki toifadagi kishilarni qamrab oladi. Birinchisi, mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi. Ikkinchisi - mehnatga layoqatli yoshdan tashqari ishlaydigan aholi.

Mehnat resurslarida yetakchi o‘rinni mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi egallaydi. Mehnatga layoqatli yoshdagi, mehnat faoliyati bilan shug‘ullanish uchun psixofiziologik ma'lumotlarga ega bo‘lgan kishilarning yig‘indisidir. Amalda ular umumiy va kasbiy mehnat qobiliyatini farqlaydilar. Ishlashning umumiy qobiliyati jismoniy, psixofiziologik, yoshga oid ma'lumotlar bilan ishlaydigan va maxsus tayyorgarlikni talab qilmaydigan shaxsning mavjudligini taxmin qiladi. Kasbiy mehnat qobiliyati - bu alohida mashg‘ulotlar jarayonida olingan ma'lum bir ish uchun qobiliyatdir. Mehnat resurslari mutloq va nisbiy ko‘rsatkichlar bilan o‘lchanadigan ma'lum miqdoriy, sifatli va tizimli xususiyatlarga ega, **ya'ni:**

-xodimlarning o‘rtacha va o‘rtacha yillik soni;

-kadrlar aylanmasi koeffitsienti;

-oliy va o‘rta maxsus ma'lumotli xodimlarning umumiy sonidagi ulushi;

-xodimlarning muayyan toifalari bo‘yicha o‘rtacha xizmat muddati;

-muayyan toifadagi ishchilarning umumiy sonidagi ulushi.

Mehnat resurslarining asosiy sifat ko‘rsatkichlaridan biri ularning jinsi va yoshlik tarkibi hisoblanadi. Adabiyotlarda yosh guruhlarini ajratish borasida bir-biridan farqli yondashuvlar qo‘llaniladi. Shunday qilib, eng ko‘p ishlatiladigan bunday yondashuvlar, mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatkashlar, shuningdek, mehnatga layoqatli yoshdan kattalar. Statistik to‘plamlar odatda ikki guruhli

tasniflardan foydalanadi: mehnatga layoqatli yosh va mehnatga layoqatli yoshdan kattalar.

Bozor munosabatlarning rivojlanishi ayrim nazariy tushunchalar mazmunini tubdan o'zgartirib yubordi. «mehnat resurslari», «ish kuchi» kabilarni shunday tushunchalar jumlasiga kiritish mumkin. «Mehnat resurslari» atamasini dastlab akademik **S.G.Strimulin** o'zining 1922 yili chop etilgan maqolalaridan birida qo'llagan. Uzoq yillar mobaynida undan mamlakat inson resurslarini boshqarish va foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanildi. Sobiq Ittifoq davrida har bir mehnatga layoqatli fuqaroning uzrsiz sabab bilan uzoq muddat ishlamay yurishi qonuniy ta'qib ostiga olingan.

Mehnatga layoqatli aholi – mehnat resurslarini tashkil etib, u tabiiy, moddiy va moliyaviy resurslar bilan bir qatorda qat'iy statistik hisobga olinishi iqtisodiyotni markazlashgan usulda rejalashtirishning muhim elementlaridan biri edi. Mehnat resurslari aholining o'z ruhiy fiziologik va aqliy sifatlari bilan moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga yoki xizmatlar ko'rsatishga qodir bo'lgan mehnatga layoqatli qismidir. Ular tarkibiga faqat iqtisodiy faol aholigina emas, shu bilan birga hozirda ishlamayotgan va ish qidirmayotgan mehnatga qobiliyatli shaxslar, jumladan, ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotganlar ham kiritiladi. Demak, mehnat resurslari haqiqiy (**real**) va **potensial** xodimlardir. Mustaqillik yillari O'zbekiston Respublikasida ham Xalqaro Mehnat Tashkiloti tavsiya etgan aholini tasniflash tizimiga o'tildi, unga ko'ra aholini tizimiy taqsimlashda mamlakat mehnat resurslari iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol qismlarga ajratiladigan bo'ldi.

Mehnat resurslarining tarkibi **quyidagicha**:

-mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi. O'zbekistonda mehnat yoshining quyi chegarasi 16 yosh bo'lib, yuqori chegara yosh bo'yicha pensiya olish huquqi bilan belgilangan. Bu erkaklar uchun 60 yoshni va ayollar uchun 55 yoshni tashkil etadi. Biroq, unga I va II guruh ishlamayotgan nogironlar, yoshi bo'yicha imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan fuqarolar kirmaydi.

-mehnat yoshidan o'tgan bo'lsa-da ishlayotgan shaxslar va yosh bo'lsa ham ishlayotgan o'ssmirlar.

Mehnat resurslari balansini tuzishda ish bilan band aholining barcha toifalarini to'liq qamrab olish muhim ahamiyatga ega. Yollanib ishlaydiganlar ham, yollanmasdan ishlaydiganlar ham ishning doimiyligi, vaqtinchaligi, mavsumiyliigi, tasodifiyligi yoki bir martalik bo'lishidan qat'i nazar, iqtisodiyotda ish bilan band, deb hisoblanadi.

Yollanib ishlaydiganlar:

– band aholining eng ko'p sonli guruhi bo'lib, mulkchilikning har qanday shaklidagi korxonalar (tashkilot, muassasa) rahbari yoki alohida shaxs bilan pul yoki natura holida haq oladigan mehnat faoliyati shartlari haqida yozma mehnat shartnomasi, kontrakt yoki og'zaki bitim tuzgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

Yollanmasdan ishlaydiganlar:

-individual asosda, doimiy yollanma xodimlardan foydalanmasdan mustaqil ishlaydigan shaxslarni;

-ish byeruvchilarni, shu jumladan fermer va dehqon xo'jaliklari boshliqlarini;

-oilaviy korxonalarning haq olmaydigan xodimlarini;

-jamo'a mulkdorlar (kooperativlar, shirkatlar kabi) a'zolarini birlashtiradi.

Tarixdan ma'lumki, mehnatga layoqatli yosh chegarasi ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko'ra huquqiy asosda o'zgarib turgan. Chunonchi, 1929-1933 yillarda 14 yosh – mehnatga layoqatli yoshning quyi chegarasi bo'lgan, 1937 yilga kelib, u 15 yoshgacha ko'tarildi. Urush yillarida ushbu yosh chegarasi yana 14 yoshga tushdi, urushdan keyin u 16 yoshga ko'tarildi va hozirgacha amal qilib kelmoqda. Xozirgi vaqtda «mehnatga layoqatli yosh»ning yuqori chegarasi erkaklar uchun 59 yosh va ayollar uchun 54 yosh hisoblanadi.

Erkaklar 60 yoshga, ayollar 55 yoshga etgandan so'ng ular pensiya olish huquqiga ega. Biroq bu qoidada ham istisno bor. Organizmga yuksak ruhiy fiziologik bosimlar bilan bog'liq kasb faoliyatining ayrim turlari uchun pensiya chizig'i 5-10 yilga, ba'zan undan ham ko'proq qisqaradi. Bunda imtiyozli shartlarda qarilik pensiyasi tizimi amal qiladi. Ayollar uchun pensiya yosh chegarasi erkaklarnikidan pastroq bo'lsa-da, erkaklarning o'rtacha umr ko'rishi ayollarga nisbatan sezilarli ravishda kamroqdir. Iqtisodiyotda hozirgi paytda —mehnat resurslaril tushunchasi bilan bir qatorda «ishchi kuchi» atamasi ham ko'p qo'llanilmoqda. Ishchi kuchi – mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmuasi bo'lib, xorijiy adabiyotlarda u ko'pincha «iqtisodiy faol aholi» tushunchasining sinonimi sifatida qo'llaniladi.

«Ishchi kuchi» atamasi ko'p hollarda uch ma'noni **anglatadi**:

- organizm, tirik inson shaxsi ega bo'lgan va har safar u qandaydir iste'mol qiymatini yaratish chog'ida ishga soladigan jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmui sifatida;
- aholining ish bilan band bo'lgan yoki ish izlayotgan qismi iqtisodiy faol aholining sinonimi sifatida;
- umuman ishlovchilar yoki muayyan bir korxonada ishchilari (kundalik turmushda odatda shunday foydalaniladigan tushuncha) sifatida.

Shunday qilib, mehnat resurslari tushunchasiga iqtisodiyotda ish bilan band bo'lgan xodimlar; band bo'lmasa-da, mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan odamlar, ya'ni haqiqiy hamda potensial xodimlar kiritiladi. Boshqacha aytganda, mehnat resurslari mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga qobiliyatli fuqarolar hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichikroq fuqarolar (ishlaydigan o'smirlar) va mehnatga layoqatli yoshdan kattaroq yoshdagi fuqarolar (ishlaydigan pensionerlar) dan iborat bo'ladi.

Ish bilan band aholini va ish izlayotgan ishsizlarni anglatadigan «iqtisodiy faol aholi» – mehnat resurslari haqidagi tasavvurlarni aks ettiradigan yana bir boshqa tushunchadir. Bu tushuncha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda anchadan buyon ishlatilib kelinmoqda. Xalqaro andozalarga muvofiq, «iqtisodiy faol aholi» tushunchasi BMT milliy hisob varaqalar va balanslar tizimlariga kiritilgan tovarlar va xizmatlar, ishlab chiqarish uchun muayyan vaqt mobaynida o'z mehnatini taklif etadigan har ikki jinsga mansub shaxslarni o'z ichiga oladi. Bu tushunchani aniqlaydigan ikkita ko'rsatkich mavjud: odatda «faol aholi», deb uzoq davom etadigan vaqtga, masalan, yilga tatbiqan; «hozirgi paytda faol aholi», deb qisqa vaqt bo'lagiga, masalan, hafta yoki kunga nisbatan aytiladi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi toifasiga o'quv yurtlarida kunduzi o'qiydigan o'quvchilar, talabalar, kursantlar; pensiya oluvchi shaxslar; uy xo'jaligi bilan shug'ullanuvchilar; ish qidirmay qo'ygan shaxslar; ishlashga zaruriyati bo'lmagan

shaxslar kiritiladi. Ko‘rinib turibdiki, «mehnat resurslari» va «iqtisodiy faol aholi» atamallari bir-biridan farq qiladi. «Iqtisodiy faol aholi» tushunchasi «mehnat resurslari» tushunchasidan o‘z mazmuni bo‘yicha torroqdir.

9.2. Mehnat resurslari balansi va uni hisoblash yo‘llari

Mehnat resurslarini shakllantirish va taqsimlashning ishga joylashish borasidagi real ehtiyojni aniqlash imkonini byeruvchi balans usulidan foydalanib, aholi bandligini hisobga olishni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 31 yanvardagi 42sonli «Aholining ish bilan bandligini hisobga olish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida»gi Qarori qabul qilindi. Bu Qarorda oliy va o‘rta maxsus ta‘lim muassasalarida mehnat resurslari balansini tuzish hamda ishga joylashishga muhtoj shaxslarni aniqlash uslubiyatini o‘rgatish nazarda tutilgan.

Mehnat resurslari balansini tuzish hamda ishga joylashishga muhtoj shaxslarni aniqlash chog‘ida asosiy axborot manbalari davlat statistikasi (mehnat va aholi bo‘yicha) ma‘lumotlari, ma‘muriy hisobga olishning (masalan, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari, uy-xo‘jaliklari, pyersonal ro‘yxatlar) har xil turlari, shuningdek, ish bilan bandlik masalalari yuzasidan ishchi kuchini tanlab tekshirishdan iborat bo‘ladi. Ushbu xilma-xil manbalar ulardagi axborotning xususiyati va mazmuni, ma‘lumotlarni to‘plash shakllari va usullari bo‘yicha birbiridan farq qilishi mumkin.

Aholisi 33 million kishiga yaqinlashgan O‘zbekiston qudratli mehnat salohiyatiga ega. Mehnat resurslari mamlakat barcha aholisining 60 foizdan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Mehnat resurslarining hisobot balansi har qaysi yil yakunlariga qarab O‘zbekiston Respublikasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bo‘yicha tuziladi, shahar va qishloq aholisiga bo‘linadi.

Mehnat resurslarining miqdori mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi soni bilan mehnat yoshidan kichik va katta bo‘lib, ishlayotgan shaxslar sonining yig‘indisi sifatida **aniqlanadi: $MR = MYOM + IO\cdot P$** bunda: MR – mehnat resurslari; MYOM – mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi; IO·P – ishlayotgan o‘smirlar va pensionerlar.

MYOM soni mehnat yoshidagi aholi sonidan (16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo‘lgan ayollar sonidan) har ikki jinsga mansub mehnat yoshidagi ishlamayotgan I va II guruh nogironlari hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan ishlamayotgan pensionerlar sonini chegirib tashlash yo‘li bilan aniqlanadi:

$$MYOM = e(16-60) + A(16-55) - Nog,$$

bunda: e (16-60) – 16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan erkaklar;

A (16-55) – 16 yoshdan 55 yoshgacha bo‘lgan ayollar;

Nog – mehnat yoshida bo‘lib, ishlamayotgan I va II guruh nogironlari hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan ishlamaydigan pensionerlar.

Axborot olish manbai:

E(16-60), A(16-55) – aholining jins va yosh tarkibi bo‘yicha statistika ma‘lumotlari;

Nog – Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining mehnat yoshidagi nogironlar soni hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan pensionerlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlari;

IO‘P – korxonalarining 16 yoshga to‘lmagan ishlayotgan o‘smirlar va pensionerlar haqidagi statistika hisobotlari.

Iqtisodiy faol aholi soni quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

IF = IB + II, bunda:

IF – iqtisodiy faol aholi qismi;

IB – ish bilan bandlar;

II – ish bilan band bo‘lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar.

Hisobot davrida ish bilan bandlar soni quyidagi formula bo‘yicha hisoblab chiqariladi: $IB = I_r + I_{dx} + I_{nr}$ bunda:

I_r – iqtisodiyot rasmiy sektorida (korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda) ish bilan band bo‘lganlar.

I_{dx} – dehqon xo‘jaliklarida ish bilan band bo‘lganlar.

I_{nr} – iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo‘lganlar.

Axborot olish manbai:

I_r – korxonalar va tashkilotlarning mehnat bo‘yicha statistika hisobotlari, soliq organlarining ma‘lumotlari;

I_{dx} – statistika organlarining hisob-kitoblari va ishchi kuchini tekshirib chiqish ma‘lumotlari;

I_{nr} – ishchi kuchini tekshirib chiqish ma‘lumotlari.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo‘lganlarni aniqlash. Iqtisodiyot norasmiy sektorida ish bilan band bo‘lganlar jumlasiga rasmiy statistikada hisobga olinmagan, doimiy, vaqtinchalik, bir martalik va mavsumiy ishlarni yollanib bajaradigan, shu jumladan, mazkur ishlarni amalga oshirish uchun respublikadan tashqariga chiqib ketadigan shaxslar, o‘z biznesini yuritadigan, shyeriklar bilan yollanmasdan ishlayotgan shaxslar, ta‘qiqlanmagan, lekin, ro‘yxatga olinmagan faoliyatdan daromad topadigan (masalan, chorva mol boqish, savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanish, xususiy tarzda odam tashish va boshqa faoliyat turlari bilan band bo‘lgan) shaxslar kiradi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo‘lgan shaxslar soni O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan maxsus ishlab chiqilgan dastur bo‘yicha yilning har choragida ishchi kuchini tekshirib chiqish asosida aniqlanadi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo‘lgan aholi sonini ishchi kuchini tanlab tekshirish ma‘lumotlari asosida aniqlash **uchun**:

A) Iqtisodiyotning norasmiy sektorida tegishli faoliyat turlari bilan Shug‘ullanayotgan shaxslar sonining so‘rab chiqilgan mehnat yoshidagilar sonidagi salmog‘i quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

SSi = SMi : SM 100, bunda:

SSi – iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning konkret (i) turi bilan Shug‘ullanuvchi so‘rab chiqilganlarning salmog‘i;

SMi – iqtisodiyotning norasmiy sektorida konkret (i) faoliyat turi bilan Shug‘ullanuvchi so‘rab chiqilganlar miqdori;

SM – mehnat yoshidagi so‘rab chiqilganlar miqdori, jami.

B) Olingan salmoqlar bo‘yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida konkret faoliyat turi bilan band bo‘lgan aholi soni quyidagi formula asosida hisoblab chiqiladi:

$NRBi = MYOT \cdot SSi : 100$, bunda:

NRBi – iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning konkret (i) turi bilan band bo‘lganlar soni;

MYOT – mehnat yoshidagi aholi soni.

MYOT bo‘yicha axborot manbai – aholining jins va yosh tarkibi to‘g‘risidagi statistika ma‘lumotlari.

V) Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo‘lganlar umumiy sonini aniqlash uchun faoliyatning har bir konkret turi bo‘yicha NRB haqidagi ma‘lumotlar qo‘shiladi:

$NRB = NRBi$,

bunda: NRB – norasmiy sektorda ish bilan band bo‘lganlar soni.

Mehnat resurslari balansida ish bilan band aholi soni amaldagi milliy tasniflagichlarga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlari (iqtisodiy faoliyat turlari) bo‘yicha taqsimlanadi va bunda quyidagilar ajratib ko‘rsatiladi:

- Sanoat.
- Qishloq xo‘jaligi.
- Qurilish.
- Transport va aloqa.
- Savdo va umumiy ovqatlanish.
- Moddiy-texnikaviy ta‘minot, sotish va tayyorlash.
- Moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlari.
- Uy-joy-kommunal xo‘jaligi va maishiy xizmat ko‘rsatish.
- Ta‘lim, fan, madaniyat, san‘at.
- Noishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlari.

Bunday qilish aholining iqtisodiy faollik darajalarini, mehnat resurslarining faoliyat turlari bo‘yicha taqsimlanishini tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Bu esa ish bilan bandlikni davlat tomonidan tartibga solish choralarini ko‘rish uchun zarurdir.

Ish bilan band bo‘lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar sonini aniqlash. Bunday shaxslar soni mehnat yoshida ish bilan band bo‘lmagan, mehnat organlari tomonidan ishsiz (OI) maqomi byerilgan shaxslarni; mehnat organlarida ish qidirayotganlar (IQ) sifatida ro‘yxatga olinganlar; mehnat organlariga murojaat qilmasdan mustaqil ravishda ish qidirayotganlar (IQm)ni o‘z ichiga oladi.

Axborot olish manbai:

OI va IQ bo‘yicha – mehnat organlarining hisobot ma‘lumotlari;

IQm bo‘yicha – ishchi kuchini tekshirib chiqish ma‘lumotlari.

IQ sonini aniqlash uchun balans tuzilgan paytda mehnat organlarida hisobda turgan shaxslar sonidan Shu paytda rasman ishsizlar maqomi byerilgan shaxslar, Shu jumladan, ishsizlik bo‘yicha nafaqa olayotgan, jamoat ishlarida band bo‘lgan hamda mehnat organlari yo‘llanmasi bo‘yicha kasb-hunar tayyorgarligidan o‘tayotgan, qayta ta‘lim olayotgan va malakasini oshirayotgan shaxslar chegirib tashlanadi.

Mustaqil ish qidirayotgan shaxslar (IQm) sonini hisoblash uchun:

1) ishchi kuchini tekshirib chiqish natijalariga ko'ra ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj aholining salmog'i aniqlanadi:

$IBJS = (IBt - INAt) : SS \cdot 100$, bunda:

IBJS – ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtojlar salmog'i;

IBt – ishchi kuchini tekshirib chiqish natijasida aniqlangan ish bilan band bo'lmaganlar soni, jami;

INAt – ishchi kuchini tekshirib chiqish natijasida aniqlangan iqtisodiy nafaol aholi, jami; SS – mehnat yoshidagi so'rab chiqilganlar soni.

2) ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslarning umumiy soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$IBJ = MAT \cdot IBJS : 100$, bunda:

IBJ – ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar soni;

MAT – mehnat yoshidagi aholi soni;

IBJS – tekshirish natijasida aniqlangan ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar salmog'i.

3) mustaqil ravishda ish izlayotgan shaxslar soni ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar soni bilan mehnat organlarida ish izlayotganlar sifatida ro'yxatdan o'tgan va rasman ishsiz maqomini olgan shaxslar o'rtasidagi farq sifatida **aniqlanadi**:

$IQm = IJM - IQ - RI$, bunda:

IQm – mustaqil ish qidirayotganlar;

IJM – ishga joylashishga muhtojlar;

IQ – mehnat organlarida ish qidirayotganlar sifatida ro'yxatga olinganlar;

RI – rasman ishsizlar.

Iqtisodiy nafaol aholi. Mehnat resurslarining balansini tuzish vaqtida iqtisodiy nafaol aholining soni hamma vaqt mehnat resurslari soni bilan iqtisodiy faol aholi soni o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi:

$INA = MR - IF$, bunda:

INA – iqtisodiy nafaol aholi;

MR – mehnat resurslari soni;

IF – mehnat resurslarining iqtisodiy faol qismi.

Mehnat resurslari balansi ma'lumotlari turli tahliliy maqsadlar uchun, masalan, mehnat resurslarining shakllanish omillarini, ularning ish bilan bandligini va ishsizlikni aniqlash, Shuningdek, mehnat bozorining ahvoli va ish bilan bandlik sohasidagi vaziyat, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va joylashishi haqida jamoatchilikka axborot berish uchun xizmat qilishi mumkin.

9.3. Yer shari aholisi bandligi va mehnat resurslari taqsimlanishi

O'zbekiston Respublikasi mehnat qonunchiligidan farqli o'laroq, xalqaro statistikada mehnatga layoqatli aholining yosh chegarasi 16-64 yosh qilib belgilangan. Bu yoshdagi kishilar guruhi yer shari aholisining 2/3 qismiga yaqinini tashkil etadi. Biroq, dunyoning turli mintaqalarida ushbu ko'rsatkich o'zaro farq qiladi. Quyidagi **Jadval** ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bu sohadagi eng quyi ko'rsatkichlar Afrika mintaqalariga tegishli (Shimoliy Afrika bundan mustasno).

Agar bu jarayonlar alohida mamlakatlar misolida o‘rganilsa, ko‘rsatkichlar yanada pastroq ekanini guvohi bo‘lamiz. Xususan, Burkina-Faso, Malavi, Zambiya, Chad, Uganda, Nigyer kabi davlatlarda mehnat resurslari salmog‘i jami aholining yarmidan ham kamrog‘ini tashkil etadi. Buning sababi, mazkur mamlakatlarda aholi tabiiy o‘shining yuqoriligi va kuchli «demografik portlashl jarayoni ro‘y berayotganligi bilan bog‘liq.

8-jadval. 2017 yilda dunyoning yirik mintaqalarida mehnatga yaroqli yoshdagi aholi ulushi, foizda

Yirik mintaqalar nomi	jami aholiga nisbatan, % da
Dunyo bo‘yicha	65
Shimoliy Afrika	62
G‘arbiy Afrika	53
Sharqiy Afrika	53
Markaziy Afrika	52
Karib rayoni	64
Janubiy Amerika	65
G‘arbiy Osiyo	62
Markaziy va Janubiy Osiyo	63
Janubi-Sharqiy Osiyo	65
Sharqiy Osiyo	71
Shimoliy Yevropa	66
G‘arbiy Yevropa	66
Sharqiy Yevropa	70
Janubiy Yevropa	67
Avstraliya va Okeaniya	66

Aksincha, Sharqiy Osiyo (71%) aholi tarkibida mehnat resurslari ulushini yuqoriligi bilan ajralib turadi. Mazkur mintaqada aholi soniga ko‘ra dunyoda birinchi o‘rinni egallovchi Xitoyning joylashganligi va unda tug‘ilishni cheklash yuzasidan olib borilayotgan faol demografik siyosat natijalari buning sababidir. Bundan tashqari, Fors ko‘rfazida joylashgan davlatlar – Baxrayn (76%), Quvayt (75%), Qatar (82%), BAAda (80%) ham mehnat resurslari salmog‘i katta. Xozirgi paytda jahon bozorida uglevodorod resurslariga bo‘lgan talabning ortishi iqtisodiyoti neft qazib chiqarishga ixtisoslashgan ushbu mamlakatlarning gullabyashnashiga olib keldi. Iqtisodiy va demografik rivojlanish teskari mutanosiblikda ekanligi bizlarga yaxshi ma‘lum. Shunga ko‘ra, mazkur davlatlarda tug‘ilish darajasi yil sayin pasayib bormoqda (8-jadval).

Iqtisodiy o‘sh jarayonlari jamiyatdagi bir qator miqdor va sifat o‘zgarishlar orqali ro‘y beradi. Bular orasida aholi bandligi bo‘yicha iqtisodiyot tarmoqlari tarkibidagi o‘zgarish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyoti tez yuksalayotgan mamlakatlar uchun bandlik va yalpi mahsulot ishlab chiqarish tarkibida qishloq xo‘jaligi salmog‘ining pasayishi xosdir.

Ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, AQSHda 1920 yilda 70 foiz ishchi kuchi qishloq xo‘jaligida faoliyat yuritgan, 1940 yilda 20 foizga tushib qolgan, 2000 yildan

u 3 foiz atrofida. Yaponiyada qishloq xo‘jaligida band bo‘lgan ishchi kuchi salmog‘i 1879 yildagi 72 foiz o‘rniga, 1930 yilda 30 foizga, 1990-yillarda 8 foizga tushdi. Belgiyada 1846 yilda qishloq xo‘jaligida 51 foiz ishchi kuchi band bo‘lgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 1947 yilda 12,5 foizni, 1970 yilda 7 foizni tashkil etdi. Bu raqamlar shuni ko‘rsatadiki, mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasi u yerdagi aholi bandligining tarmoq tarkibi bilan uzviy bog‘liq. Bu fikrlarni quyidagi jadval ma‘lumotlari ham tasdiqlaydi (9-jadval).

9-jadval. Ayrim MDH davlatlarida iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha aholi bandligi, (2017 yil)% hisobida

№	Mamlakatlar nomi	iqtisodiyotdagi jami bandlik	Shu jumladan:			
			sanoat	qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi	qurilish	xizmat ko‘rsatish sohalari
1.	Armaniston	100	12,2	46,9	3,1	37,8
2.	Belarus	100	26,7	10,2	7,9	55,2
3.	Moldova	100	11,9	42,6	4,4	41,4
4.	Ozarbayjon	100	6,9	39,5	5,0	48,6
5.	Rossiya	100	21,5	10,4	7,9	60,2
6.	Tojikiston	100	5,6	60,4	3,3	30,7
7.	Ukraina	100	20,1	19,7	4,5	55,7
8.	O‘zbekiston	100	13,5	27,5	8,6	50,5
9.	Qirg‘iziston	100	8,0	49,9	3,5	38,6
10.	Qozog‘iston	100	12,1	33,5	5,3	49,1

Iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha aholi bandligi tarkibida qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi salmog‘i eng past bo‘lgan mamlakatlar jumlasiga Belarus (10,2%) va Rossiya Fedyerasiyasi (10,4%) kiradi. Bu esa MDH tarkibidagi mazkur mamlakatlarning iqtisodiy salohiyati boshqalarga nisbatan yuqori ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Buning sababi shundaki, agrar sohada mehnat unumdorligini oshirish uchun juda katta imkoniyatlar yashiringan. Fan-texnikaning yuksalib borishi bilan muayyan miqdordagi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini etishtirish uchun kam sonli xodimlar mehnati ham kifoya qiladi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat mahsulotlari iste‘moli bo‘yicha to‘yish chegarasi mavjud bo‘lib, bu narsa qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish hajmini ham cheklaydi.

9.4. Ijtimoiy tarkib va ijtimoiy stratifikatsiya

Aholi ijtimoiy tarkibi - jamiyat hayotiga taalluqli umumiy xususiyatlari bilan ajralib turadigan bir-biriga bog‘liq ijtimoiy jamoalar majmuasidir. Katta barqaror ijtimoiy jamiyatlar, tuzilmalarga - sinf (sinflar, ijtimoiy qatlamlar va guruhlar), demografik (yoshlar, ayollar, qariyalar), etnik (qabilalar, etnik guruhlar, millatlar) va boshqalar kiradi. Jamiyatning barqarorligini ta‘minlaydigan ijtimoiy sinf tuzilmasi (uni bundan keyin tahlil qilamiz) rivojlanish jarayonida tobora murakkablashadi.

Jamiyatning ijtimoiy tuzilishidagi o'zgarishlarni aniqlash uchun olimlar ko'plab mezon va yondashuvlarni ishlab chiqdilar. Sinf nazariyasi va ijtimoiy tabaqalash nazariyasi eng mashhur nazariyalardan bo'ldi.

M.Weber va uning izdoshlari buning teskarisini aytishadi: agar biz bir xil bo'lmasak, bu har bir narsada teng emasligimizni anglatmaydi; uch o'lchovli mutlaqo bir xil emas; ular bir-biriga tushirilmaydi va ularning hech biri qat'iy emas. Barcha kombinatsiyalar mumkin: boy bo'lish, ammo nufuzi va haqiqiy bilimi kuchsiz (masalan, "yangi uzbeklar"); hokimiyatga ega bo'lish, ammo chindan ham boy bo'lmaslik (hukmron demokratlar); muayyan hurmatga loyiq, ammo kambag'al va kuchsiz (ziyolilar) bo'lish.

Stratifikatsiya har doim uch o'lchamli buladi. Rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra, sovet hokimiyatining keyingi yillardagi ijtimoiy tuzilmasi sxemasi to'liq kollektivlashtirish va qishloq xo'jaligida fermer xo'jaliklarining asosiy o'sishidan so'ng quyidagicha bo'ldi (1989 yil): ishchilar - 58,8% %, kollektiv fermerlar - 11,7%, shaxsiy mehnat faoliyati bilan shug'ullanadiganlar - 0,2%. Shu bilan birga, ijtimoiy strukturaning ushbu soddalashtirilgan sxemasi vaziyatni to'liq aks ettirmadi va mutaxassislar sintetik yondashishga asoslangan holda, sovet jamiyatidagi qator ijtimoiy guruhlarni, masalan, o'z tabiatida (partiya, davlat, iqtisodiy) farqli bo'lgan vertikal kuch guruhlari, shuningdek, ushbu quvvatning hajmi (yuqori, o'rta va past darajadagi); (masalan, muhandislar va ijodkorlar) turli xil intellektual guruhlar va boshqalar.

Zamonaviy olimlarning fikriga ko'ra, odamlarning daromadlar darajasiga qarab sinfga mansubligi va ularning ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish munosabati bilan (va shuning uchun, uning mahsulotlarida) zamonaviy jamiyat tuzilmasida ijtimoiy kuchlarning muvozanatini aniq aks ettirmaydi. Jamiyatda o'zgarishlarni qayd qilish uchun mobil va to'g'ri tizimdan foydalanish zarurati mavjud. Bu ijtimoiy tabaqalash tizimi bo'lib, unda boyluk, obro'-e'tibor va kuch kombinatsiyalari asosida bir nechta mezon (kasb, daromad, ta'lim va hokazo.) qabul qilinadi.

Ijtimoiy o'zgarish dinamikasini o'rganayotganda, tabaqalash nazariyasi tarafdorlari ko'pincha vertikal va gorizontal tabaqalashning formulasidan foydalanadilar, chunki ularning fikricha, uning hayotida bir kishi bir ijtimoiy darajadan ikkinchisiga ko'chib o'tishi (ko'tarilishi yoki tushishi) mumkin. Yoki taxminan bir xil darajada qolgan bir ijtimoiy guruhdan boshqasiga o'tish.

Insonning oltita darajali vertikal tabaqalanishida mumkin bo'lgan harakatini ko'rib chiqing:

- 1) mutaxassislarning eng yuqori qatlami, ma'muriy qatlam;
- 2) past darajadagi rahbarlar, tijorat sinflari;
- 3) kichik burjua;
- 4) boshqaruvchi vazifalarni bajaradigan texnik xodimlar, ishchilar va xodimlar;
- 5) malakali ishchilar;
- 6) malakasiz ishchilar, dehqonlar, xodimlar. Misol uchun, malakali ishchi oilasidan bo'lgan kishi yetarli mablag to'play oladilar. Vertikal tabaqalanish bo'ylab kichik burjuaziya qatlamiga ko'tarildi (burjua ish haqidan foydalangan holda ishlab chiqarish vositalarining egasi). Kelajakda kafeteryani sotishdan tushadigan daromad va pul mablag'lari hisobiga u fermanni sotib olib, shahar farovonligining ijtimoiy

guruhidan qishloqqa ko'chib o'tdi, lekin o'sha kishi ijtimoiy harakatlar uchun imkoniyatni topa olmadi va otasi unga tegishli bo'lgan bir xil ijtimoiy guruhda tura olmadi.

Bizning jamiyatimizda, hatto bir necha yillar davomida bozor iqtisodiyotiga o'tishdan keyin, sotsiologlar va iqtisodchilar jamiyatning ijtimoiy tarkibining yagona ilmiy asoslangan sxemasini ishlab chiqmaganlar. Agar ilgari olimlarning fikriga ko'ra, ishchilar va nomenklatura o'rtasidagi ziddiyat hokimiyat va mulkni ajratmasdan ustun bo'lsa, endi biz beshta asosiy ijtimoiy guruhni ajratib olishimiz **mumkin:**

- a) ma'muriy elita (yangi siyosiy elita bilan bog'liq bo'lgan eski partiyaning iqtisodiy va ijtimoiy tizimidan iborat);
- b) ko'nikma, malaka va boshqa xususiyatlarga ko'ra ijtimoiy guruhlarga bo'lingan ishchi sinf;
- v) bir qator ijtimoiy guruhlar o'rtasida farqlanadigan ziyolilar: shifokorlar, o'qituvchilar, tarjimonlar, adabiyotshunoslar, professional harbiylar va boshqalar;
- d) "yangi burjua" - barcha turdagi tadbirkorlar, bankirlar va boshqalar;
- e) dehqonlar.

Bu allaqachon ijtimoiy tabaqalanishdir, biroq u hali ham sobiq Marksistlarning sinflar haqidagi g'oyalariga tayanadi, ular ichida aniq ijtimoiy guruhlarni aniqlamaydi. Misol uchun, ikki ijtimoiy guruh - bu qishloq xo'jaligi - ijtimoiylashgan (kooperativ) va xususiy (dehqon) qishloq ahli o'rtasida aniq ajralib turadi; ishchilar ijtimoiy korxonalar va xususiy firmalar ishchilariga bo'linadi - bular va boshqalar o'z ijtimoiy manfaatlariga ega; "Yangi burjuaziyadan" ko'cha sotuvchilari, firma va banklarning egalari va moliyaviy firibgarlar bor; "noaniq elementlar" guruhi umuman yo'q - uysizlar professional jinoyatchilarga qadar. Hozirgi paytda ijtimoiy jamiyatlardagi ijtimoiy tasniflash bo'yicha katta tadqiqotlar ijtimoiy jarayonlar tufayli qiyin kechmoqda. Siyosiy tizimlar, ijtimoiy tuzilmalar va munosabatlarning uzoq muddatli evolyutsiyasi natijasida iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fuqarolik jamiyati shakllanmoqda.

Fuqarolik jamiyati shaxslar va aholining ayrim guruhlari uchun davlat aralashuvisiz mustaqil qaror qabul qilish va ozod bo'lish uchun huquqiy va haqiqiy imkoniyatni nazarda tutadi. XIX asrning birinchi choragida fuqarolik jamiyati muammolarini nazariy o'rganish birinchi marta nemis faylasufi Gegel tomonidan amalga oshirildi. G'arb mamlakatlarida fuqarolik jamiyatini shakllantirishda harakatlantiruvchi kuchning rolini davlat tashkilotlarining mustaqil jamoat tashkilotlari (partiyalar, harakatlar, mustaqil matbuot, kasaba uyushmalari, xo'jalik birlashmalari, diniy jamoalar) foydasiga qisqartirishi "uchinchi darajali" yoki o'rta sinf tomonidan bajarish ishlari amalga oshirildi.

Sobiq sovet davrida fuqarolik jamiyati barpo etish jarayonini to'xtatib, iqtisodiyotning, madaniyatning va ijtimoiy sohaning davlat boshqaruvi va mulkdorligini mustahkamlashga qaratildi. Bunday qattiq nazorat ostida e'lon qilingan asosiy huquq va erkinliklar faqat deklaratsiya darajasida saqlanib qoldi. Fuqarolik jamiyatining kontseptsiyasi o'nlab yillar mobaynida matbuot sahifalari va ilmiy matbuotdan g'oyib bo'ldi.

Jahon hamjamiyati aholining uchta ijtimoiy tarkibni biladi.

L) O'rta sinfnig kuchli guruhi tomonidan qo'llab-quvvatlangan jamiyatining demokratik bozor modeli. Unda ijtimoiy qatlamlarni taqsimlash sxemasi rivojlangan markaziy qism (o'rta qatlamlar), eng yuqori sinf (mulk va boshqaruv elitasi) va eng kambag'al qatlamlarning guruhlari nisbatan past bo'lgan quti shaklida tasvirlangan. O'rta sinf Amerika Qo'shma Shtatlari aholisining 65%i, Fransiya aholisining 60%i va Yaponiyaning 70%i aholisini tashkil etadi. G'arbnig rivojlangan mamlakatlarida yollangan mehnat va shaxsiy mehnat faoliyati aholi umumiy sonining 80 foizidan ortig'i yashash uchun manba hisoblanadi. Ishchilar sonining oshishi bilan bir vaqtda sanoat ishchi sinfining soni kamaymoqda. Proletaryatning ilgar mavjud bo'lgan (klassik) shakldagi sinfi deyarli hozir mavjud emas. Fuqarolik jamiyatida yollanma ishchilar, xodimlar yuqori malakali va yaxshi taminlangan bo'lib ularning aksariyati, ko'p qismi jamiyatning o'rta va muvaffaqiyatli, taminlangan qatlamiga mansub kishilardir. Odamlar orasida professional darajada yuqori malakali aqliy ish bilan shug'ullanadigan ziyolilarning ahamiyat, roli, obro'si ortib bormoqda. Ular yollangan ishchilar qatoriga kiradi va aholining o'rta qatlamlariga tegishli, ammo ular ijtimoiy tarkibida alohida o'rin tutadi - jamiyatning intellectual, ziyoli qatlamini shakllantiradilar.

B) kam rivojlangan jamiyatning bozor modeliga asoslangan ijtimoiy tarkibi modeli kambag'al qatlamlarni nazarda tutadigan keng poydevorga ega uchburchak shakliga ega.

S) sobiq sotsialistik jamiyatlarning tabaqalanishi modeli juda "kengaygan" uchburchakga o'xshash, "ishlaydigan odamlar" qatlami tomonidan ishg'ol qilingan va "hokimiyat xalqi" bo'lgan "bo'lingan piramida"ga o'xshaydi.

Mamlakatni o'zgartirish, iqtisodiy islohotlar, mulkchilik shakllarining ko'paytirilishi zaruriylikka olib kelishi kerak. Aholi ijtimoiy strukturasiidagi o'zgarishlar: ayrimlarning yo'q bo'lib kyetishi va boshqa ijtimoiy guruhlar va qatlamlarning paydo bo'lishi, XX asrda paydo bo'lgan fuqarolik jamiyati shakllanishi huquqiy davlat sifatida tushunilgan.

Rossiyada o'rta sinf haqiqiy sotsializm jamiyatining chirigan strukturasiining turli elementlaridan iborat: 1) tadbirkorlar, menejerlar; 2) yuqori malakali mutaxassislar; 3) yuqori malakali ishchilar; 4) samarali dehqonlar, fermerlar.

Agar rivojlanish jarayoni g'arb jamiyatlari bilan taqqoslansa (garchi, o'z xususiyatiga ega bo'lsa-da), iqtisodiy tuzilishidagi o'zgarish natijasida o'rta sinf tobora eski ijtimoiy qatlamlarni va sinflarni o'zlashtiradi va hal qiluvchi ijtimoiy kuchga aylanadi, demokratik fuqarolik jamiyatini rivojlantirish. "O'rta sinf" ning davlat ustuniga aylanishi uchun ancha vaqt talab etiladi. Xususiyashtirish va boshqaruvni markazsizlashtirishning eng aniq natijalaridan biri jamiyatda mulkdorlar va kapital egalarining ijtimoiy qatlamini shakllantirishdir. Ushbu qatlamda vositachilik operatsiyalariga boy bo'lgan tujjor burjuaziyasi mavjud; davlat va partiya byurokratiyasining imtiyozli qismi, uning foydasiga davlat mulkining katta qismini xususiyashtirish; yerga va ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlarni o'z ichiga olgan fermerlar. Turli xil ma'lumotlarga ko'ra, ushbu guruhlarning aholi ichidagi ulushi oshmaydi.

Burjua ijtimoiy guruhining paydo bo'lishi jamiyatni kambag'allarga va boylarga tabaqalash jarayoniga yangi turtki berdi. Aholining muhim qismi

qashshoqlik chegarasidan past holda yashaydi. Iqtisodiyotda "shok terapiyasi" aholining kam ta'minlangan qatlamlari orasida eng og'ir ahvolga tushib qolgan, bularga, nafaqaxo'rlar, nogironlar, talabalar, ishsizlar, shuningdek, davlat sektoridagi mutaxassislar kiradi. Ijtimoiy farqlashning oshishi turli sabablarga ko'ra hayotdan tashqarida qolgan va o'zlarining sobiq ijtimoiy mavqeini tiklash imkoniyatidan mahrum bo'lgan shaxslarni o'z ichiga olgan maxfiy marginallar qatlami jamiyatining o'sishiga olib keldi. G'arb mamlakatlarida marginallar rivojlanayotgan mamlakatlar vakillari bo'lib, milliy ozchilikni tashkil etadi, bizda ular qochoqlar, pensiya yoshiga yetmaganlar va muayyan yashash joyi bo'lmagan odamlardir.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. 20-asrning ikkinchi yarmida aholi sonidagi o'zgarishlarni baholang?
2. Aholi yosh tarkibida bolalar miqdorining kamayib borishini qanday izohlaysiz?
3. Aholi milliy tarkibida mahalliy millatlarning tutgan o'rni qanday?
4. Demografik vaziyat va demografik jarayonlarning farqi?
5. Tug'ilishning qishloq aholisi o'rtasida keskin kamayishiga qanday omillar ta'sir etmoqda?
6. O'zbekiston aholisi demografik rivojlanishida aholi o'limining ahamiyati?
7. Respublika aholisi migratsiya jarayonlarida faollashuvning sabablari nimada?
8. Iqtisodiy faol aholi nima?
9. Mehnat resurslari va mehnat yoshidagi aholining farqini keltiring?
10. O'zbekistonda aholining eng ko'p qatlami qaysi soha yoki tarmoqda band va nima uchun?

10-MAVZU. AHOLINING HUDUDIY JOYLASHUVI

REJA:

10.1. Dunyo bo'yicha aholi joylanishining geografik qonuniyatlari

10.2. Dunyo hududlari bo'yicha aholi joylashuvi

10.1. Dunyo bo'yicha aholi joylanishining geografik qonuniyatlari

Aholining joylashuvi - ma'lum vaqt davomida aholining hududlar bo'ylab tarqalishi va aholi maskanlari to'rining shakllanishi jarayoni natijasidir¹. Yer sharida aholi yashab kelgan maskanlar, areallarning ko'pchiligi juda qadimdan boshlab shakllanib kelgan. Aholining yer yuzi bo'ylab joylashuvi qator omillar bilan bog'liq. Ularga tabiiy sharoit va aholi manzilgohlari shakllanishining tarixiy xususiyatlari, demografik o'tishning hozirgi bosqichi, rivojlanish darajasi va xo'jalik tarkibi kabi sotsial-iqtisodiy omillarni kiritish mumkin. Aholining joylashuvida eng asosiy omil bu tabiiy sharoitdir. Dunyo aholisining asosiy qismi inson yashashi uchun qulay tabiiy sharoitga ega bo'lgan mo'tadil, subtropik va tropik iqlim zonalarining qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanish imkoniyati bor hududlarida joylashgan.

Aholi joylashuvida asosiy tabiiy omil bu – suv resurslaridir, chunki insonning yashashi va xo'jalik yuritishida suv eng zarur. Dunyo aholisining 1/3 qismi dunyo okeani sohillari bo'ylab (okeandan 50 km uzoqlikkacha) joylashgan va mazkur hudud dunyodagi quruqlikning 12 foizini tashkil etadi xolos. Dunyo aholisining yarmidan ko'pi esa okeandan 200 km uzoqlikkacha bo'lgan hududda joylashgan. Yer shari

bo'yicha Dunyo okeani sohillarida, daryo vodiylaridagi pasttekisliklarda yashovchi aholi salmog'i muntazam oshib bormoqda.

XX asr oxiri XXI asr boshlarida dunyo qit'alarining barchasida aholining 42-73 foizi dengiz sathidan 200 m baland bo'lgan pasttekisliklarda joylashgani aniqlandi. Okean va dengiz sohillari, daryo vodiylaridagi past tekisliklarda joylashgan aholi salmog'i dunyo aholisining tarkibida muntazam ortib bormoqda. Bu hol suv resurslarining inson xayoti uchun naqadar muhimligi bilan bog'liqdir. Shuni alohida qayd etish lozimki, jamiyat tarixida har bir davrda aholining ko'payishi va rivojlanishi, o'sha davrning ishlab chiqarish usuli va munosabatlariga, turmush darajasiga, yashash sharoitlariga bevosita bog'liq bo'lgan.

Jamiyat rivojlanishining birinchi bosqichida yer yuzi bo'yicha aholining ko'payishi juda sekin borgan. Aholi sonining ko'payib borishida va joylashuvda qabilalar joylashgan maskanlarning tabiiy sharoitlari, suv resurslari va iqlimi asosiy omil hisoblangan. Turli tabiiy ofatlardan ba'zi qabilalar qirilib ketgan. Ayniqsa, sovuq iqlimli, qishi uzoq davom etuvchi hududlarda aholi sovuqdan, ocharchilikdan ko'plab halok bo'lgan. Ana shu bois Yevrosiyoning Shimoliy qismida aholi juda siyrak joylashgan. Amerika va Avstraliyada ham paleolit davrining oxirlarida juda kam aholi istiqomat etgan. Tabiiy sharoiti inson yashashi uchun qulay, suv resurslari mavjud hududlarda, ya'ni, O'rta dengiz atroflarida Shimoliy Afrika, Yevrosiyo matyerigining janublarida esa aholi zichroq joylashgan.

Dunyo bo'ylab aholining joylashuvi haqidagi dastlabki ma'lumotlar eramizdan 5 ming yil oldingi davrga taalluqli bo'lib, ushbu davrda dunyo aholisining 66 foizi (20 mln kishi) Osiyoda, 17 foizi (5 mln kishi) Afrikada, 10 foizi (3 mln kishi) Yevropada, 3 foizi (1 mln kishi) MDH davlatlarida, 3 foizi (1 mln kishi) Shimoliy Amerika va Lotin Amerikasida hamda 1 foizi (0,5 mln kishi) Avstraliya va Okeaniyada joylashgan ekan. Eng qadimgi aholi maskanlari inson yashashi uchun zarur biologik resurslar mavjud sharoitlarda, ya'ni Osiyoning janubi va Shimoliy Afrikada, O'rta dengizdan to Tinch okeanigacha bo'lgan hududlarda joylashgan. Bu hududlarda aholi juda uzoq vaqt ovchilik bilan shug'ullangan va keyinchalik, cho'llashish jarayonlari kuchayib, aholining ovchilik bilan yashashi uchun imkoniyatlar qisqarib ketgan.

Eramizning boshlarida aholi asta-sekin dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshlaydi. Odamlar moddiy ne'matlarni o'zlari mehnat qilib yaratishga o'tadilar va xo'jalik yuritishning ishlab chiqarish turi yetakchilik qila boshlaydi, ular ma'lum joylarda o'troq bo'lib yashashga, o'tadilar maskanlar quradilar. Natijada, avval qishloq maskanlari, keyinchalik esa, shaharlar paydo bo'la boshlaydi. Aholining turmush tarzi, ovqatlanishi yaxshilana boradi. Inson hayotida ijtimoiy o'zgarishlar sodir bo'ladi, yozuv shakllanadi, fan va tibbiyot, madaniyat rivojlana boradi.

Aholining turmush tarzi yaxshilangach yuqorida qayd etilganidek o'lim hollari kamayadi, aholining o'rtacha umr ko'rish muddati ham uzayadi. Natijada, yer kurrasida aholi soni, aholi maskanlari ko'payib boradi. Aholi zichligi, ayniqsa, dehqonchilik bilan shug'ullanishi uchun tabiiy imkoniyatlari mavjud, sug'oriladigan yerlarda chorvachilik bilan shug'ullanish imkoni bor hududlarga nisbatan yuqori bo'lgan. Masalan, Nil, Furot, Dajla, Gang, Xuanxe daryolari hamda O'rta dengiz

sohillarida eramizning boshida aholi zichligi 1 km² ga 10 kishini tashkil etgan. Ana shu davrda ko'chmanchi chorvachilik rivojlangan Osiyo hamda Afrikaning cho'l va chalacho'l zonalarida aholi zichligi 1 km² ga 1 kishidan to'g'ri kelar edi.

Jamiyat taraqqiy etib borishi, ishlab chiqarish usullarining shakllanishi, jahon demografik vaziyatida qator o'zgarishlarga olib keldi. XIX-XX asrga kelib yer yuzi aholisi juda yuqori sur'atlar bilan ko'paya borib, aholining yer yuzi bo'ylab joylashuvida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Aholi zich hududlardan, ayniqsa, Yevropadan Amerika va Okeaniyaga ko'plab aholi ko'chib ketdi. Milodning dastlabki yillarida sayyoramiz aholisining 82,7 foizi Yevropa va Osiyo hududlarida joylashgan bo'lsa, 2000 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 15 foizga kamaydi va 67,7 foizni tashkil etdi.

Amerika, Avstraliya va Okeaniyada istiqomat etuvchi aholi hissasi esa dunyo aholisi umumiy sonidan ortib bordi. Miloddan keyingi 1000 yilda dunyoda 305 million aholi istiqomat etgan bo'lsa, uning 63,9 foizi Xorijiy Osiyoda, 14,8 foizi Yevropada, 13,1 foizi Afrikada, 3,3 foizi MDH davlatlari hududida, 4,6 foizi Amerikada va 0,3 foizi Avstraliya va Okeaniyada yashagan. 2009 yilda esa dunyo aholisining 60,5 foizi Osiyo, 10,8 foizi Yevropa, 14,7 foizi Afrika, 13,5 foizi Amerika va 0,5 foizi Avstraliya va Okeaniyadagi davlatlarda istiqomat etadilar.

Aholi joylashuvining eng asosiy ko'rsatkichi aholi zichligidir. Aholi zichligi, 1 km² ga to'g'ri keladigan doimiy aholi sonidir. **Aholi zichligi = P/Q**; **P** – hududning doimiy aholi soni; **Q** – hududning maydoni (yirik suv havzalari maydoni hisobiga olinmaydi).

Hozirgi davrda yer yuzi hududlari bo'ylab aholi juda notekis joylashgan. Sayyoramizda aholi juda zich (1 km² ga 1000 kishi) yashaydigan hududlar bilan bir qatorda aholi yashamaydigan hududlar ham uchraydi. Bu yerlarda havo harorati juda past, suv yo'q va boshqa sabablar mavjud. Bunday hududlar yer sharidagi quruqlikning 10 foizini tashkil etadi. Ularga Shimoliy va Janubiy qutblar, balandligi 5000 metrdan ziyod tog'lar va sahrolar kiradi. Yer sharidagi quruqlikning 50 foizi esa aholi yashashi uchun tabiiy sharoit noqulay bo'lib, ularda aholi siyrak - 1 km² ga 1 kishidan joylashgandir. Ushbu hududlarga tundra, o'rmon-tundra, shimoliy tayga, cho'l, chalacho'l va nam ekvatorial o'rmonlar kiradi. Quruqlikning 25 foizida aholi zichligi 1 km² ga 1-10 kishini tashkil etib, bu yerlar aholi nisbatan siyrakroq joylashgan. Yer sharidagi quruqlikning qolgan 15 foizida esa aholi zichligi 1 km² ga 10 kishidan oshadi.

Yer sharida aholi yashaydigan asosiy hududlar 78° shimoliy kenglik va 54° janubiy kenglik orasida joylashgandir. Yer yuzida aholi eng zich joylashgan hududlar juda qadimdan san'at va madaniyat markazlari bo'lib kelgan Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo, Shimoliy Afrikadagi daryo vodiylari hamda Yevropadagi sanoat markazlari bo'lib, ular yer sharidagi quruqlikning bor-yo'g'i 7 foizini tashkil etadi. Bu hududda dunyo aholisining deyarli 70 foizi joylashgan. Yer shari aholisining 4/5 qismi tekisliklarda va 500 metrgacha bo'lgan balandliklarda joylashgan va bunday hududlar yer yuzidagi quruqlikning 28 foizini tashkil etadi.

Ma'lumotlarga qaraganda, 2009 yil aholi zichligi 1 km² ga Osiyoda 129, Afrikada 33, Amerikada 22, Yevropada 32, Avstraliya va Okeaniyada 4, dunyo bo'yicha esa 50 kishini tashkil etmoqda. Agar aholi 1 km² ga 50 kishiga to'g'ri kelsa,

aholi zichligi yuqori hisoblanadi. XXI asr boshida sayyoramizda aholi zichligi yuqori ekan.

Dunyoda aholi zichligi bo'yicha birinchi o'rinda Yevropada joylashgan Monako davlati turadi. Bu davlatda 2009 yil 1 km² ga 35382 kishi to'g'ri kelgan. Keyingi o'rinlarda Xitoy – Makaosi (21346 kishi), Singapur (7486 kishi), Xitoy – Gonkong (6403 kishi), Baxreyn (1754 kishi), Bangladesh (1127 kishi), Maldiv orollari (1057 kishi), Malta (1310 kishi) davlatlari turadi. Qayd etilgan davlatlarda aholi zichligi 1 km² ga 1000 kishidan yuqoridir. Shuningdek, aholisi juda siyrak joylashgan davlatlar ham bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km² ga 2-3 kishini tashkil etadi. Bunday davlatlarga Afrikada joylashgan G'arbiy Saxara, Mavritaniya, Botsvana, Namibiya, Amerikada joylashgan Kanada, Gviana Fraki, Surinam, Osiyodagi Mongoliya, Yevropada joylashgan Islandiya, Avstraliya va Okeaniya hududidagi Avstraliya davlatlari kiradi.

Dunyoda aholi soni ko'payib borishi bilan mutanosib ravishda uning zichligi ham ortib boradi. Chunonchi, 1920 yilda dunyoning aholi yashaydigan quruqlik qismida 1 km² ga 13 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1950 yili 18 kishini, 1999 yili 45 va 2017 yili 53 kishini tashkil etdi. Bunday jarayon dunyoning barcha hududlarida ham kuzatiladi.

10.2. Dunyo hududlari bo'yicha aholi joylashuvi

Yevropa – dunyo qit'alari tarkibida aholi zichligi bo'yicha birinchi o'rinda turadi. 2017 yilda Yevropa aholisining soni 745 million kishiga etdi. Aholi eng zich joylashgan hudud – Reyn daryosi vodiysidir. Bu yer juda hosildor lyossimon tuproqlardan tashkil topgan bo'lib, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanish uchun qulaydir. Shuningdek, aholi zichligi dunyo daryosi vodiysida ham yuqoridir.

G'arbiy Yevropa davlatlarida aholi zichlik ko'rsatkichi qit'a bo'yicha yuqoridir. 2009 yili ushbu hududda aholi zichligi 1 km² ga 170 kishini tashkil etgan. Shuningdek, Belgiya (354 kishi), Germaniya (230 kishi), Niderlandiya (398 kishi) davlatlari ham dunyodagi aholisi zich joylashgan davlatlar qatoridadir. Sharqiy va Janubiy Yevropa davlatlarida ham aholi zichligi yuqoridir. 2009 yili ushbu hudud bo'yicha aholi zichligi 1 km² ga 116 va 118 kishini tashkil etgan.

Shimoliy Yevropa qit'asidagi aholi nisbatan siyrak joylashgan hudud hisoblanadi. Hozirgi davrda 1 km² ga 55 kishi to'g'ri kelmoqda. Islandiyada aholi zichligi 1 km² ga 3 kishini tashkil etadi. Estoniya (30 kishi), Finlyandiya (16 kishi), Latviya (35 kishi), Norvegiya (13 kishi) va Shvetsiya (21 kishi) davlatlarida ham aholi zichligi ko'rsatkichi dunyo aholi zichligi ko'rsatkichidan ancha pastdir, chunki, bu yerlar iqlimi sovuq bo'lib, qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulay emas. Yevropaning shahar va qishloq hududlarida aholi zichligi keskin farqlanadi. Qit'ada urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi aholi zichligi ortib borishidagi asosiy omillardandir. Yevropadagi aholi zichligi 1970 yili 1 km² ga 94 kishini, 2005 yili – 123 kishini va 2009 yili – 132 kishini tashkil etgan.

Osiyo – aholi zichligi bo'yicha Yevropadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. 2009 yili Osiyoda 1 km² ga 129 kishi to'g'ri kelgan. Bu qit'ada dunyo aholisining yarmidan ko'pi istiqomat etadi. Sharqiy Osiyoda Yaponiya, Xitoy, Koreya, Janubiy Osiyoda esa Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi davlatlar joylashgan bo'lib, ular

dunyodagi aholi zichligi bo'yicha eng yuqori o'rinlarni egallaydi. Osiyo aholisining asosiy qismi Hindi Xitoy yarimorolida va Indoneziya orollarida joylashgan bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km² ga 400-500 kishiga teng. G'arbiy Osiyodagi Arabiston yarim orolida, Markaziy Osiyoda, ayniqsa, Mongoliyada aholi siyrak joylashgan bo'lib, 1 km² ga 2-3 kishini tashkil etadi.

Osiyoda dunyo qishloq aholisining katta qismi istiqomat etib, ular qishloq xo'jaligi, ayniqsa, dehqonchilik uchun qulay yerlar - Xitoydagi yirik daryolar, Gang, Braxmaputra, Mekong vodiylarida, Koreyaning janubiy qismi, Yaponiya va Yava orollarida joylashgan. Bu hududlar maydoni 2,5 mln. km² bo'lib, ularda taxminan 2 milliarddan ortiq aholi yashaydi. Aholi zichligi Hind va Ganga daryolari vodiylarida, Xuanxe va Yanszi daryolari deltalarida juda zich bo'lib, 1 km² ga 1000-1500 kishini tashkil etadi.

Osiyo aholisining 2/3 qismi Xitoy va Hindiston davlatlarida joylashgan va ular aholi soni bo'yicha jahon davlatlari ichida birinchi va ikkinchi o'rinda turadi. 2005 yil ma'lumotiga ko'ra Xitoyda 1 km² ga o'rtacha 135 kishi to'g'ri kelgan; tog' va cho'l hududlarida aholining zichligi 1 km²ga 1 kishi, dengiz sohillaridagi pasttekisliklarda – 1000 kishini tashkil etadi.

Hindiston hududi bo'ylab aholi nisbatan tekisroq joylashgan. 2005 yilda Hindiston aholisining zichligi 1 km²ga 330 kishi 1975 yilda 182 kishini tashkil etgan. Hindistonning Himolay hududi va Tar cho'llarida aholi siyrak joylashgan.

Indoneziya hududida aholi bir xilda taqsimlanmagan. Yava orollarida aholi zichligi 1 km²ga 1000 kishidan ortiq bo'lsa, Kalimantan va Yangi Gvineya orollarida bu ko'rsatkich 1 kishini tashkil etadi. Yaponiya davlati ham dunyodagi aholi zich joylashgan hududlarga kiradi. 1975–2005 yillarda Yaponiyada aholi zichligi 1 km²ga 1000 kishini tashkil etgan; tog'li hududlarda va Xokkaydo orolida aholi siyrak joylashgan.

Osiyoda aholi doimiy yashamaydigan tog'li hududlar (Tibet, Hindikush, Himolay tog'lari), cho'llar va chala cho'llar (Rub-al-Xali, Takla-Makon, Gobi cho'llari, Devir dashti) ham mavjud. Afg'oniston, Suriya, Eron, Turkiya davlatlari hududlarida ham aholi juda siyrak joylashgan, chunki bu joylarning tabiiy sharoiti dehqonchilik uchun uncha qulay emas va aholi ko'proq ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadi.

Afrika – sayyoramizdagi aholi nisbatan siyrak joylashgan hududdir. Qit'a aholisining o'rtacha zichligi 1 km²ga 1970 yili o'rtacha 12 kishini, 2005 yili – 29 kishini va 2009 yili o'rtacha 33 kishini tashkil etgan. 39 yil davomida aholi zichligi 2,7 marta oshgan. Afrikada aholining siyrak joylashuvi bir tomondan tabiiy sharoitning qishloq xo'jaligi uchun qulay emasligi, ichimlik va sug'orish uchun suv tanqisligi bo'lsa, ikkinchi tomondan Afrika davlatlarining juda uzoq davr Yevropa davlatlari mustamlakasi bo'lib kelganligidir, chunki, koloniya sharoitida aholining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi sekin, o'ziga xos boradi. Ushbu jarayon esa aholining tabiiy o'sishiga, umr ko'rish muddatiga salbiy ta'sir etadi. Natijada, aholi soni sekin ko'payadi va aholi zichligi ham shunga mos tarzda o'zgaradi. Juda ko'p Afrika davlatlarida aholi zichligi 1 km²ga o'rtacha 10 kishi atrofida. Aholining eng yuqori zichligi Mavrikiy, Reyunon va Viktoriya ko'li atrofida joylashgan Ruanda va

Burundi davlatlarida (1 km²ga o'rtacha 400-450 kishi), aholi eng siyrak joylashgan yerlar esa Botsvana, Liviya va Namibiya davlatlarida (1 km² ga 1 kishi) kuzatiladi.

Afrikada ham aholi joylashuvida suv resurslarining asosiy omil ekanligi yaqqol kuzatiladi. Nil daryosi vodiylarida, Gvineya qo'ltig'i, Tunis, Jazoir va Marokashning sohil bo'ylarida aholi zich va aksincha, Sahroi Kabir, Kalaxari va Liviya cho'llarida, shuningdek, tropik o'rmonlarda aholi juda siyrak, ba'zi cho'llarda esa, umuman aholi yashamaydi.

Afrikaning ayrim hududlarida, ayniqsa, shimoliy qismida, aholi juda notekis joylashgan. Bu yerda aholi eng zich joylashgan - O'rta dengiz sohillari bilan aholisi juda siyrak Sahroi Kabir cho'li mavjud. Marokashning shimoli-g'arbida ushbu davlat aholisining 90 foizi istiqomat etadi va aholi zichligi 1 km²ga o'rtacha 200 kishidan ortiq, janubi-sharqiy qismidagi tog' va cho'l hududlarida esa, aholi siyrak joylashgan va 1 km² ga 1 kishini tashkil etadi.

Aholi joylashuvi bo'yicha Nigeriya Afrikadagi o'ziga xos hudud sanaladi va bu yerda aholi nisbatan bir tekis joylashgan. 1962–2005 yillarda Nigeriyada aholi zichligi 39 dan 148 ga etdi, yoki 3 barobarga oshdi. Aholi eng zich joylashgan hudud – Nigeriyadagi Lagos aglomeratsiyasidir. Misr davlatida esa aholi joylashuvi ancha notekis; aholining asosiy qismi Nil vodiysida yashab, zichlik 1 km² ga 1000 kishidan ortiq. Qohira aglomeratsiyasida ham aholi zich joylashgan. Misrning g'arbiy va sharqiy qismlarida aholi siyrak tarqalgan. Efiopiya, Kongo, Gambia, Komor orollari, Ruanda, Uganda kabi davlatlarda ham aholi zichligi 1 km²ga o'rtacha 60–350 kishini tashkil etadi.

Amerika – ham Yer sharidagi aholi siyrak joylashgan hudud bo'lib, hozirgi davrda (2009 yil) 1 km²ga o'rtacha 22 nafar aholi to'g'ri kelmoqda. Amerikada aholi joylashuvi uning aloxida hududlari bo'yicha farq qiladi. Shimoliy Amerikada esa AQSH va Kanada davlatlari joylashgan bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km²ga 2005 yilda 17 kishini tashkil etgan. Bu ko'rsatkich mos ravishda Kanadada – 3, AQSHda – 31 kishiga etgan. Amerikada aholi eng zich joylashgan davlatlar qatoriga Barbados, Puyerto-Riko, Salvador, Antil orollari kiradi.

Shimoliy Amerikada aholi Janubiy Amerikaga nisbatan siyrakroq joylashgan. AQSHning Atlantika okeani sohillaridagi Rod-Aylend, Nyu-Jyersi, Pensilvaniya shtatlarida aholi zich joylashgan va G'arbiga borgan sari aholi zichligi kamaya boradi. Missisipi vodiysidan so'ng tog'li hududlar boshlanadi va bu yerlarda aholi juda siyrak bo'lib, 1 km²ga 1 kishidan to'g'ri keladi. Tinch okeani sohillarida, ayniqsa, Kaliforniyada aholi zichligi yana ortib boradi. Kanadada ham aholi nisbatan siyrak joylashgan bo'lib, 1 km²ga o'rtacha 3 kishidan to'g'ri keladi. O'ziga xos tomoni juda katta maydonni tayga va tundra zonalari egallagan. Kanadaning shimoliy qismi, arktik orollarda, AQSHga tegishli Alyaska yarim orolida ham aholi juda siyrak joylashgan.

Janubiy Amerikada ham aholi asosan suv resurslariga yaqin, okean sohillari bo'ylab joylashgan. Braziliyaning San-Paulo shtatida va sharqiy qismida, Parana pasttekisligida aholi nisbatan zichroq joylashgan bo'lib, 1 km²ga o'rtacha 50-55 kishini tashkil etadi. Karib dengizi orollari va Byermuda orollarida ham aholi zich 1 km²ga o'rtacha 300-400 kishidan ortiq. Amazonka vodiysining tropik o'rmonlar va

botqoqliklar bilan qoplangan qismi, baland And tog'lari va Atakama cho'lida esa aholi deyarli yashamaydi.

Aholi joylashuvi bo'yicha Lotin Amerikasi demografik vaziyatida XX–XXI asrlarda keskin o'zgarish bo'lgan. Ushbu davrda Lotin Amerikasi aholisi deyarli 8 barobarga ko'paygan. 1900 yilda mazkur hududda 65 mln. aholi yashagan bo'lsa, 2005 yilda aholi soni 530 mln.dan oshib ketgan va bu ko'rsatkich sayyoramiz aholisining 8,8 foizini tashkil etgan. Mazkur hududda aholi ko'payishi bilan uning zichligi ham ortib borgan; 2005 yilda Lotin Amerikasi va Karib havzasi davlatlarida aholi zichligi 1 km²ga o'rtacha 29 kishini tashkil etgan.

Avstraliya va Okeaniya – aholi zichlik ko'rsatkichi bo'yicha dunyoda eng oxirgi o'rinda turadi. XXI asr boshida (2009 yil) 1 km²ga o'rtacha 4 kishi to'g'ri kelgan. Ammo qit'aning ichida aholi zichligi keskin bir biridan farq qiladi. Avstraliyada qit'a aholisining deyarli yarmi istiqomat etadi, ular juda siyrak joylashgandir. 2009 yilda bu davlatda aholi zichligi 1 km²ga o'rtacha 3 kishini tashkil etgan. Avstraliya – dunyodagi aholi eng notekis joylashgan davlat bo'lib, unda butun hudud aholisining 2/3 qismi istiqomat qiladi va maydoni esa hudud maydonining 10 foizini tashkil etadi.

Avstraliyada aholi uning Sharqiy, Janubi-Sharqiy va Janubi-G'arbiy qismida, Yangi Janubiy Uels, Viktoriya va Kvinslend shtatlarida aholi zich joylashgan. Bu hududlarda Avstraliyaning 90 foizdan ko'p aholisi istiqomat etadi. Aholi zichligi 1 km²ga o'rtacha 20 kishidan to'g'ri keladi. Avstraliya bo'yicha o'rtacha aholi zichligi esa 1 km²ga 2 kishini tashkil etadi. Markaziy va Shimoliy Avstraliyada joylashgan cho'l hududlarida mahalliy tub aholi - avstraliyalik aborigenlar yashaydilar. Ular son jihatdan juda kam bo'lib, zichlik ham nisbatan pastdir. Shuningdek, Yangi Gvineyaning janubiy qismida ham aholi siyrak joylashgan. Chunki, bu hududlar maydonida ham tabiiy sharoit inson yashashi uchun noqulay bo'lib, tropik o'rmonlar va botqoqliklardan iborat. Matyerikda joylashgan Marshall, Guam orollarida, Nauru hududida aholi zichligi yuqori bo'lib, hozirgi davrda 1 km²ga o'rtacha 140-465 kishidan to'g'ri kelmoqda.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholi zichligini topish formulasini keltiring?
2. Dunyodagi aholi zich joylashgan areallarni aniqlang?
3. Aholi manzilgozlari joylanishi deganda nimani tushunasiz?
4. Aglomeratsiya, megopolis, suburbanizatsiya, rururbanizatsiyaning ko'rinishlarini keltiring?
5. Yevropada aholining joylashuvi (tayanch iboralar: aholi joylashgan joylar, aholi siyrak joylashgan joylar)
6. Aholi joylanishining asosiy shakllari qanday paydo bo'ladi va ular orasidagi farq nima bilan belgilanadi?
7. Aholi joylanishining asosiy geografik xususiyatlarini sanab bering?
8. Aholi zich joylashgan asosiy areallarning aholisi joylashuvini baholang?
9. Aholi joylanishining dastlabki bosqichlari qayerlarda paydo bo'lgan?
10. Osiyo mamlakatlari aholisi joylanishidagi asosiy omillarni aniqlang?

11-MAVZU. SHAHAR VA QISHLOQ AHOLI MANZILGOHLARI

REJA:

11.1. Aholi manzilgohlarining shakllanish xususiyatlari

11.2. Shahar aholisi va uning geografik xususiyatlari

11.3. Shahar aholi manzilgohlarini klassifikatsiyalash

11.4. Aglomeratsiyalar va megalopolislar

11.5. Qishloq aholi manzilgohlari joylanishi va ixtisoslashishi

11.6. Qishloq aholi manzilgohlarini o'lchami bo'yicha tavsiflash

11.1. Aholi manzilgohlarining shakllanish xususiyatlari

Yer shari bo'ylab aholining joylanishi ma'lum bir o'lcham va tipdagi xilmaxil shakllarga ega aholi manzilgohlari tizimi hamda to'rini vujudga keltiradi. Demak, odamlarning doimiy yoki vaqtincha to'planadigan, mujassamlashadigan (konsentratsiya) joyi – aholi manzilgohlari, deb nomlanadi. Bu aholi manzilgohlari odamlarning yashash joyi, moddiy va ma'naviy boyliklarni ishlab chiqaradigan va iste'mol qiladigan markazlari, avlodlarning takror barpo bo'ladigan ijtimoiy hayot o'chog'i hisoblanadi.

Aholi joylashishining hududiy ko'rinishi, ya'ni shakli–aholi manzilgohlaridir. S.A.Kovalyov aholi va aholi manzilgohlarini – inson tomonidan yaratilgan odamlar hayoti uchun zarur bo'lgan moddiy shart – sharoitga ega ma'lum bir hududda yashovchi aholining joylanishi, deb ta'riflaydi (1963. 6-bet).

Aholi va aholi manzilgohlarining joylanishida aniqlangan hududdagi aholi manzilgohlari yig'indisi ularning bir – biri bilan aloqasi orqali to'rini tashkil etishini ham anglatadi. Mamlakat xo'jaligi va xalqlarning yashash sharoiti uchun aholi manzilgohlari to'rining kengayishi, rivojlanishi va joylanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, aholi va xo'jalikni geografik nuqtai-nazardan baholashda barcha aholi yashash manzilgohlari tiplari va turlarini o'rganish zarurdir.

Aholini geografik o'rganishda ikki yo'nalish mavjud. Birinchidan, demografik yo'nalishda, ya'ni aholining o'sishi, yoshi va jinsi, milliy tarkibi, takror barpo bo'lishiga ko'proq e'tibor byerilsa, ikkinchisida yuqoridagi geografik jarayonlarning natijasi bo'lmish aholi manzilgohlari, ularning to'ri alohida tadqiq etiladi (Soliev, Qarshiboeva, 1999).

Jamiyat hayotining asosini moddiy boyliklar ishlab chiqarish tashkil etadi. Har qanday ishlab chiqarish faoliyati biron-bir aholi manzilgohining vujudga kelishiga, rivojlanishiga zamin bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Muruntov oltin konining topilishi natijasida Zarafshon, Uchquduq shaharlari vujudga keldi yoki Qarshi va Mirzacho'l hududida yangi yerlarning o'zlashtirishi qator aholi manzilgohlari barpo bo'lishiga sabab bo'ldi. Xilma-xil ishlab chiqarish faoliyati aholi va aholi manzilgohlari o'lchami va shakliga turlicha ta'sir etadi. Jumladan, Muruntov oltin konining topilishi shu hududda aholining mujassamlashuviga (konsentratsiya) olib keldi. O'z navbatida, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarning boshqa turlari rivojlanishiga ham turtki bo'ldi.

Turli yiriklikdagi aholi manzilgohlari, ularning yirik murakkab tizimlari aholining hududiy tashkil etish shakllaridir. Uning ijtimoiy tashkil etish shakllariga har-xil yosh va jins, millat, elat, kasb-hunarga mansub kishilar uyushmasi kiradi, ularga makon jihatdan umumiylik shart emas. Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy

rivojlanishida aholi manzilgohlari muhim o‘rin egallaydi. U xalq xo‘jaligining hududiy tizimida tabiiy resurslar, ijtimoiy ishlab chiqarish va infratuzilma tarmoqlarini bir-birlari bilan bog‘lovchi ko‘prik vazifasini bajaradi.

Ma‘lumki, aholining uchta funksiyasini fanda ajratib ko‘rsatishadi. Bularga aholi ishlab chiqaruvchi kuch ekanligi, ikkinchisi o‘zi yaratgan moddiy va ma‘naviy boylikni iste‘mol qilishi va uchinchisi o‘z-o‘zidan ko‘payishidir. Oldingi ikki funktsiya aholini sotsial-iqtisodiy kategoriya ekanligini, so‘nggisi esa uni biosotsial yoki demografik kategoriya sifatida tavsiflaydi.

Yer sharidagi har bir alohida hudud aholi va aholi manzilgohlari tarixiy, tabiiy shart-sharoit va etnografik jihatlaridan kelib chiqib xilma-xil o‘ziga xos ko‘rinishlarga ega. Jumladan, tabiiy shart-sharoit aholi manzilgohlari joylashuviga ham bevosita, ham bilvosita ta‘sir etadi. Qachonki, aholi manzilgohlari uchun joy tanlanayotganda bevosita tabiiy sharoit bilan (rel‘ef, suv bo‘yi, shamol yo‘li, seysmik, eroziya va boshqalar) hisoblashmaslikning iloji yo‘q. Agarda aholi manzilgohlari ishlab chiqarish faoliyati nuqtai-nazardan vujudga kelsa, tabiiy sharoit bilvosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Har qanday aholi manzilgohlarini geografik jihatdan majmualiy tadqiq etishda avvalo unda yashovchilarning soni va tarkibi, bandligi, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi tutgan mavqe‘i, (madaniy, iqtisodiy va siyosiy) boshqa aholi manzilgohlari bilan aloqasini mukammal bilish talab etiladi va o‘z navbatida, yuqorida keltirilgan tarixiy, tabiiy va etnografik tomonlarini ham hisobga olish muhim ahamiyatga kasb etadi.

Aholi manzilgohlari rivojlanishiga ta‘sir etuvchi omillardan yana biri bu ijtimoiy-iqtisodiy omillardir. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar tufayli vujudga kelgan aholi manzilgohlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yuksalgan sayin rivojlanib boravayeradi. Masalan, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi undagi mavjud turli xil aholi manzilgohlarining ham eniga, ham bo‘yiga o‘shishiga olib keladi. Bir vaqtlar Sirdaryo, Jizzax va Navoiy viloyatlari respublika viloyatlari tarkibida umuman bo‘lmagan bo‘lsa, keyinchalik, yuqoridagi sanab o‘tilayotgan omillar tufayli, kichik-kichik qishloqlar o‘rnida yoki umuman aholi yashamaydigan joylarda yangidan yangi aholi manzilgohlari barpo qilindi va ular bugungi kunda bir necha o‘nlab aholi manzilgohlarini o‘zida mujassamlashtirgan yirik viloyatlarga aylandi.

Aholi va aholi manzilgohlarining joylanishi shakllari xilma-xil bo‘lganligi bois, ularni yirik ikkita tipga ajratishadi, tarqoq (dispers) va guruhlangan shakllari. Tarqoq joylashgan aholi manzilgohlari – yakka holda qurilgan yashash joyi bo‘lib, ular ko‘proq xizmat yuzasidan (fyermyerlar) tashkil qilinib, bir-biridan ma‘lum bir masofadagi uzoqlikda joylashadi. Guruhlashgan holda joylashgan aholi manzilgohlari – turli xil kattalikdagi shahar va qishloq aholi manzilgohlari ko‘rinishda bo‘ladi. Shu boisdan ham bunday guruh ko‘rinishidagi aholi manzilgohlari ikkita – shahar va qishloq aholi manzilgohlariga bo‘linadi.

Qishloq, odatda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda shaharga nisbatan passiv, zaifroq aholi punkti hisoblanadi. Shaharlarning ko‘p funksiyaligi, kattaligi, innovatsiya, investitsiya va infratuzilma salohiyatining kuchliligi, iqtisodiyotning ko‘p tarmoqliligi va yuqori darajada rivojlanganligi, aholi yashashi, o‘qishi, davolanishi, ishlashi uchun imkoniyatlarning keng ekanligi, ularning ta‘sirchanligi

hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmualarda yyetakchi rol o'ynashini ta'minlab beradi.

Qishloq shaharga ma'lum darajada bo'ysinadi, uni qishloq xo'jaligi xom ashyosi bilan, aholisini toza havo, suv, iqtisodiyotini ishchi kuchi bilan ta'minlab turadi. Shahar esa qishloqqa malakali kadrlar, qishloq xo'jaligiga mashina, asbobuskunalar, minyeral o'g'itlar, qurilish matyeriallari, zamonaviy syervis xizmatini etkazib beradi. Shahar va qishloq aholi manzilgohlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular o'rtasida aniq chegara o'tkazib bo'lmaydi. Sababi, shahar-qishloq oralig'ida ham qator aholi manzilgohlari mavjudki, ular biri ikkinchisi bilan tutashib ketgan. Ammo, shunga qaramasdan, shahar va qishloqni bir-biridan ajratuvchi maxsus mezonlar ham borki, bu mezonlar turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi

Shaharlar tizimining rivojlanishi va urbanizatsiya jarayoni. Shaharlarning tarixiy davrlar davomida aholi hududiy joylanish tizimining asosiy tayanch shakli bo'lib kelganligi. Shaharlar va Shahar tizimi haqida tushunchalar. Shaharlar maqomining davlatlar o'rtasida turlichaligi. Urbanizatsiya jarayoni haqida tushuncha. Urbanizatsiyaning mohiyati va xususiyatlari. Jahon urbanizatsiya jarayonining regional farqlari va geografiyasi. Qishloqlar aholi manzilgohlarining eng qadimiy va eng ommaviy keng tarqalgan shakli ekanligi. Qishloq aholi punktlarining kattaligiga ko'ra shakllari, tiplari, funktsiyasiga ko'ra o'ta xilma-xilligi. Aholining hududiy joylashishi va qishloq aholi punktlari xilma-xilligining tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy geografik omillari. O'zbekiston qishloq aholisi va aholi punktlarining xususiy joylashishi shakllari, tiplarining o'ziga xos xususiyatlari, rivojlanish omillari.

11.2. Shahar aholisi va uning geografik xususiyatlari

Shaharlar yirik aholi manzilgohlari bo'lib, unda yashaydigan kishilar qishloq xo'jaligi bilan band bo'lmasdan, boshqa ijtimoiy – iqtisodiy, madaniy sohalarda shug'ullanishadi. Shaharlar turli makon va zamonlarda iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqaruv markazi rolini o'ynagan. Shahar aholi manzilgohlari o'lchami jihatidan yirik va unda yashovchi aholi, qishloq aholi manzilgohlaridagiga nisbatan ko'p sonliligi hamda zichligi bilan tavsiflidir. Shaharlarning qudrati ularda mujassamlangan iqtisodiy, intellektual va demografik salohiyat bilan belgilanadi.

Dunyo miqyosidagi shaharlarni aholiyiligiga ko'ra maqom berishda aniq chegaralangan bir xil miqdordagi senz mavjud emas. Har bir davlatdagi shaharlar bajaradigan funksiyasi va aholi manzilgohlarining roli va aholi soniga qarab ajratiladi. Masalan, Daniya va Islandiyada aholisi 200 kishi va undan ko'p bo'lgan aholi manzilgohlari shahar, deb ataladi. Bundan tashqari Yaponiyada–30 mingdan oshiq, Nidyerlandiyada 20 ming, Turkiyada – 10 ming, Hindiston va Pokistonda – 5 ming, Meksikada – 2,5 ming, Fransiyada 2 ming, AQSHda 2,5 ming, Xitoyda 3 ming, Germaniyada 5 ming kishi va undan ko'p aholi yashaydigan aholi manzilgohlari shahar qatoriga kiritiladi. Rossiyada – 12 ming, O'zbekistonda esa 7 ming aholisi bor punktlap shahar hisoblanadi. Ammo, dunyoda shunday aholi manzilgohlari borki, ular faqat ma'muriy markaz bo'lganligi bois shahar, deb nomlanadi. Chunonchi, ayrim mamlakatlardagi barcha aholi manzilgohlarining

ma'muriy markazlari, poytaxtlari shaharlar sirasiga kiritiladi. Masalan, Jazoir, ekvador shular jumlasidandir.

Aholi manzilgohlari shaharga aylanishida ularning iqtisodiy salohiyati, funksiyasi ham muhim mezonlardan biri. Shahar aholi manzilgohlarida yashovchilar qishloq xo'jaligi tarmoqlarida band bo'lmashligi yoki juda kam sonini tashkil etishi kerak. Masalan, Rossiya shaharlaridagi aholining atigi 15 foizga yaqini qishloq xo'jaligida band bo'lishi mumkin. Hindistonda esa mehnatga layoqatli erkaklarning 3/4 qismi qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi manzilgohlarida yashasa bunday punktlar shaharlar sifatida qabul qilinadi.

O'zbekistonda ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolari shahar aholisining 2/3 qismidan ko'prog'ini tashkil etishi hamda bunday aholi manzilgohlarida sanoat korxonalari (og'ir industrial), kommunal xo'jalik tashkilotlari, davlat uy-joy fondi, o'quv yurtlari, madaniy-ma'rifiy, tibbiy, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari mavjud bo'lishi lozim. Bu mezon ham barcha davlatlarda bir xil emas.

Sobiq SSSR davrida aholi manzilgohlariga shahar maqomini berish bo'yicha bir qator qonun-qoidalar qabul qilingan. Bunday qonun-qoidalar ayrim respublikalarda o'zaro farq qilar edi. Masalan, Ukrainada aholi soni shaharlar uchun 10000, shahar tipidagi posyolkalar (SHTP) uchun 3000 kishi qilib belgilangan. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich tegishli 7000 va 2000 kishini tashkil etadi.

Aholi punktida istiqomat qiluvchilarning ko'pchilik qismi mehnatning qanday turi bilan bandligi darajasi ham shaharcha maqomini berishda muhim belgilaridan hisoblanadi. Chunonchi, Gruziyada ham, Turkmanistonda ham aholi punkti shahar maqomini olishi uchun, u yerda 5000 kishidan kam bo'lmagan aholi istiqomat qilishi kerak. Lekin, Gruziyada aholining 75% dan ortig'i ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi talab etilsa, Turkmanistonda buning uchun 66 % aholi kifoya.

Shahar aholi manzilgohlarining shahar, deb nomlanishida unda yashovchilar miqdori ham muhim ko'rsatkichlardan biridir. Mamlakatlar, mintaqalar aholisining hududiy tarkibida shahar aholisining va shaharlarning o'sib borishi – urbanizatsiya jarayonining rivojlanishiga olib keladi.

Urbanizatsiya – (lotincha urbanus – shahar) – shaharlashish, ya'ni shaharlarning o'sishi va ko'payishi. Bu jarayon fan-texnika inqilobi davrida keskin kuchayib, shahar aholisining ko'payishiga, shahar turmush tarzining keng tarqalishiga sabab bo'ladi.

BMT bergan statistik ma'lumotlarda hozirda dunyo aholisining teng yarmi shaharlarda yashaydi, ya'ni 2009 yilda yer shari aholisining 50 foizi shaharlarga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2017 yilda 54 foiz dunyo aholisi shaharlarda yashadi va bu ko'rsatkich 2030 yilda 60 foizni, ya'ni 3 milliarddan 5 milliardgachani tashkil etadi. Bunday shahar aholisining o'sishi faqat tabiiy ko'payish hisobiga ro'y beradi. 2000-2030 yillar orasida yiliga 1,8 foizdan ortib boradi, bu global o'sishdan ikki marta ko'p degani. Shuningdek, bugungi kunda dunyoning 20 ta shahrida 10 million kishi yashamoqda (15 tasi rivojlanayotgan davlatlarda) bu jahon aholisining 4 foiziga teng. 2015 yilda shunday liga shaharlar 22 taga etadi va ularda 5 foiz dunyo aholisi yashaydi.

Davlatlar o'rtasida shahar aholisi ustun bo'lgan mintaqalarga rivojlangan davlatlarni kiritish mumkin. Masalan, Yevropa aholisining 74 foizi shaharlarga to'g'ri keladi, Osiyoda bu ko'rsatkich 49 foiz (2017 yil), Yaponiya (94 foiz), Koreya respublikasi (83 foiz), Singapur (100 foiz), Malayziya (75 foiz), Eron (73 foiz), Quvayt (98 foiz), Baxreyn (100 foiz) va qator G'arbiy Osiyo mamlakatlari aholisining hududiy tarkibida shahar aholisi ustunlik qiladi.

Dunyoda shahar aholisining soni to'xtovsiz o'sishida davom etmoqda. Jumladan, 1900 yilda shahar aholisi jami aholining 3 foizini, 1860 yilda – 6,4 foizni, 1990 yilda – 19,6 foiz, 1990 yilda 43 foiz, 2005 yilda esa 48 foiz, 2017 yilda 54 foizni tashkil qilgan. Bundan aholining shaharlarda konsentrasiyalashuvi ya'ni, mujassamlashuvi tezlashganini kuzatamiz. Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasini belgilaydi va o'z navbatida, ular orasidagi aloqadorlik mohiyatini ifodalaydi. Chunonchi, agar urbanizatsiya darajasi taxminan 70-75 foiz va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat; 50-70 foiz industrial-agrar; 30-50 foiz - rivojlanayotgan agrar-industrial va 30 foizdan past, sust rivojlangan agrar mamlakat hisoblanadi.

Binobarin, urbanizatsiya darajasi bo'yicha mamlakatlarni solishtirganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- shahar tashkil qilish mezonlari (masalan, aholi soni);
- shaharlarning umumiy soni va zichligi;
- yirik shaharlarning mavjudligi;
- shahar aglomeratsiyalarining rivojlanganligi;
- qishloq-shahar va mayatniksimon migratsiya;
- aholining bandlik darajasi, tarkibi va x.k.

Bulardan shahar aholi salmog'i urbanizatsiya darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich bo'lib, u yer sharining barcha hududlarida urbanizatsiya jarayonining borishini ko'rsatadi. Jumladan, urbanizatsiya darajasining ahamiyatli tomonlarini quyidagilarda yaqqol ko'rish **mumkin**:

1. Urbanizatsiya darajasi 10 % bo'lsa, bunday hudud urbanizatsiyalashmagan bo'ladi. Qishloq aholi manzilgohlari bilan shahar aholi manzilgohlari orasidagi farq deyarli bo'lmaydi. Qishloq turmush tarzi aks etadi va shahar aholi soni yoki shaharliklar hissasi juda sekinlik bilan ko'payadi;

2. Agarda urbanizatsiya darajasi 25 % dan past bo'lsa, qishloq aholi manzilgohlari ustunligi seziladi, hudud kuchsiz urbanizatsiyalashgan hisoblanadi. Ammo shahar turmush tarzi aks eta boshlaydi, oqibatda, shahar aholisi tezlik bilan ko'payadi, ommaviy shahar aholi manzilgohlari paydo bo'la boshlaydi. shahar va qishloq aholi manzilgohlari o'rtasidagi farq kattalasha boradi;

3. Urbanizatsiya darajasi 50 % ga etsa, shahar aholisining qishloq aholisidan ustunligi seziladi, hudud o'rta urbanizatsiyalashgan hisoblanadi. Shahar aholi soni va o'sish sur'ati katta bo'ladi, shahar aholi manzilgohlari qishloqlardan yaqqol ajralib turadi;

4. Urbanizatsiya darajasi 75 % ni tashkil etganda, shaharlar qishloqlardan aniq farq qiladi, shahar turmush tarzi qishloq joylarga ham tarqala boshlaydi. Shahar aholisining hissasi va aholi o'sish sur'ati birdan sekinlashadi;

5. Mintaqa, mamlakat, hudud aholisida shahar aholisi hissasi 90 % bo'lsa, to'liq urbanizatsiyalashgan hisoblanadi. Shahar turmush tarzi barcha qishloq aholi manzilgohlariga tarqaladi, qishloq bilan shahar orasidagi farq yana butunlay yo'qoladi. Aholi soni va salmog'i juda sekinlik bilan o'sadi, hatto ba'zi hollarda kamaya boradi.

Yevropa mamlakatlarida bugungi kunda aynan shahar aholisi salmog'ida kamayish hodisasi ro'y bermoqda. Yevropa davlatlari deyarli hammasida shahar aholisi jami aholining 54 foizdan ko'pini tashkil qiladi (2017 y.). Faqatgina, Albaniya 56 foiz, Bosniya va Gyersegovina aholisining esa 40 foizi shahar aholisi hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan Yevropa davlatlaridan Daniya (72 foiz), Shvetsiya (84 foiz), Angliya (80 foiz), Germaniyani (73 foiz) to'laligicha urbanistik tavsifga ega deyish mumkin (10-jadval).

Urbanizatsiya darajasining keskin farq qilishida ijtimoiy-iqtisodiy omillar muhim o'rin tutadi. Biron-bir mamlakat, mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lsa, o'sha joyda urbanizatsiya darajasi, shahar aholisi salmog'i katta bo'ladi. Ayrim hollarda tabiiy omillar tufayli ham urbanizatsiya darajasi ko'tarilishi mumkin. Masalan, istiqbolli foydali qazilma konlari, qulay iqtisodiy geografik o'rin va x.k.

Shulardan iqtisodiy geografik o'rni (IGO) shahar va shahar aholi manzilgohlari tarkib topishida muhim omil hisoblanadi. Ma'lumki, IGO mikro, mezo va makro darajada ajratib ko'rsatiladi. Shahar aholi manzilgohlari paydo bo'lishida, IGO'ning mikrodarajadagi ahamiyati katta mavqega ega bo'ladi. Uning mezo va makrodarajadagi ahamiyati esa keyinchalik shaharchalarning rivojlanishi va yirik markazlarga aylanishida muhim o'rin tutadi. Binobarin, ayrim shaharlarning mikrodarajadagi o'rni noqulayligi uning asta-sekin yo'q bo'lib kyetishiga olib kelishi mumkin. Shaharlarning mezodarajada o'rni qulayligi uning yirik va katta shaharlarga aylanishiga zamin bo'lishi mumkin. Agarda bu aksincha bo'lsa, shahar kichik xolatida qolavayeradi.

Shaharlar IGO'nini to'rtta bosqichga ajratish tavsiya etiladi:

- mikro o'rni- yaqin shahar atrofiga nisbatan o'rni;
- mezo o'rni- mamlakat katta bir qismiga yoki uncha katta bo'lmagan davlatga nisbatan o'rni;
- makro o'rni- yirik davlat chegaralariga nisbatan o'rni;
- mego o'rni - dunyo miqyosida yoki uning yirik regionlariga nisbatan tutgan o'rni.

10-jadval. Yer shari mintaqalarida urbanizatsiya darajasi

Mintaqalar	Shahar aholisining hissasi, foizda				
	1900 yil	1950 yil	2000 yil	2010 yil	2017 yil
Shimoliy Amerika	39	64	78	79	81
Lotin Amerikasi	13	41	77	77	80
Xorijiy Yevropa	35	54	76	71	74
Avstraliya va Okeaniya	30	62	74	67	69
Xorijiy Osiyo	5	17	38	42	49
Afrika	3	15	37	38	41
Dunyo bo'yicha	14	29	48	50	54

Makrodarajadagi o‘rin shaharlar rivojlanishida, yuqori bosqichlarga chiqishida alohida ahamiyatga ega. Biroq, bu o‘rin shaharlar taraqqiyotida ijobiy xususiyat kasb etmasa, ular hayot faoliyati o‘zgarishsiz qolavyeradi. Ko‘plab qadimiy shaharlarning geografik o‘rni ular umrini belgilashga xizmat qilgan, desak xato bo‘lmaydi. Chunki, aynan shu geografik o‘rindagi noqulayliklar yer yuzidan ko‘plab shahar va shaharchalarning yo‘qolib kyetishiga sabab bo‘lgan.

N.N.Baranskiy shaharlarning iqtisodiy geografik o‘rni ular uchun muhim iqtisodiy ahamiyatga ega. Uni tabiiy geografik o‘rindan, ya‘ni tabiiy ob‘ektlarga nisbatan tutgan o‘rnidan farqlay bilish kerak, chunki, dengiz qirg‘og‘i, tog‘ tizmalari shahar iqtisodiyotiga ta‘sir etishi yoki etmasligi mumkin, deydi. shaharlarning iqtisodiy geografik o‘rni (IGO‘) birqancha komponentlardan tashkil topadi. Bular esa o‘z navbatida, yana bir necha elementlarga bo‘linib ketadi.

Jumladan:

1. Shaharlarning tabiiy geografik o‘rni:

-tabiat zonalariga nisbatan o‘rni;

-tabiiy resurslarga nisbatan;

2. Sanoat –geografik o‘rni:

-xom ashyo manbalariga nisbatan, ya‘ni elektro enyergiya, yoqilg‘i va hakozi; -qayta ishlash sanoti markazlariga nisbatan;

3. Shaharlarning agro-geografik o‘rni:

-qishloq xo‘jaligi xom ashyosi ishlab chiqaradigan rayonlarga nisbatan;

-oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi rayonlarga nisbatan.

4. Transport-geografik o‘rni:

-ichki muhim transport magistrallariga nisbatan;

-xalqaro ahamiyatga ega transport tizimiga nisbatan.

5. Bozor-geografik o‘rni:

-maxsulot tayyorlashga ixtisoslashgan tarmoq rayonlariga nisbatan;

-ist‘emol mollari bilan ta‘minlaydigan rayonlarga nisbatan.

6. Geodemografik o‘rni:

-aholi o‘sishi bilan bog‘liq rayonlarga nisbatan o‘rni;

-fan, ta‘lim va madaniyat markazlariga nisbatan.

7. Transport-geografik o‘rni:

-ichki muhim transport magistrallariga nisbatan;

-xalqaro ahamiyatga ega transport tizimiga nisbatan.

8. Bozor-geografik o‘rni:

-maxsulot tayyorlashga ixtisoslashgan tarmoq rayonlariga nisbatan;

-ist‘emol mollari bilan ta‘minlaydigan rayonlarga nisbatan.

9. Geodemografik o‘rni:

-aholi o‘sishi bilan bog‘liq rayonlarga nisbatan o‘rni;

-fan, ta‘lim va madaniyat markazlariga nisbatan.

10. Siyosiy-geografik o‘rni:

-mamlakat poytaxtiga nisbatan;

-davlat chegaralariga nisbatan.

11. Harbiy-geografik o‘rni:

-mudofaa ahamiyatiga ega ob'ektlarga nisbatan;
-siyosiy (harbiy) konflikt o'choqlariga nisbatan.
-shaharlarning mazkur geografik o'rinlari qulayligi ularning turli soha va
-tarmoqlar bo'yicha rivojlanishiga imkon beradi. Har bir shahar uchun eng muhim geografik o'rni bu transport tarmoqlariga nisbatan joylanishi bo'lsa ham turli hududlarda IGO' ahamiyati bir-biridan ma'lum darajada farq qiladi.

11.3. Shahar aholi manzilgohlarini klassifikatsiyalash

Shaharlar hoh u yirik, hoh mayda bo'lishidan qat'iy nazar har birining bajaradigan o'z funksiyasi bor. Shaharlarning funksiyasi-aholini shahar hosil qiluvchi tarmoq va sohalardagi ishlab chiqarish faoliyati hisoblanadi. Shaharlarni shahar hosil qiluvchi funksiyasiga ko'ra ikkita asosiy guruhga ajratish mumkin:

I. Ishlab chiqarish (industrial); 1) sanoat; 2) transport; 3) savdo-sotiq;

II. Noishlab chiqarish; 1) harbiy; 2) madaniy; 3) kurort. Shuningdek, ba'zi olimlar shaharlarni quyidagi funksional tiplarga ajratishni ma'qul ko'radi.

Siyosiy-ma'muriy markazlar, poytaxt shaharlar. Ko'p funksiyali shaharlar-viloyat markazlari. Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari. Asosan bir yoki ikki sanoat tarmog'iga ixtisoslashgan shaharlar. Transport markazlari. Agroindustrial shaharlar. Tuman markazlari. Rekreatsiya shaharlari. Ilmu-fan markazlari, univyersitet shaharlari va x.k.

Shaharlar mazkur yuqorida keltirilgan funksiyalari bo'yicha bir-biridan ma'lum darajada farq qilishadi. Masalan, dunyoda AQSHdagi Detroyt, Rossiyadagi Tolyatti shaharlari avtomobilsozlik, Fransiyadagi Dyunkyerk, Ukrainadagi Odessa, Rossiyaning Vladivostok, Murmansk transport, ya'ni port shaharlar; Angliyadagi Kembridj, Germaniyaning Xaydelburg, Dubna o'quv, ilmiy markazlar; Hindistonning Varanasi, Saudiya Arabistonining Makkasi diniy markazlar vazifasini bajarishi bilan ajralib turadi. Ko'pgina shaharlar bitta emas, birqancha funksiyani bajaradi, bunday shaharlar "polifunksional" shaharlar hisoblanadi.

Shuningdek, ayrim shaharlar ma'muriy markaz vazifasini bajarishadi xolos, ya'ni Kanbyerra, Toshkent mamlakat ma'muriy markazlari bo'lsa, Jizzax, Tyermiz shaharlari viloyat markazlari, Shaxrisabz, Usmat tuman markazlari vazifasini bajaruvchi shahar va shaharchalardir. Xo'jalik nuqtai nazaridan ba'zi shaharlar sanoat, transport, dam olish va turizm, ilm-fan markazlari hisoblanadi. Shaharlarni vazifasiga ko'ra bunday ajratish odatda ular aholisi bandligi xususiyatidan kelib chiqadi.

Shaharlar katta-kichikligiga qarab ham funksional tiplarga ajratiladi. Shaharlarning katta-kichikligi ular aholisi soniga qarab belgilanadi. Odatda, shaharlar aholisi soniga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

I. kichik shahar: 20 ming kishi;

II. o'rta shahar: 20 mingdan 100 ming kishigacha;

III. katta shahar: 100 mingdan 500 ming kishigacha;

IV. yirik shahar: 500mingdan 1000 ming kishigacha;

V. millionyer shahar: 1000 ming va undan ortiq;

VI. o'ta millionyer shahar: 10 mln va undan ko'p kishi.

Shaharlarning funksional tuzilishi shahar hayotining barcha jabhasida yaqqol seziladi, shu boisdan, shaharlarni turli yo‘nalishda tadqiq etishda buni albatta hisobga olish lozim. Shaharlarning funksional tuzilishi aholi takror barpo bo‘lishi sur‘atiga, aholi demografik tarkibiga, aholi bandligi, aholi migratsiyasi xaraktyeriga, aholi ijtimoiy tarkibiga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi.

11.4. Aglomeratsiyalar va megalopolislar

Aholining yirik shaharlarda to‘planishi yirik–katta shaharlarning vujudga kelishiga ham sabab bo‘lmoqda. Yirik shaharlar mayda va o‘rta shaharlar hisobiga tobora gigant shaharlarga aylanmoqda. Ishlab chiqarish, madaniy-maishiy, kommunal–xo‘jalik aloqalari o‘zaro tutashgan holda vujudga kelayotgan shahar aholi manzilgohlarining yangi turi fanda aglomeratsiya, deb nomlanadi.

Aglomeratsiya–aholi punktlarining bir-birlariga qo‘shilib ketib, ulkan shahar, yagona iqtisodiy hudud hosil qilishi. Aglomeratsiyalarda aholi zich o‘rnashgan, xilma-xil ishlab chiqarish tarmoqlari, xususan sanoat korxonalari, ilmiy va o‘quv muassasalari to‘plangan bo‘ladi. Aglomeratsiya so‘zi fransuz adabiyotlarida uchraydi, inglizlar buni konurbatsiya, amerikaliklar metropolislar, deb atashadi.

Shahar aglomeratsiyasi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylanishi tufayli turli funksional tip va yiriklikdagi shaharlarning vujudga kelishi va ularning bir joyda to‘planishidan, xususan shaharlarning qulay iqtisodiy geografik o‘rin tufayli eniga va bo‘yiga kengayib borishidan hamda yirik shahar atrofida va unga yaqin joyda shahar va shaharchalarning tarkib topib qo‘shilib kyetishidan paydo bo‘ladi. Shahar aglomeratsiyasi quyidagi shart va sharoitlarga tayangan holda **shakllanadi**:

- shahar atrofida bitta yoki ikkita yirik shahar bo‘lishi lozim;
- uning atrofida kamida ikkita shahar va shaharchalar bo‘lishi shart;
- markaziy shahar (aglomeratsiya yadrosi) va yo‘ldosh shaharchalar orasidagi masofa eng ko‘pi ikki soatlik vaqt doirasida bo‘lishi zarur;
- aglomeratsiya shahar va shaharchalari o‘rtasida mayatniksimon (tebranma) migratsiya aloqasi rivojlangan bo‘lishi shart;
- atrofidagi shaharlar aholisi eng kami aglomeratsiya aholisining 10 foizini tashkil yetishi zarur va x.k.

Dunyoda birinchi shahar aglomeratsiyasi XIX asrning ikkinchi yarmida yirik shaharlar (London, Parij, Nyu-York va boshqa.) yoki unga yaqin joylashgan alohida uncha katta bo‘lmagan shaharlar atrofida shakllangan. Aglomeratsiyaning birinchi tipi yagona markazga asoslangan monotsentrik xususiyatga ega bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tipi politsentrik, ya‘ni mavqe‘i jihatdan teng bo‘lgan ko‘p markazlardan iborat bo‘lgan. Bulardan monotsentrik aglomeratsiyalar tipi keng tarqaldi. Holbuki, hozirda politsentrik tipi ham ko‘p sonlidir. Shu o‘rinda keltirish joizki, aglomeratsiyalar bir markazli (monotsentrik) va ko‘p markazli (politsentrik) xususiyatga ega bo‘ladi. Farg‘ona-Marg‘ilon, Angren-Olmaliq aglomeratsiyalari politsentrik, Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Qarshi, Nukus, Urganch va boshqa aglomeratsiyalar monotsentrik hisoblanadi.

Shahar aglomeratsiyasi - mehnat, madaniy-maishiy, rekratsion, infratuzilma, ishlab chiqarish va boshqa aloqalari bilan o‘zaro birlashgan shahar aholi manzilgohlari guruhiga aytiladi. Dunyoda eng yirik aglomeratsiyalar 20 dan ortiq

bo'lib, ularning ko'pi AQSHda (Chikago, Nyu-York, Los-Anjeles), Hindistonda (Dehli, Bombey, Kalkutta), Yaponiyada (Tokio, Osako-Kioto-Kobe) va Braziliyada (San-Paulu, Rio-de-Janeyro) joylashgan. Pokiston (Karachi), Buyuk Britaniya (London), Eron (Tehron), Argentina (Buenos-Ayres), Fillipin (Manila), Xitoy (Shanxay), Fransiya (Parij), Bangladesh (Dakka), Rossiya (Moskva) kabi mamlakatlarda aglomeratsiyalar soni atiga bittadan, xolos. Shahar aglomeratsiyalari vaqt o'tishi bilan rivojlangan davlatlarga nisbatan rivojlanayotgan davlatlarda tobora o'smoqda.

DYNYONING YUIRIK AGLOMERASIYALARI: Tokio 28,7, Nyu-York 16,1, Bombey 27,4, Mexiko 15,1, Lagos 24,4, Shanxay 23,4, Jakarta 21,2, San-Paulu 20,8, Los-Andjeles 11,5, Karachi 20,6, Pekin 19,4.

Aglomeratsiya chegaralari odatda, markaz shahar bilan uning atrofidagi shaharlar o'rtasidagi mehnat, madaniy-maishiy aloqalar samaradorligi bilan belgilanadi. Bu aloqalar chegarasi hozirgi zamonaviy transport rivojlangan bir vaqtda 50-60 km oraliqdagi radiusni tashkil etadi. Ko'pgina hollarda bu shahar aglomeratsiya chegarasi ma'muriy chegaralar bilan mos kelmaydi.

Shahar atrofidagi aholi manzilgohlarining shahar markazidan va uning atrofidan kelayotgan aholi hisobiga tezroq rivojlanishi shahar aglomeratsiyasining o'z chegarasidan tashqariga chiqishiga olib kelmoqda. Bu jarayon fanda suburbanizatsiya - deb ataladi (suburbanizatsiya lotinchadan subur-shahar atrofi). Shahar markazidagi ekologik vaziyat, o'ziga xos murakkab turmush tarzi, narx navoning balandligi, jinoyatchilikning o'sishi, soliqning yuqoriligi kabi noxush holatlardan charchagan, zyerikkan odamlarning shahardan tashqariga ko'chib o'tishi va shahar markaziga ishga kyelib-kyetishi suburbanizatsiya jarayonining rivojlanishida yetakchi omillardan hisoblanadi. Eng avvalo bunda aholining moddiy jihatdan o'ziga to'q qatlami shahar atrofiga kelib joylasha boshlaydi. Keyinchalik o'rta qatlam va o'z navbatida aholi bilan baravariga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari ham kelib o'rnamshadi, rivojlanadi.

Vaqt o'tishi bilan shahar va shaharchalar, o'zaro hududiy tutashib, qo'shib ketadi va uni ayrim joylarda urbanizatsiyalashgan hududlar deyishadi (London, Rur havzasi konurbatsiyasi va x.k.). Urbanizatsiyalashgan hududlar 3-5 ta aglomeratsiyaning birlashishidan tarkib topadi.

Shahar aglomeratsiyalarining o'zaro qo'shib kyetishidan hosil bo'lgan shahar aholi manzilgohlari urbanizatsiyalashgan zonalar yoki megalopolislar (ushbu tushunchani ilk bora fransuz urbanisti Jan Gotman 1950-yillarda AQSHning shimoli-sharqiga nisbatan ishlatgan), deb yuritiladi. Hozirda dunyo bo'yicha, Shimoli-Sharqiy Atlantika (AQSH) 40 ta aglomeratsiyalarni, Ichki, Ko'l atrofi (AQSH, Kanada) 35 ta, Janubiy-G'arbiy, Tinchokean (AQSH, Meksika) 15 ta, Tokaydo (Yaponiya) 20 ta, Angliya (Buyuk-Britaniya) 30 ta, Reyn (Germaniya, Nidyerlandiya, Belgiya, Fransiya) 30 ta aglomeratsiyalarni o'ziga qamrab olgan yirik megalopolislaridir. Kuchsiz urbanizatsiyalashgan hududlarda ham megalopolislar tashkil topmoqda. Masalan, Braziliyada San-Paulu-Rio-deJaneyro-Belu-Orizonti megalopolisi. Rossiyada Moskva va Nijniy Novgorod o'rtasidagi megalopolislar shular jumlasidandir. G'arbiy Yevropadagi megalopolislar o'lchamiga ko'ra kichik bo'lib,

bulardan London, Birmingham, Livyerpul va Manchestyer aglomeratsiyalaridan hosil bo'lgan Angliya megalopolisida 35 mln kishi joylashgan (11-jadval).

11-jadval. Dunyoning yirik megalopolislari:

Megalopolis (mamlakat)	yirik aglomeratsiya	aglomeratsiyalar soni	aholi soni	uzunligi
Shimoliy-Sharqiy, Atlantik	Nyu-York	40	45 mln kishi	800 km
Ichki Ko'l bo'yi (AQSH, Kanada)	Chikago	35	35 mln kishi	900 km
Janubiy-G'arbiy, Tinchokean (AQSH, Meksika)	Los-Anjeles	15	20 mln kishi	800 km
Tokaydo (Yaponiya)	Tokio	20	55 mln kishi	700 km
Angliya (Buyuk Britaniya)	London	30	30 mln kishi	400 km
Reyn (Germaniya, Nidyerlandiya, Belgiya, Fransiya)	Reyn-Rur	30	30 mln kishi	500 km

Dunyo olimlarining prognoziga ko'ra alohida megalopolislar o'zaro birlashib yagona Oykumenopolislarni tashkil etadi. Oykumenopolis nazariyasini grek urbanisti K.Doksiadis tomonidan ilgari surilgan. Oykumenopolislarda yer sharining eng ko'p aholisi yashaydi.

11.5. Qishloq aholi manzilgohlari joylanishi va ixtisoslashishi

Qishloq aholi manzilgohlarining aniq bir ta'rifi yo'q, ammo aytish mumkinki, shahar aholi manzilgohlari talablariga javob byermaydigan barcha aholi manzilgohlari qishloqlar hisoblanadi. Shuningdek, uncha katta bo'lmagan, sanoat, transport o'rmon xo'jaligi, dam olish uylari, sanatoriyalar qoshida paydo bo'lgan kichik posyolkalar qishloq aholi manzilgohlariga tegishli bo'ladi. Dunyo bo'yicha qishloq aholi manzilgohlarining umumiy soni mavjud emas. Har bir davlat o'zining ma'muriy-hududiy tuzilishidan kelib chiqib qishloqlarni ajratishadi. Masalan, O'zbekistonda rasmiy shahar yoki shaharcha maqomini olmagan, aholisi 2000 kishigacha bo'lgan, aholisining deyarli barchasi qishloq xo'jaligida va u bilan bog'liq tarmoqlarda band bo'lgan aholi manzilgohlarini qishloq aholi manzilgohlariga

kiritish mumkin. Shaharlar qaysi funksiyani bajarmasin, qaysi kattalik va salohiyatga ega bo'lmasin qishloq aholi manzilgohlarisiz, ya'ni qishloqlarsiz shaharga aylanmaydi. Bu o'rinda aholi manzilgohlarining ikkinchi yirik tarmog'i qishloqlarni, qishloq aholi manzilgohlarini geografik o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yer shari aholisining 53 foizi (2017 y.) shaharlardan tashqarida qishloqlarda yashaydi. Jamiyat taraqqiyoti va hududiy mehnat taqsimotidagi o'zgarishlar tufayli kishilarning hududiy ijtimoiy va tarixiy shakl topgan birligi qishloqlar vujudga kelgan.

Qishloq aholi manzilgohlari unda yashovchilar soni, joylashgan geografik o'rni, bajaradigan funksiyasiga ko'ra shaharlardan farq qiladi. Qolavyersa, shaharlar uchun qo'yilgan talablarning birortasiga qishloqlar javob byermaydi.

A.S.Soliyev ta'biricha, qishloq aholi geografiyasi shaharlar geografiyasiga (geourbanistikaga) qaraganda uncha "omadi kelmagan" ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Qishloq aholi manzilgohlarining rivojlanishi qishloq xo'jaligi tarmog'i bilan chambarchas bog'liq. Biroq, aholisi qishloq xo'jaligida band bo'lmasdan sanoatda, transportda va boshqa tarmoqlarda ishlaydigan aralash funksiyali qishloq aholi manzilgohlari ham mavjud. Shu boisdan dunyodagi davlatlar aholisini hududiy bo'yicha qaralganda qishloq aholisi alohida statistik ko'rsatkichni qishloq xo'jaligida band bo'lganlar boshqa ko'rsatkichni tashkil etadi. Masalan, O'zbekiston aholisining 49 foizi qishloqlarda yashaydi, 28 foizi qishloq va o'rmon xo'jaligida band.

Aksariyat qishloq aholi manzilgohlari bevosita yer bilan chambarchas bog'langan. Yer qishloq ahlining asosiy ishlab chiqarish vositasi, ularni boqadigan zamini hisoblanadi. Biroq yerlardan foydalanishdagi va qishloq xo'jaligi ixtisoslashuvidagi tafovutlar iqlim, rel'ef hamda tabiiy sharoit bilan uzviy bog'langanligi tufayli, bir-biridan keskin farq qiladi. Bu esa qishloqlardagi ishlab chiqarish tiplarining ham xilma-xilligiga olib keladi.

Qishloq joylarda qishloq xo'jaligida bevosita band va ma'lum bir qismi esa qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi ham yashaydi. Shu boisdan, qishloq xo'jaligida band bo'lmagan qishloq aholisini uchta guruhga ajratish mumkin:

- 1) qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi tarmoqlarda (savdo, xizmat ko'rsatish, maorif, sog'liqni saqlash va boshqalar) band bo'lganlar;
- 2) shaharga yaqin bo'lgan korxonalar va muassasalarda ishlovchilar;
- 3) qishloq joylarda joylashgan sanoat va boshqa korxonalarda bandlar.

Qishloq aholisining bunday o'ziga xos xususiyati turli davlatlarda bir-biridan tubdan farq qiladi. Jumladan, iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi tashkil etadigan mamlakatlarda aholining katta qismi qishloq xo'jaligi bilan bog'langan bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda esa, aksincha, qishloq joylardagi aholi qishloq xo'jaligi bilan juda kam shug'ullanishadi. Tabiiy sharoit qishloq aholisi manzilgohlaridagi xo'jalik tarmoqlarining ixtisoslashuviga hamda shu asosda kichik-kichik ixtisoslashgan qishloqlarning paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, dehqonchilik, qoramolchilik, o'rmon xo'jaligi, tog'-kon va hokazo.

Barcha qishloq aholi manzilgohlari funksiyasiga qarab uchta asosiy guruhga birlashtiriladi:

- Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan;
- Aralash qishloq aholi manzilgoh lari;

-Qishloq xo'jaligi bilan bog'langan.

Qishloq xo'jaligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, aholisi qishloq xo'jaligi maxsulotlari etishtirish va uni qayta ishlash bilan band bo'lgan aholi manzilgohlari qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan aholi manzilgohlari, deb yuritiladi. Bunday qishloqlar aholisi odatda dehqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik hamda chorvachilik bilan shug'ullanadi. Ma'lumki, yer yuzi qishloq aholisining asosiy qismi qishloq xo'jaligida band.

Qishloq xo'jaligining zonal ixtisoslashuvi, qishloq aholi manzilgohlarining zonal farqini keltirib chiqaradi. Bu esa nafaqat qishloq aholi manzilgohlari kattaligi, funksional tiplari, balki ularning joylanishiga ham ta'sir etadi. Masalan, o'rmon zonalaridagi aholining o'rmon xo'jaligida bandligi, cho'l zonasidagi qishloqlarning mayda va tarqoqligi, aholisining chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishi va boshqalar. Qishloq xo'jaligi funksiyasini bajaruvchi aholi manzilgohlari unchalik katta bo'lmaydi. Rivojlangan mamlakatlarda jami aholi manzilgohlarining 30 foizidan 70 foizigacha, rivojlangan davlatlarda deyarli 100 foizini tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan ikkinchi guruh aholi manzilgohlari miqdori jihatdan o'sib bormoqda. Bu aholi manzilgohlari yana bir necha guruhlariga ajratiladi:

1. sanoat korxonalarini posyolkasi;
2. transport;
3. o'rmon sanoati;
4. baliqni qayta ishlash;
5. dala-hovli va hokazolar.

Mazkur qishloq aholi manzilgohlarida xizmat ko'rsatuvchi soha tarmoqlar o'sha joy geografiasiga mos va xos holda rivojlanadi. Aytaylik, kichkina temir yo'l stansiyasi yoki kon atrofida juda katta qishloq aholi manzilgohi vujudga kelmaydi, ba'zi posyolkalar vaqtincha ham hisoblanadi (dala hovli, sanatoriya, stansiyalar).

Qishloq aholi manzilgohlarining ikkinchi guruhiga bir qismi aholi qishloq xo'jaligida, qolgani sanoat, transport, qurilish va xizmat ko'rsatish sohalarida band bo'lgan qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan aholi manzilgohlari kiradi. Bunday aholi manzilgohlari odatda, "temir yo'l bekatlari, metyerologik stansiya, rekratsiya va turistik sohalar, qazilma boyliklar, suv omborlari va kanallar asosida shakllangan. Bu qishloqlarning aholisi ham uncha ko'p bo'lmaydi".

Ko'pgina tuman ma'muriy markazlari ushbu guruhga kiradi. Aynan, mana shunday ma'muriy markaz funksiyasini bajaruvchi punktlar qishloq aholi manzilgohlari orasida o'zining yirikligi, agrar-industrial xususiyati bilan asosiy o'rinni egallaydi. Shuningdek, ushbu aholi manzilgohlari nafaqat ma'muriy – tashkiliy markaz, balki, madaniy, savdo-sotiq markazlari hamdir. Qolavyersa, bunday qishloq aholi manzilgohlarida xom ashyo va mehnat omiliga tayanilgan iqtisodiyot tarmoqlarining kichik korxonalarini joylashadi, ya'ni o'rmon, yog'och tayyorlash, ovchilik, transport xizmati (temir yo'l, quvur o'tkazish va.hak.). Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan qishloq aholi manzilgohlarida yashovchilar aholiga rekratsion xizmat ko'rsatishni, tabiatni asrash, qo'riqxonalarini qo'riqlash kabi vazifalarni ham bajaradi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan aholi manzilgohlari eniga va bo'yiga qarab o'sib bormoqda. Aksariyat, mamlakatlarda qishloq aholisi salmog'ining kamayishi, suburbanizatsiya masshtabi kengayishi, transport va xizmat ko'rsatish sohalarning ko'payishi ushbu turdagi aholi manzilgohlari nisbiy va mutloq miqdori ortishiga olib kelmoqda. Ammo, bunday aholi manzilgohlari kichik, mayda qishloqlardan iborat bo'ladi. Sababi, uncha katta bo'lmagan temir yo'l stansiyasi, foydali qazilma koni, kichik davolanish, dam olish maskanlaridan boshqa qishloqning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan omillar yetarli bo'lmagan holda aholi manzilgohi kichikligicha qoladi. Hatto, foydali qazilma konlari ba'zasida tashkil topgan kichik qishloqlar vaqtinchalik xususiyat kasb etadi. Konqazilov ishlari yakunlanishi bilan bu qishloqlarni ko'chirishga to'g'ri keladi.

Aholisining aksariyati qishloq xo'jaligida, ma'lum bir yashovchilar sanoatda, transportda, qurilishda, xizmat ko'rsatish yoki boshqarishda ishlaydigan qishloq aholi manzilgohlari "aralash qishloqlar", deb ajratiladi. "Aralash tipdagi qishloqlar ikki sohalarning rivojlanishi yoki, odatda, qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sanoat korxonalar negizida vujudga kelgan. Bunday qishloqlarning demografik salohiyati nisbatan katta bo'lishi mumkin. Demak, qishloqlarning katta-kichikligini ularning bajaradigan funksiyasi belgilab beradi. Bu aholi manzilgohlari geografiasining eng muhim qonuniyatlaridandir".

Bu tipdagi aholi manzilgohlari o'rtasida eng ko'p tarqalgani agrar-industrial punktlap hisoblanadi. Holbuki, aralash qishloqlar funksional jihatdan agra-industrial, mahalliy ma'muriy, madaniy-maishiy markaz, shahar atrofi hududlariga ajratiladi. Rivojlangan mamlakatlarda qishloq aholi manzilgohlaridan eng avvalo iqtisodiy jihatdan foyda beradigan, ya'ni fyermyer xo'jaliklariga e'tibor qaratiladi. Ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan xo'jaliklarda ishlovchi va yashovchilar uchun barcha sharoitlar, ya'ni ijtimoiy infratuzilma tarmoqlari tezlik bilan yo'lga qo'yiladi, rivojlantiriladi. Kommunikasiya tizimi, maktab, bog'cha, sog'liqni saqlash, uyda xizmat ko'rsatish kabi qator xizmatlar amalga oshiriladi.

11.6. Qishloq aholi manzilgohlarini o'lchami bo'yicha tavsiflash

O'tgan asrning ikkinchi yarmidayoq qishloqlarda ishni tashkil etish maqsadida G'arbda nemis geograflari V.Kristallyor va A.Lyosh "markaziy o'rinlar" g'oyasini o'ylab topishgan edi. Ularning g'oyasiga binoan, shu rayondagi boshqa barcha aholi manzilgohlarini xizmatlar va mahsulotlar bilan ta'minlaydigan aholi manzilgohi markaziy o'rinda bo'lishi lozim. Eng kichik markaziy joy, deb aholisi 1000 kishidan iborat, kunlik ehtiyoj uchun kichik bozor, militsiya uchastkasi, mayda ustaxonalari bor posyolkani hisoblashdi. Navbatdagi yirikroq markaziy joyda bank, boshlang'ich maktab, kutubxona, ixtisoslashgan do'konlar joylashadi. Har bir keyingi markaziy joy bajaradigan funksiyasiga ko'ra eniga va bo'yiga kengayib boravyeradi yoki bu aholi manzilgohlarida turli soha va tarmoqlarning murakkab tizimlari o'rin olgan bo'ladi.

Qishloq aholi manzilgohlarini klassifikatsiyalashganda aholiyligi ko'rsatkichidan foydalaniladi. S.A.Kovalyov tomonidan qishloq aholi manzilgohlari aholiyligiga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalangan (1963. 36 bet).

1) aholisi 10 kishidan kam aholi manzilgohlari (yakka hovli, yakka yashash joyi);

- 2) 100 kishigacha yashovchilari bor kichik aholi manzilgohlari;
- 3) 200-500 kishigacha, bunga fyermeyer xo‘jaligi, bir xo‘jalik brigadasi misol bo‘la oladi;
- 4) 1000-2000 aholisi bor qishloq aholi manzilgohi, bular endi nisbatan yirik hisoblanadi. Xo‘jalik markazi, qishloq markazi misol bo‘la oladi;
- 5) 3000-5000 aholisi bor yirik qishloq aholi manzilgohlari. Bularga shahar darajasidagi qulayliklarga ega aholi manzilgohlarini kiritish mumkin.

Qishloq aholi manzilgohlarini geografik tadqiq etishda ularda yashovchi aholi soniga, o‘sishi, joylashishi, zichligi va taqsimlanishiga alohida e‘tibor berish talab etiladi. Demografik jarayonlarni aholining mexanik harakati, tarkibi kabi xususiyatlarini ham tahlil qilish aholi geografiyasining muhim vazifalaridan biridir. Aholisining rivojlanishi va joylanishiga daxldor jarayonlarni geografik nuqtai-nazardan o‘rganish o‘sha hududdagi qishloq aholi manzilgohlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini belgilash, muammolarini hal etish imkonini beradi. Bundan tashqari, qishloqlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ularning iqtisodiy geografik o‘rni muhim o‘rin tutadi. Holbuki, qishloq aholi manzilgohlari aholisi hayotida uning ahamiyati shaharlar singari o‘ta yuqori emas.

Qishloq aholi manzilgohlari, ayniqsa qishloq xo‘jaligi uchun yer hosildorligi alohida rol o‘ynaydi. “Qishloqlar shaharlarga nisbatan tabiiy sharoit bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Modomiki, qishloq xo‘jaligi bevosita geografik sharoit ta‘sirida rivojlanar ekan, uning qishloqlar geografiyasiga ta‘siri ham hech qanday shubha qoldirmaydi. Qolavyersa, mahalliy qurilish matyeriallar-qum, shag‘al, ohak, tosh va boshqalar ham qishloqlar qiyofasining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Soy va boshqa gidrologik shahobchalar, tor tog‘ vodiylarida joylashgan qishloqlar uylari tyerrassasimon, aholi manzilgohlari esa cho‘zinchoq, tasmaimon hududiy shaklga ega bo‘ladi”.

Umuman olganda tabiiy sharoit xususiyatlari, ya‘ni suv bo‘ylari, vodiy, demografik sig‘im kabilar qishloqlar kattakichikligini belgilovchi omillardan hisoblanadi. Qishloq aholisi yashashi, tumush tarzi, moddiy ta‘minoti kabi masalalar bevosita yer bilan chambarchas bog‘liq. Shuningdek, shahar aholi manzilgohlaridan farqli ravishda qishloqlar uchun tabiiy muhit, tabiiy sharoit xo‘jalik yuritishi (dehqonchilik, chorvachilik, o‘rmon xo‘jaligi, tog‘-kon sanoati), umuman qishloq aholi manzilgohlari shakllanishida yetakchi omil hisoblanadi. Tabiiy muhit, sharoit qishloq aholisi joylanishida, xo‘jalik yuritishida, aholi manzilgohi uchun joy tanlanishida yaqqol kuzatiladi.

Masalan, Mirzacho‘lning iqlimi, tabiiy sharoiti dehqonchilik, xususan paxtachilik va polizchilik uchun qulayligi, aholini hududiy tashkil etishga sabab bo‘ldi, natijada, qishloq aholi manzilgohlari shakllandi, rivojlandi. Qolavyersa, qadimdan aholi suv bo‘ylarida, yashash uchun qulay joylarda o‘rnashganligi, tabiiy sharoiti yaxshi hududlarda turli kattalikdagi aholi manzilgohlarining tarkib topishiga va to‘planishiga olib kelgan.

Yuqorida aholisining soniga qarab qishloq aholi manzilgohlari tabaqalarga ajratilgani hamma vaqt va hamma joyda bir xil degani emas. Qolavyersa, bunday tabaqalanish bugungi qishloq aholi manzilgohlari talabiga javob byermaydi. Sababi, 10 kishigacha bo‘lgan aholi manzilgohi hozir deyarli uchramaydi. Odatda, ovchilik,

qoramolchilik kabi tarmoqlarda aholi tarqoq holda joylashishi kuzatiladi. Bunday aholi manzilgohlaridagina yashovchilar soni 10 kishigacha boradi. Shu boisdan, boshqa adabiyotlarda qishloq aholi manzilgohi aholisining quyi chegarasi 200, ayrimlarida 500 kishi, deb qabul qilingan. Barcha hollarda ham tabaqalashtirish qishloq aholi manzilgohlari sharoitlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Jumladan, qishloq aholi manzilgohlarini ularning kattakichikligiga qarab quyidagi sinflarga (klasslarga) bo'lishimiz **mumkin**:

- kichik - aholisi 200 kishigacha;
- o'rta - 201 – 500 kishigacha;
- katta - 501 – 1000 kishigacha;
- yirik – 1001 kishi va undan ko'p.

Bizning respublikamiz qishloqlarining aholiyligi ham aynan shu mezonga birmuncha mos keladi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018 yilda 11831 ta qishloq aholi manzilgohlari bo'lgan, ulardagi aholi soni 17374,0 ming kishini tashkil etgan. Mazkur qishloq aholi manzilgohlarining 54 foizi kichik, o'rta va katta qishloqlardan iborat, qolgani yirik qishloqlardir. Mamlakat qishloq aholisi demografik salohiyatining yildan-yilga ortib borishi qishloqlarning tobora yiriklashuviga, ular orasidagi masofalarning yaqinlashishiga, kichik va mayda qishloqlarning qo'shib kyetishiga olib kelmoqda. Bu esa katta va yirik qishloqlar miqdori ortishiga sabab bo'ladi. Kelajakda qishloq aholi manzilgohlarini shahar aholi manzilgohlariga nisbatan alohida olib tadqiq qilish dolzarb masaladir. Binobarin, aksariyat qishloqlar nafaqat mahsulot etkazib byeruvchi, balki uni qayta ishlovchi, xizmat ko'rsatuvchi vazifalarni ham bajarilishini unutmazlik lozim.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Urbanizatsiya tushunchasiga ta'rif bering.
2. Shaharlarda aholi sonining ortib borishi va urbanizatsiyaning bogliqligi nimada?
3. Aholi va atrof-muhit muammosini baholang.
4. Shahar aholisi - shaharlar mavqeining o'sishi degan iboraga qanday qaraysiz?
5. Aglomeratsiya, megopolis, suburbanizatsiya, rururbanizatsiyaning ko'rinishlarini keltiring?
6. Dunyoning yirik aglomeratsiyalarini sanab bering?
7. Shahar aholi manzilgohlarini o'lchamiga ko'ra qanday ajratish mumkin?
8. Dunyoning yirik va eng mitti shaharlarini keltiring.
9. Qishloq aholi manzilgohlari nima va ular bajaradigan funksiyalariga ko'ra qanday ajratiladi?
10. Dunyoda qishloq aholisi hozirgi vaqtda qancha kishini tashkil etadi?
11. Qishloq aholi punktlari joylanishi nima degani va ular nimalarga bog'liq holda vujudga keladi?
12. Qishloq aholi manzilgohlari joylanishi shaharlardan nimasi bilan farqlanadi?
13. Qishloq aholi manzilgohlari o'zlarining bajaradigan funksiyasiga ko'ra qanday tiplarga ajratiladi?
14. Qishloq aholisi haqida fikr yuriting.
15. Qishloq infrastrukturasini nima?
16. Xo'jalik yuritish sub'ektlariga nimalar kiradi?

12-MAVZU. AHOLI SIYOSATI VA PROGNOZLASHTIRISH

REJA:

12.1. Aholi rivojlanishining qonuniyatlari

12.2. Demografik siyosat

12.3. Demografik bashorat

12.1. Aholi rivojlanishining qonuniyatlari

Axoli shakllanish va rivojlanishi jarayonlarini urganishning markaziy vazifasini ushbu jarayonlarni belgilab beruvchi konuniyatlarni aniqlash tashkil etadi. Axoli **uch** guruxdan iborat konunlar ta'sirida buladi. bular: umumsatsiologik konunlar, ular kishilik jamiyatining barcha tarixiy boskichlarida uz ta'sirini kursatib beradi; kator sotsial-iktisodiy farmatsiyalarga xos konunlar; bir sotsialiktisodiy farmatsiyaga yoxud uning bir boskichiga xos bulgan konunlardan iboratdir.

Axoli yukorida kayd etilgan konunlar ta'sirida bulishi bilan bir vaktida uning uziga xos rivojlanishi konunlariga xam egadir. Axoli rivojlanishi - bu millionlab insonlarning jaxon madaniyati va tsivilizatsiyasiga, uning barcha kadriyatlariga bulgan munosabatining aksidir. Yangi avlodlarni takror barpo etilishi tarbiyalash va bilim berish jarayonlarida ularda yangi xilma-xil ijodiy dunyokarashni shakllantirish xamda undan ijtimoiy foydali faoliyatda foydalanish uchun sharoit yaratib berishni nazarda tutadi. Bunda shaxsning urni bekiyosdir, chunki ayrim shaxsning rivojlanishi ijtimoiy munosabatlar tarakkivyotining muxim kursatkichi va mezonidir.

Axolining mikdor va sifat kursatkichlari uzluksiz ravishda uzgarib boradi, uning soni, ishlab chikarish kuchi usib boradi, tabiiy va ijtimoiy jarayonlarga bulgan ta'siri kuchayadi. Bilim va madaniy-texnik darajasi oshadi, talablari usadi, ularni kondirish imkoniyatlari xam kengayib boradi. Inson moddiy ishlab chikarishda xal kiluvchi axamiyat

kasb etadi. U mexnat kurollarini ixtiro kiladi, ularni mukamallashtiradi.

Mexnat kurollari yordamida moddiy ne'matlar yaratadi. Tabiatiga kura; sotsial asosga ega bulgan demografik jarayonlar ishlab chikarish usulining rivojlanishi bilan belgilanadi va uz navbatida ishlab chikarish kuchlarining, jami ijtimoiy munosabatlarining tarakkivyotiga aks ta'sir kursatadi. Ana shu ya'ni ishlab chikarish usuli ibtidoiy jamoa tuzumi, kuldorlik, feodalizm va kapitalizm davrlarida axoli rivojlanishning konuniyatlarini belgilab beradi.

Demak axoli rivojlanishining konuniyatlari ijtimoiy tuzum xususiyati, ishlab chikarish usuli ta'sirida shakllanadi va ular orkali belgilanadi. Shu bilan birga aks ta'sirining ya'ni axoli soni va sifat kursatkichlarining ishlab chikarish kuchlarining rivojlanishiga bulgan ta'sirini bilmok va chukur anglamok darkordir. Axoli geografiyasi va demografik fanlarida axoli soni va tarkibini bashorat kilish masalasiga katta e'tibor beriladi.

Axoli soni va tarkibini yakin va uzok kelajak davrlar doirasida xisoblash dolzarb nazariy va ayniksa amaliy axamiyatga egadir. Axoli (demografik) bashoratlar kelajak axoli soni va tarkibini shu jumladan mexnatga layokatli yoshdagi axoli sonini aniqlashga imkon beradiki, bu ma'lumotsiz ishlab chikarish kuchlarini bashorat kilish mumkin emas. Demografik bashoratlar bashorat davriga binoan kiska davrli, urta davrli va uzok davrli bashoratlarga taksimlanadi. Kiska davrli bashoratlar 5 yilgacha,

urta davrlilar 10-30 yilgacha, uzok davrli bashoratlar 30-60 yilgacha bulgan vaktni uz ichiga o lad i.

Demografik bashoratlar juda kup usullar vositasida bajariladi. Shularning ichida «yoshlarni surish» yoki «komponent usul» eng muxim va asosiy usul xisoblanadi. Undan tashkari ekstramolyatsiya, eksport baxolash va boshka usullardan xam keng foydalaniladi. Demografiya jarayonlarni, ularning parametrlarini jamiyat talablariga yakinlashtirish maksadida ularni boshkarish tadbirlari amalga oshiriladi. Ularning ichida axoli siyosati va uni tashkil etuvchi: demografii siyosati, migratsiya siyosati urbanizatsiya siyosati va axoli bandligi siyosatini ishlab chikish va xayotga tadbik etish juda muxim rol uynaydi.

12.2. Demografik siyosat

Demografik siyosat-aholi siyosatning asosiy qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari va turli davlatlarida o'ziga xos xususiyatlarga, yo'nalishlarga egadir. Aholi siyosati demografik siyosatga qaraganda keng qamrovli bo'lib, aholini rivojlantirish maqsadida olib boriladigan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishi hisoblanadi.

Aholi rivojlanishi esa, o'z maqsadida uning ham miqdoriy, ham sifatiy jihatlarini o'zgarib borishida namoyon bo'ladi. Aholining miqdoriy rivojlanishi deganda ma'lum davrda, ma'lum hudud aholisi yoki millatining son jihatidan o'zgarib borishi tushiniladi. Aholining sifatiy rivojlanishi esa, asosan uning salomatligi, o'rtacha umr ko'rishi, bilim darajasi va ma'lum tarbiya olishi komilligida o'z ifodasini topadi. Aholi rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzviy qismi bo'lib, u o'z ichiga asosan oilani, oila muhitini olar edi. Keyinchlik sanoat asta-sekin rivojlanib borishi natijasida mehnatga tayyorlashda maxsus bilimlar, maxsus faoliyat zarur bo'lib qoldi. Bu zarurat davlatda ta'lim tizimini yanada rivojlantirishda, yoshlarga maxsus bilim berib, kasb-hunar o'rgatishga ehtiyoj yaratdi. Natijada davlatimizda ta'lim tizimi tashkil topdi va rivojlandi. Hozirgi davrda O'zbekistonda aholi siyosatining asosiy maqsadi uning sifatiy rivojlanishini tashkil etishdan iboratdir. Aholining sifatiy rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

-aholi salomatligining holati, bolalar va onalar o'limi o'rtacha umr davri;

-aholining ta'lim darajasi va uning tarkibi;

-aholining kasb-hunarga tayyorlik darajasi;

-aholining ijtimoiy tarkibi va ijtimoiy mobilligi;

-aholining urbanizasiyalshganligi;

-aholining hududiy harakati;

-aholining ma'naviy madaniy qadriyatlari va ularni saqlash, e'zozlash.

Respublikada aholi siyosati o'zaro chambarchas bog'langan bo'g'inlardan tashkil topgan. Ushbu bo'g'inlarga demografik siyosat, aholi migratsiyasi, urbanizatsiya va bandlik siyosatlarini kiritish mumkin.

Demografik siyosat aholi siyosatini uzviy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi aholini miqdoriy rivojlanishi bosqichlaridan iboratdir. Demografik siyosatning asosiy ob'ekti aholining takror barpo bo'lish jarayoni hisoblanadi. Demografik siyosat orqali kutilgan, istalgan aholi takror barpo turiga erishiladi. Ma'lumki aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish kabi demografik jarayonlar bilan bevosita

bog'liqdir. Shu bois ushbu jarayonlarni siyosat yo'li bilan jamiyat tomonidan boshqarilishi ham demografik siyosat vaziyatlaridandir. Jamiyat taraqqiyotiga nazar tashlasak, demografik jarayonlarni, ayniqsa tug'ilish, nikohni jamiyat tomonidan boshqarilganligini guvohi bo'lamiz. Hatto bu haqida eng qadimgi olimlar Aflotun va Arastu asarlarida ham uchraydi. Qadimgi Rimda tug'ilish va nikohni ozod insonlar o'rtasida qo'llab – quvvatlovchi qonunlar qabul qilingan.

Feodalistik jamiyatda esa din tomonidan shunday qattiq qonunlar yaratilganki, ularda nikoh, cheklanmagan tug'ilish va katta oilalar aholini muntazam ko'payib borishi omili sifatida himoya qilingan, qo'llab–quvvatlangan. Evropada kapitalistik ishlab chiqarish usulini rivojlanishi esa demografik jarayonlarda yangi muammolarni, yo'nalishlarni kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Sanoatni rivojlanishini shahar turmushi tarzini kengayishi, ayollarni ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tufayli, oilada farzandga bo'lgan talab kamaydi. Ko'p bolali ayollarda, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida qator iqtisodiy muammolar vujudga keldi, natijada tug'ilish o'z-o'zidan kamaya boshladi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli rivojlangan Fransiya va boshqa Evropa davlatlarida tug'ilish XIX asrning birinchi o'n yilligidan boshlab kamaya bordi. Ushbu davlatlarda XX asirga kelib aholini ta'biy o'sishi nihoyatda kamayib ketdi.

Aholi takror barpo bo'lishi kengaygan turdan qisqargan turga o'tdi. Natijada bu davlatlarda aholini qarishi “Demografik qarish” jarayoni sodir bo'ldi. Bu ham davlat tomonidan maxsus demografik siyosat olib borishni taqozo etdi. 1946-yilda Fransiyada tug'ilishni ko'tarish orqali aholi miqdori ko'payishiga erishish maqsadida oilalarga birinchi va ikkinchi ayniqsa uchinchi farzandlarining tug'ilishida alohida nafaqa ajratildi. 1960-1970-yillarda tug'ilishni ko'tarish maqsadidan demografik siyosat boshqa rivojlangan davlatlarda ham olib borildi. Lekin ushbu davlatlardagi siyosiy mulkchilik shakli tug'ilishni ko'paytirish uchun hamma chora tadbirlarni qo'llashda ba'zi muammolarni keltirib chiqarar edi .

Shu bois Evropadagi rivojlangan davlatlarda tug'ilish darajasini ko'tarib, optimal, normal holga keltirish juda mushkul bo'lmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarda esa, aksincha 1960-1990-yillarda tug'ilishning yuqori darajada turganligini va o'lim hollarining keskin kamayganligi natijasida aholining tabiiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ldi. Natijada Osiyo, Afrika va janubiy Amerikada joylashgan qator rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni birdan ko'payib ketdi. Bu holni demograf mutaxassislar “Demografik portlash” deb atadilar. Ushbu davlatlarda iqtisodiy imkoniyati cheklangan, holda aholisining bunday tez ko'payishi tug'ilishini cheklashga majbur etdi. Natijada rivojlanayotgan davlatlarga davlat tomonidan “oilani rejalashtirish” ya'ni “tug'ilishini nazorat etish” borasida demografik siyosat olib boriladi masalan, Xitoyda bir oilaga bir bola siyosati olib boriladi.

Bizga ma'lumki, demografik siyosat-muayyan davlatda aholi sonini me'yor darajasida tartibga solish uchun («Oilani rejalashtirish» ya'ni «tug'ilishni nazorat etish»), davlat tomonidan olib boriladigan siyosat bo'lib, bu siyosat iqtisodiy, ma'muriy-huquqiy, ijtimoiy-psixologik yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Demografik siyosat o'tkazish uslublarini shartli ravishda uch yo'nalishga ajratish mumkin: *Iqtisodiy, Ma'muriy-huquqiy, Ijtimoiy-psixologik*

Iqtisodiy uslub asosan tug‘ilish darajasi pasayib ketgan aholi takror barpo bo‘lishi, aholi ko‘payishini ta‘minlay olmagan hollarda qo‘llaniladi. Bu uslubda davlat tomonidan homilador ayollarga (ma‘lum davrda) u farzand ko‘rgandan keyin va farzandi 2-9 yoshga etgunga qadar maxsus nafaqalar ajratiladi, birinchi, ikkinchi, uchunchi farzandlarga iqtisodiy yordam beriladi. Ko‘p bolali oilalarga ham iqtisodiy yordamlar berib boriladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi yosh bolasi bor ayollarga ish joylaridan bazi bir imtiyozlar beriladi, ularga ham farzandlarini tarbiyalab, ham ijtimoiy faoliyatlarini davom ettirish uchun sharoit yaratiladi shuningdek bazi davlatlarda kam ta‘minlangan oilalarga ham iqtisodiy yordam ajratiladi.

Tug‘ilishni ko‘tarish borasida olib boriladigan iqtisodiy uslubni yana biri nikohga kirgan yosh oilalarni turar joy bilan ta‘minlash borasida davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar. Shuningdek, bolalar kiyimlari oziq-ovqatlarini arzon narxda sotish maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyatining sifatini yaxshilash bolalar va onalar salomatligini davlat tomonidan muhofaza etilishi aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish kabilar ham aholi takror barpo bo‘lishiga ijobiy ta‘sir etuvchi iqtisodiy omillar hisoblanadi.

Ma‘muriy-huquqiy uslubga aholi takror barpo bo‘lishi, oilalar tashkil topishiga turli qonunlar orqali ta‘sir ko‘rsatish kiradi. Masalan, abort (homilani sun‘iy yo‘l bilan yo‘q qilish) larni qonun bilan man etilishi, nikoh yoshlarini ko‘tarilishi, aholi migrasion harakatini cheklash, yoki rivojlantirish oila buzilganda, er va xotin ajrashganda ona va bola huquqlarni qonuniy himoyasi, bolani ota-ona oldidagi burchini qonuniy belgilash, homilador ayolni ishga qabul qilishda, yoki ishdan bo‘shatishda ular huquqlarini qonuniy himoyasi, nafaqa ajratishda bolalar sonini hisobga olish kabi jarayonlardir.

Ijtimoiy-psixologik uslub, yoki aholini “demografik tarbiyalash”. Aholini demografik tarbiyalashda avvalo yosh avlodda oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga bo‘lgan munosabatini davlat ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotiga, aholi salomatligiga mos ravishda shakillantirish lozim. Bunda oila asosiy tarbiya o‘chog‘i hisoblanadi. Shuning uchun ham ota-onalarning “demografik savodliligi” ga katta etibor berilmog‘i lozim. Demografik tarbiyaning yana bir muhim o‘chog‘i ommaviy axborot orqali demografik mayliga ta‘sir etish mumkin.

Demografik siyosat ijtimoiy–iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo‘lmog‘i lozim. Shundagina aholini ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettirgan holda rivojlanib boradi.

O‘zbekistonda demografik siyosatning barcha usullaridan foydalaniladi. Ayniqsa ijtimoiya-psixologik usullaridan keng foydalanilmoqda. Respublikamizda yuritilayotgan demografik siyosat natijasida aholi o‘sishi so‘nggi 20 yil ichida 3 % dan 1,5 % cha pasaydi. Bunda aholi o‘rtasida tushintirish, targ‘ibot ishlari olib borilmoqda. Demografik siyosat yuritishda ommaviy axborot vositalaridan keng foydalaniladi. Bunda respublikamiz aholisiga farzand ko‘rishni rag‘batlantirish hamda muhofaza qilish bilan birga “Normal oila”, “sog‘lom farzand” tushunchalari tushuntirib boriladi. O‘zbekiston Respublikasi “oil kodeksi” da belgilangan qonunlar asosida oilalar barpo qilinmoqda va davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy muhofazasi ta‘minlanmoqda.

12.3. Demografik bashorat

Fanda biror hodisa yoki biron-bir ob'ekt holatining o'zgarishini oldindan ko'ra bilish va ayta olish **bashorat** deb ataladi. Hozirgi paytda geografiyada bashoratlash va bashorat tushunchalari mavjud. Bashoratlash-o'rganilayotgan borliq (ob'ekt) holatining o'zgarishi haqida ma'lumotlar yig'ish yoki olish jarayonidir. Bashorat esa bashoratlash bo'yicha tadqiqotlarning natijasidir. Umuman bashorat deganda o'rganilayotgan borliq yoki hodisaning kelajakdagi holati va ko'rinishining tavsifi tushuniladi.

Demografik bashorat deganda malum hudud aholisining soni, tarkibi va demografik vaziyati istiqbolining asoslangan holda oldindan aniqlash tushiniladi. Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy bashoratlar, demografik bashorat zaminida tuziladi. Kelajakda ishlab chiqarish lozim bo'lgan mahsulotlar miqdorini rejalashtirish uchun avvalo kelajakdagi aholi soni, yosh-jinsiy tarkibi, oilalar sonini bilish lozimdir. Ayniqsa, aholining yosh tarkibi bo'yicha bashorati muhim ahamiyatga egadir. Kelajakda maktabgacha bo'lgan bolalar muassalari, maktablar, oila va maxsus o'quv yurtlarini qurilishini rejalashtirish uchun kelajakda qancha bola maktabgacha ta'lim muassasalariga qatnashi mumkin, qancha bola maktab yoshiga etishi, qancha bola maktabni tugatib oliy va maxsus o'quv yurtlariga borishi haqidagi malumotlar zarurdir.

Aholining yosh-jinsiy tarkibi haqidagi bashorat, tibbiy xizmat tarkibi haqidagi bashorat tibbiy xizmat ko'rsatish tizimining rivojlanishi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi yosh-jinsiy tarkibi bo'yicha tuzilgan bashorat asosida kelajakda qancha bolalar va ayollar shifokorlari, aholining keksa guruhiga xizmat qiluvchi kardiologlar, onkologlar, nevroptologlar kabi mutaxassislar tayyorlash rejalashtiriladi. Kelajakda, yangi ish o'rinlarini tayyorlash xalq xo'jaligi sohalarini rivojlantirish istiqbollari aniqlashda esa mehnat yoshidagi aholi haqidagi bashorat ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Umuman, iqtisodiyot va aholini ijtimoiy hayotining barcha qirralari istiqbolini rejalashtirishda shu ijtimoiy jarayonlarning qatnashchilari, iste'molchilar va yaratuvchilari bo'lishi aholi guruhlari haqidagi demografik bashorat zarurdir. Aks holda kelajak uchun rejalashtirilgan har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon ijobiy natija bermaydi. Demografik, bashorat demografiya fani va demografik tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri hosoblanadi. Demografik bashorat-bashorat etilayotgan davrga qarab qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'ladi.

Qisqa muddatli-demigrafik bashorat 5 yilga mo'ljallangan bo'lib, turli xo'jalik va rejalashtirish tashkilotlarida ko'proq qo'llaniladi. Qisqa muddatli bashoratda aniqlik darajasi nisbatan yuqori bo'ladi. Chunki 5 yil davimida aholini o'limi tug'ilishi jarayonida ham keskin o'zgarish ro'y bermaydi. Mehnat resurslari farzand ko'rish yoshidagi aholi guruhi, nafaqa yoshidagi aholi guruhlari haqidagi ma'lumotlar aniq bo'ladi. Asosan tug'iladigan bolalar soni maxsus hisob-kitoblar, uslublar orqali hisoblanadi.

O'rta muddatli – demografik bashoratlar –30 yilgacha bo'lgan davr uchun hisoblanadi. Ushbu bashoratda aholini tug'ilish va o'lim jarayonlari, aholi migratsiyasida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar ilmiy asosda o'rganiladi va bashorat tuzishda hisobga olinadi.

Uzoq muddatli demografik bashoratlar **30-60** yilda qo'llanadi. Bunday bashoratlar aholi tug'ilishi va o'limining kelajakdagi o'zgarishlari haqidagi gipotezalarga asoslangan. Uzoq muddatli demografik bashoratga aholi migratsiyasini hisobga olish bir muncha murakkabroq kechadi. Chunki aholi migratsiyasi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bir qatorda jamiyatda, tabiatda yuz bergan tasodifiy jarayonlar bilan ham bog'liqdir. Shu tufayli uzoq muddatli demografik bashoratlarning aniqlik darajasi nisbatan pastroq bo'lishi mumkin.

Demografik bashorat o'z tarixiga egadir. Bu boradagi eng dastlabki harakatlar qadimgi **Rim va Gretsiyada** kuzatilgan. Ilmiy asoslangan birinchi demografik bashoratlar XVII asrning oxiri XVIII asrning boshlarida **L. Eyper, T Maltus, Pirla-Pida** lar tomonidan yaratilgan.

XX asrning **20** yillaridan boshlab aholi o'sishining asosiy komponentlari, tug'ilish, o'lim jarayonlaridagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda, takomillashgan uslublar yordamida demografik bashoratlar hisoblana boshlandi. Ana shu yillarda **Fransiya, Germaniya, Italiya, Daniya** davlatlari aholisining kelajakdagi miqdori demografik bashoratlar orqali, aniqlandi.

1921 yil **E.M. Tarsov, S.G. Struminlar 1921-1941 yillar uchun Rossiya** aholisining demografik istiqbolini ishlab chiqdilar. **A.S.Novoselskiy, B.B Poevskiy, M.B. Ptux, Yu.A.Korchak-Chepurkovskiy, A.P.Komnko, B.Babaninlar** tomonidan ham demografik bashoratlar ishlab chiqilgan. Demografik bashoratning uslublari esa Rossiyalik aholishunos olimlar **A.Ya. Boyarskiy, B.Ts. Urlanis, V A. Borisov** ishlarida keng o'rin olgan. O'zbekistonda demografik bashoratni ishlab chiqish asosan **1960** yillardan boshlanadi. Respublikada dastlabki demografik bashoratlar aholishunos olim **M.K.Qoraxonov** rahbarligida **1962-1980** yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik Respublikada **Mullajonov, Ubaydullayeva, Ali-Qoriyev, Bo'riyeva, Maksakova** va boshqalar har tomonlama mukammal bashoratlarning ishlab chiqishdi.

Demografik bashoratda mehnat yoshidagi aholini yosh-jinsiy, ma'lumot, kasb-malakasi bo'yicha kelajak tarkibini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, ana shu bashorat asosida har bir davlat va uning hududlarida kelajakdagi mehnat resurslari balansi ishlab chiqiladi.

Aholining oilaviy tarkibini bashorat etish ham muhim demografik tadqiqotdir. Chunki oila juda ko'p mahsulotlarning iste'molchisi hisoblanadi. Kelajakda oilaning tarkibi qanday bo'ladi, aholining necha foizi yolg'iz yashaydi, necha foizi oddiy oilalarda, necha foizi 2-3 avlod vakillari yashovchi murakkab oilalarda istiqomat etadilar. Yosh oilalar salmog'i qanday bo'ladi? Ana shu savollarga oila tarkibini bashorat etish orqali javob beriladi hamda shu bashorat asosida aholiga turar joy yashash uchun kerak bo'lgan barcha mahsulotlar ishlab chiqish rejalashtiriladi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Aholi rivojlanishining qonuniyatlari mohiyatini yoriting.
2. Aholi qanday qonuniyatlarda asosida rivojlanadi.
3. Aholi siyosatini qanday tushunasiz.
4. Demografik siyosat nima.
5. Demografik bashorat.
6. Demografik bashorat turlarini tahlil qiling.

GLOSSARIY:

“Agroshaharlar” yoki **“qishloq shaharlari”**-urbanistik siyosat tufayli O‘zbekistonda birdaniga 966 qishloq aholi punktiga shaharcha maqomi berildi. Ularning hozirgi real holatini hisobga olib professor A.S.Soliyev shunday nomlagan. **Aglomeratsiya**—aholi punktlarning bir-birlariga qo‘shilib ketib, ulkan shahar, yagona iqtisodiy hudud hosil qilishi.

Aholi migratsiyasi-bu odamlarning (migrantlarning) u yoki bu hududlar chegarasi orqali, yashash joyini doimiy o‘zgartirayotgan yoki qisqa yoxud uzoq muddatga yoki doimiy tarzda kelib qyetishini anglatuvchi ko‘chishidir.

Aholi punktlari-aholi joylashishining hududiy ko‘rinishi, ya‘ni shaklidir.

Aholi registrlari-bu muayyan hududda muntazam yashovchi har bir shaxs yoki uy xo‘jaligi haqida axborotga ega bo‘lgan kartotekadir. Aholi registrida har bir insonning asosiy ijtimoiy-demografik tavsiflari to‘grisida ma‘lumotlar jamlanadi.

Aholi ro‘yxati-aholi haqidagi muhim axborot manbalaridan biri bo‘lib, aholi soni va uning harakati haqidagi ma‘lumotlarni vigish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonidir. BMT ta‘rifiga ko‘ra, aholi ro‘yxati - bu ma‘lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma‘lumotlarni yigish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir.

Aholi soni-muayyan bir hududda yashovchi aholining umumiy miqdori hisoblanadi. Aholi soni tuzilish va o‘lim natijasida muntazam o‘zgarib turadi, muayyan bir hududlar uchun esa aholi migratsiyasi natijasida o‘zgaradi.

Aholi takror barpo bo‘lishining brutto koeffitsienti-Har bir ayolning reproduktiv, ya‘ni farzand ko‘rish davrida (15-49 yosh) o‘rganilayotgan davrdagi tug‘ilish darajasi saqlangan holda, nechta qiz farzand ko‘rishi mumkinligini aniqlab beradi.

Aholi takror barpo bo‘lishining netto koeffitsienti-Bu koeffitsient, aholi takror barpo bo‘lishining sof koeffitsienti bo‘lib, u avlodlar almashinuv darajasini aniq ifodalaydi, chunki bu ko‘rsatkichda tug‘ilgan qiz bolalarni onasini yoshiga etgunga qadar yashab borganlari hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda aholi takror barpo bo‘lishining netto koeffitsientida o‘lim ehtimoli hisobga olinadi.

Aholi tarkibi-bu aholining muayyan bir alomatlariga ko‘ra taqsimlanishidir yoki demografiya tili bilan aytganda qandaydir o‘zgaruvchilarga asoslangan taqsimotdir. Masalan, aholining yosh tarkibi, jins tarkibi.

Aholi punktlari-inson tomonidan yaratilgan odamlar hayoti uchun zarur bo‘lgan moddiy shart-sharoitga ega ma‘lum bir hududda yashovchi aholining joylanishi.

Aholini geografik o‘rganishning demografik yo‘nalishi-aholining o‘sishi, yoshi va jinsi, milliy tarkibi, takror barpo bo‘lishiga e‘tibor byerilishi.

Aholining hududiy tashkil etish shakllari-turli yiriklikdagi aholi punktlari, ularning yirik murakkab tizimlari.

Aholining jins tarkibi-aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir. Aholining jins tarkibi-aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir.

Aholining keksayishi-aholi umumiy sonida ulug‘ yoshdagilar ulushining ortishi, yoshlar salmog‘ining kamayishi, shu bilan bir vaqtda o‘rta yoshdagi aholi sonining ko‘payishida o‘z ifodasini topadi. Ta‘kidlash joizki, aholining keksayishi deganda, nafaqat bu yosh guruhidagi kishilar salmog‘ining, balki mutloq sonining ham ortishi tushuniladi.

Aholining takror barpo bo'lishi-aholining miqdori va tarkibini doimo tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa avlodlar o'rnini to'ldirishi orqali yangilanishidir. **Aholining yosh tarkibi**-bu aholining yosh guruhlari va yosh kontingentlari bo'yicha taqsimotidir.

Akkumulyasiya jarayoni-bu ketma-ketlikdagi amallarga bo'lingan tug'ilishning yig'indi koeffitsientining hisoblanishidir, shu sababli 50 yoshga qadar yig'ilgan tug'ilishlar soni byerilgan shartli avlodning tug'ilishning yig'indi koeffitsientiga teng bo'ladi.

Amaliy demografiya-aholi va demografik jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni shaharlar va qishloqlarni, qurilishni, ishlab chiqarish korxonalarini joylashtirishda, umuman inson hayoti uchun zarur bo'lgan vositalarni rejalashtirishda ishlatilishi.

Aniq yosh-imkoni boricha maksimal aniqlik bilan o'lchangan, tug'ilgan vaqtdan joriy daqiqagacha bo'lgan davr oralig'iga tengdir. Masalan, insonni tug'ilgan vaqtini aniq bilgan holda aytish mumkinki, qandaydir vaqtda uning yoshi 31 yil 4 oy 13 kun 7 soat 30 minut 28 sekundga teng.

Antropologiya (grek tilidan-antropos-"inson") inson organizimining evolyusiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning kelib chiqish qonuniyatlari, shuningdek, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o'rganib, u demografiya bilan birgalikda aholi mehnat faoliyati turmush sharoiti va madaniyati hududiy xususiyatlarni o'rganadi.

Aralash funksiyali qishloqlar-aholisi qishloq xo'jaligida band bo'lmasdan sanoatda, transportda va boshqa tarmoqlarda ishlaydigan aholi punktlari.

Aralash qishloqlar-aholisining aksariyati qishloq xo'jaligida, ma'lum bir yashovchilargina sanoatda, transportda, qurilishda, xizmat ko'rsatish yoki boshqarishda ishlaydigan qishloq aholi punktlari. Aralash tipdagi qishloqlar ikki sohalarning rivojlanishi yoki, odatda, qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sanoat korxonalar negizida vujudga keladi.

Assimilyasiya-mohiyati shundaki, biron-bir xalqning alohida guruhi yoki butun bir xalq uzoq vaqt davomida boshqa xalq orasida yashab, uning tili va madaniyatini o'zlashtiradi hamda o'zini avvalgi etnik birlikka mansub ekanini inkor qiladi. Milliy o'zlikni anglashdagi o'zgarishlar bu jarayonning oxirgi bosqichi hisoblanadi.

Avlod-muayyan bir vaqtda tug'ilgan insonlarga tegishli bo'lib, ko'pincha bir kalendar yiliga teng. Shu bilan birga, demografiyada ota-onalar nolinci, ularning farzandlari birinchi, nevaralari esa ikkinchi avlod hisoblanadi.

Avlod uzunligi-bu ota-onalar avlodi o'rnini ularning bolalari bosishi uchun kerak bo'ladigan o'rtacha vaqtdir. Ayol aholi uchun avlod uzunligi 30 yil atrofida tebranadi, yerkak aholi uchun esa u nisbatan kattaroqdir.

Avstraloid irqi - to'q rangi, keng burni, ularni negroidlar bilan yaqinlashtiruvchi qalin lablari, biroq ulardan farqlantiruvchi to'liqsimon sochlari (avstraliyaliklar, veddoidlar), kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami (avstraliyaliklar), ba'zan biroz zaiflashadigan pigmentasiya bilan ajralib turadi.

Demografik inqiroz-aholining takror barpo bo'lishidagi o'zgarishlar tufayli sodir bo'ladigan jarayon. Demografiya tarixida XIX asrning oxiriga qadar demografik inqirozga ocharchilik, epidemiya va urushlar sabab bo'lgan. Bu omillarga tayangan holda aholining o'limi ortgan va o'z-o'zidan aholi sonining kamayishiga, dunyoning

ba'zi mamlakat va mintaqalarida, alohida hududlarda umuman odamlarning qirilib kyetishiga olib kelgan. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida tug'ilish sonining keskin pasayishi aholi mutloq sonining kamayishiga, ya'ni demografik inqirozga olib keldi.

Demografik jarayon-tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish bo'lib, demografiyada aholining takror barpo bo'lishi sifatida, tegishli demografik hodisalarning vujudga kelishi natijasida sodir bo'ladi.

Demografik o'tish-aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga o'tishidir. Masalan, demografik jarayonlarning o'zgarishi tufayli aholi kengaygan takror barpo bo'lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo'lishga o'tadi.

Demografik portlash-tug'ilishning juda yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi natijasida aholi sonining yuqori sur'atda o'sishidir.

Demografik statistika-demografiyaning eng hadimgi tarmohi bo'lib, uning predmeti aholini takror barpo bo'lishining statistik honuniyatlari hisoblanadi. Demografik statistika fanining asosiy vazifalariga statistik kuzatuv usullarini ishlab chihish, demografik hodisalar va jarayonlarni o'lchash, aholining takror barpo bo'lishi to'hrisidagi birlamchi statistik ma'lumotlarni yihish va hayta ishlash kiradi.

Depopulyasiya-tug'ilish darajasining pasayishi, o'limning ko'payishi natijasida, aholi mutloq sonining kamayish jarayonidir.

Doimiy aholi-ma'lum hududda ro'yxatga olish vahtida doimiy yashovchi aholi. Shu bilan birga, vahtinchalik safarga ketganlar ham doimiy aholiga kiritiladi. Doimiy yashash mezonini sifatida olti oyga teng davr olinadi.

Doimiy migratsiya- bu aholining ko'chib ketgan joyida butunlay qolib kyetishi yoki uzoqroq muddat qaytib kelmasligidir. Kishilarning nisbatan qisqa muddatdan so'ng ko'chib ketgan joylariga qaytib kelishlari vaqtinchalik migratsiyadir.

Elat-kishilarning tili, hududi, iqtisodiyoti va madaniyati o'xshash bo'lgan kishilar guruhi.

Etnik integrasiyalashuv-ya'ni turli etnoslarning yaqinlashuvi asosan ko'pmillatli davlatlarda sodir bo'ladi.

Etnografiya-demografiya bilan chambarchas va har tomonlama bog'liq bo'lgan fanlar hisoblanadi. Chunki bu fanlar ham bevosita aholi geografiyasi singari aholini o'rganadi. Lekin bular aholini har qaysisi o'z nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda tadqiq etadilar. Masalan, demografiya aholi soni, takror barpo bo'lish qonuniyatlari va omillarini o'rgansa, etnografiya – halqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy tarixiy aloqalarini o'rganadi. Halqlarning tarqalishini esa etnogeografiya o'rganadi. Aholi geografiyasini demografiya bilan aloqasi alohida ahamiyat kasb etadi. Hududlar aholisini o'rganishda aholi geografiyasi demografik jarayonlarga murojaat etadi. Bunday tadqiqotlarni geodemografik tadqiqotlar, deb ataladi.

Friksion ishsizlik – ish qidirayotgan yoki yaqin vaqt ichida ish bilan ta'minlanishini kutayotgan ishchi kuchi.

Gyerontodemografiya-aholining keksayishi, uning shakllanishini, turlarini, omillarini va demografik, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini o'rganuvchi fan sanaladi.

Guruhlashgan holda joylashgan aholi punktlari-turli xil kattalikdagi shahar va qishloq aholi punktlari ko'rinishda bo'ladi.

Hududiy demografiya-ma'lum hudud, mamlakat, davlatning hududiy bo'linmasidagi aholi soni, yosh – jinsiy, oilaviy tarkibi demografik jarayonlarining hususiyatlarini o'rganadi.

Ichki migratsiya-deb biror bir mamlakat, viloyat yoki ma'muriy hududiy birlik ichida aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishidir. Bu xil migratsiya ham o'z navbatida to'rt yo'nalishga bo'linadi: shahardan-shaharga, shahardanqishloqqa, qishloqdan-Shaharga, qishloqdan-qishloqqa.

Intyergenetik interval-bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishi o'rtasidagi vaqt.

Irqlar-umumiy irsiy morfologik va fiziologik belgilarga ega bo'lgan, tarixiy shakllangan kishilar guruhidir.

Ishchi kuchi – mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmuasi bo'lib, xorijiy adabiyotlarda u ko'pincha «iqtisodiy faol aholi» tushunchasining sinonimi sifatida qo'llaniladi.

Jismoniy salomatlik-barcha a'zolar va butun organizmning to'kis ishlab turgan tabiiy holati.

Konsolidasiya-bu o'zaro yaqin bir necha etnoslarning (qabila, elat) bitta yirik xalqqa qo'shilishi yoki mavjud xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishi bo'yicha yanada jipslashuvidir.

Lalmikor yerlar- tabiiy holda namlanib dehqonchilik qilinadigan yerlarning umumiy maydoni.

Makro o'rni- shahar aholi punktlarining yirik davlat chegaralariga nisbatan o'rni.

Mavsumiy migratsiya - kishilarning yilning muayyan bir faslida chetga chiqishi yoki kelishi jarayonidir. Mavsumiy migratsiya asosan mehnat migratsiyasiga xos jarayon bo'lib aholi bandligida katta tebranishlar bo'ladigan va ishchi kuchiga talab katta bo'ladigan mavsumlarda kishilarning migratsion faolligi bir necha barobar ortib ketadi. Mavsumiy migratsiya ko'proq qishloq xo'jaligi, mehmonxona xo'jaligi singari ishchi kuchini ko'p talab etadigan va yuqori malaka talab etilmaydigan ishlar bilan bog'liq bo'ladi.

Mego o'rni- shahar aholi punktlarining dunyo miqyosida yoki uning yirik regionlariga nisbatan tutgan.

Mehnat migratsiyasi-mehnatga qobiliyatli aholining ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishdagi o'zgarishlar bilan bog'liq makoniy ko'chib yurishidir. Mehnat resurslari – mehnatga yaroqli aholi. Mehnat resurslarini aniqlashda aholining yosh va jins tarkibi hisobga olinadi. Ularga 16-59 yoshdagi erkaklar, 16-55 yoshdagi ayollar kiradi.

Mehnat resurslari-aholinig mehnatga layoqatli qismi. Erkaklarning 16-59 yoshgacha, ayollarning 16-54 yoshgacha bo'lgan qismi. Mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi - O'zbekistonda mehnat yoshining quyi chegarasi 16 yosh bo'lib, yuqori chegara yosh bo'yicha pensiya olish huquqi bilan belgilangan.

Metaetnik umumiylik-deb nomlanadigan, bir necha xalqlar guruhlarini qamrab oladigan birliklar ham mavjud.

Metropolislar-ishlab chiqarish, madaniy-maishiy, kommunal–xo'jalik aloqalari o'zaro tutashgan holda vujudga kelayotgan Shahar aholi punktlarining yangi turi;

Mezo oʻrni - shahar aholi punktlarining mamlakat katta bir qismiga yoki uncha katta boʻlmagan davlatga nisbatan oʻrni.

Mikro oʻrni- shahar aholi punktlarining yaqin shahar atrofiga nisbatan oʻrni.

Millat - nomi saqlanib qolgan elatning etnik rivojlanish mahsulidir. Biroq, davlat chegaralaridagi oʻzgarishlar tufayli ayrim elatlar negizida bir qancha etnik birliklar yuzaga kelgan (masalan, portugallar va galisiyliklar, nemislar va avstriyaliklar va h.k.).

Mongoloid irqi - toʻgʻri qattiq qora sochlar, zaif rivojlangan uchlamchi jun qoplami, sariq tusli tyeri, qisq koʻz, keng yuz, kuchli chiqib turgan yonoq suyagi, past qansharli ingichka yoki oʻrtacha kenglikdagi burun, koʻz qovogʻining yuqori qismini ajin qoplashi xarakterlidir.

Negroidlar irqi - qora, jingalak sochlar, qoʻykoʻz, tez-tez pigmentlashib turadigan tyeri, zaif yoki oʻrtacha rivojlangan uchlamchi jun qoplami, oʻrtacha chiqib turgan yonoq suyagi, oldinga kuchli chiqqan jagʻ, zaif chiqib turgan keng burun, qalin lablar xarakted.

Neonatal davr-bolaning tugʻilganidan to 28 kunigacha boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi. Ushbu koʻrsatkich goʻdaklar oʻlimining asosiy qismlaridan biri boʻlib, chaqaloqlarning shu davrga toʻgʻri keladigan oʻlim salmogʻi qancha baland boʻlsa, goʻdaklar oʻlimining darajasi shunchalik past boʻladi.

Noqonuniy migratsiya - esa kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab oʻtgan va davlat organlari tomonidan roʻyxatga olinmagan holdagi hamda zaruriy xujjat, va ruxsat boʻlmagan holdagi koʻchishidir.

Oʻlik tugʻilish – homiladorlik 28 haftadan yuqori boʻlganda oʻlik homilaning ona tanasidan ayirish. Ayirilgan homila hech qanday faoliyat koʻrsatmaydi, u ayirilganda uning mustaqil nafas olish yoʻllari ishlamaydi.

Oʻlim-organizm hayot faoliyatining muqarrar qonuniy toʻxtashi. Oʻlim qayd etilgandan soʻng hayot funksiyasini tiklash mumkin emas va har qanday qayta tiriltirish choralari ham insonni hayotga qaytara olmaydi. Oʻlim jadvali joriy yilda ayrim yoshlardagi oʻlim koʻrsatkichlariga asoslangan holda aholining hayoti mobaynida kamayib borishini koʻrsatuvchi va bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlgan koʻrsatkichlar tizimidan tashkil topgan jadval.

Perinatal davr-homilaning 28 haftadan boshlab, chaqaloq hayotining dastlabki 7 sutkasigacha boʻlgan davrni qamrab oladi. «Perinatal oʻlim» tushunchasi birinchi marta S.Pefler (1948 y) tomonidan qoʻllanilgan boʻlib, tarjima qilinganda «tugʻruq atrofidagi yoʻqotish», degan maʼnoni anglatadi.

Polifunksional-koʻpgina shaharlar bitta emas, birqancha funksiyani bajarishi.

Postneonatal davr-neonatal davrdan keyingi davr boʻlib, 28 kundan 1 yoshga toʻlgunga qadar boʻlgan oraliqni oʻz ichiga oladi.

Qabila – tarixiy jihatdan etnoslarning eng qadimiy tipi.

Qishloq aholi geografiyasi - shaharlar geografiyasiga (geourbanistikaga) qaraganda uncha “omadi kelmagan” ilmiy yoʻnalish hisoblanadi.

Qishloq aholi punktlari - shahar aholi punktlari talablariga javob byermaydigan barcha aholi punktlari qishloqlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan aholi punktlari - qishloq aholi punktlaridagi aholining bir qismi qishloq xo'jaligida, qolgani sanoat, transport, qurilish va xizmat ko'rsatish sohaslarida band bo'lgan aholi punktlari kiradi.

Qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan aholi punktlari - qishloq xo'jaligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, aholisi qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish va uni qayta ishlash bilan band bo'lgan aholi punktlari.

Qonuniy migratsiya - bu kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tmagan holda, davlat organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan va tegishli ruxsatnomalari bo'lgan holdagi ko'chishlaridir.

Quyidan keksayish-bu tug'ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog'ining kamayib, qariyalar salmog'ining esa ortib borishidir.

Shahar aglomeratsiyasi-mehnat, madaniy-maishiy, rekratsion, infratuzilma, ishlab chiqarish va boshqa aloqalari bilan o'zaro birlashgan shahar aholi punktlari guruhiga aytiladi.

Mavsumiy ishsizlik-ishlab chiqarish darajasining pasayishiga bog'liq holda ishchi kuchiga bo'lgan talabni kamayishi oqibatida yuzaga keladigan ishsizlik.

Suburbanizatsiya - (suburbanizatsiya lotinchadan subur-shahar atrofi) aholining shahar atrofiga ko'chib o'tishi va shahar atrofida aholining to'planib kengayishi;

Tarqoq joylashgan aholi punktlari – yakka holda qurilgan yashash joyi bo'lib, ular ko'proq xizmat yuzasidan (fyermyerlar) tashkil qilinib, bir-biridan ma'lum bir masofadagi uzoqlikda joylashadi.

Tashqi migratsiya-deb aholining mamlakat tashqarisiga, jumladan qo'shni mamlakatlar yoki chet elga ko'chib kyetishi yoki u yerdan ko'chib kelishidir. Tashqi migratsiyaning qit'alararo va qit'alar ichidagi turlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin.

Tavsifiy demografiya – demografik xodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, ularni ijtimoiy – iqtisodiy omillar bilan bog'liqligini maxsus demografik va matematik uslublar yordamida o'rganadi.

To'liq o'lim jadvali-bu bir yillik koeffitsientlar asosida hisoblab chiqariladigan o'lim jadvali. Mazkur holda o'lim jadvali qadami 1 ga teng bo'ladi. Odatda, ular 0 dan 100 gacha bo'lgan yosh davrini qamrab oladi.

Urbanizatsiya – (lotincha urbanus – shahar) – shaharlashish, ya'ni shaharlarning o'sishi va ko'payishi. Bu jarayon fan-texnika inqilobi davrida keskin kuchayib, shahar aholisining ko'payishiga, shahar turmush tarzining keng tarqalishiga sabab bo'ladi.

Vaqtinchalik migratsiya- migratsiyaning eng muhim yo'nalishi bo'lib, aholining ma'lum bir muddatga (asosan bir yil muddatga) yashash joyini o'zgartirishidir.

Vaqtinchalik yashovchilar-bu mazkur hududda doimiy yashab qolishni istamagan, lekin bu yerda ro'yxatga olish davrida bo'lgan aholi.

Vaqtinchalik ketganlar-bu mazkur hududda doimiy yashaydigan, biroq ro'yxatga olish davrida u yerda bo'lmaganlar.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya-ayrim mamlakatlar xo'jalik iqtisodiy va siyosiy tizimining o'zaro birlashishini bildiruvchi jarayon.

Xalqaro mehnat taqsimoti-alohida olingan mamlakatning mahsulot va xizmatlar turlarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashishini bildiradi.

Yillar to'lgandagi yosh-bu aniq yoshning to'liq sonlarga ega bo'lmagan qismidir, u oxirgi tug'ilgan kundagi aniq yoshiga tengdir. Aynan shu yosh bo'yicha odatda «Yoshingiz nechada?» degan savolga javob beriladi. Matematik jihatdan bu pastga qarab to'liq songacha qoldiq qismlar kattaligini hisobga olmasdan yaxlitlab yuborilishini anglatadi.

Yollanib ishlaydiganlar-band aholining eng ko'p sonli guruhi bo'lib, mulkchilikning har qanday shaklidagi korxonalar (tashkilot, muassasa) rahbari yoki alohida shaxs bilan pul yoki natura holida haq oladigan mehnat faoliyati shartlari haqida yozma mehnat shartnomasi, kontrakt yoki og'zaki bitim tuzgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

Yosh-bu insonning tug'ilishidan to' uning hayotidagi u yoki bu daqiqasigacha oqib o'tgan vaqtdir. Yosh yillarda, oylarda (hayotning birinchi yillarida), haftalarda (hayotning birinchi oylarida), kunlarda va soatlarda hisoblanadi.

Yosh akkumulyasiyasi-bu aholining ma'lum bir yoshlaridagi sonining qo'shnilariga nisbatan ko'proq yig'ilib qolishidir. Yosh akkumulyasiyasi odamlarning psixologik ta'sir ostida sonli o'zgaruvchilarni yaxlitlab yuborishga moyilligi ostida vujudga kelib, ular aniq sonlar o'rniga yaxlitlangan, yaqin bo'lgan kattaliklarni aytishadi.

Yosh kontingenti-bu umumiy yosh, shuningdek, ayrim demografik, ijtimoiy-ihtisodiy va boshqa alomatlar bo'yicha birlashtirilgan shaxslar guruhidir.

Yosh-jins piramidasi-ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins bo'yicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (o'ngdan) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal o'qi yosh shkalasini o'zida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intyervallarga bo'linib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intyervali bilan tugallanadi.

Yuqoridan keksayish-bu tug'ilishning kamayishi sharoitida keksa yoshdagi aholi o'rtasida o'limning qisqarishi, tug'ilganda kutilayotgan hayot davomiyligining uzayishi hisobiga qariyalar salmog'ining ortib borishidir.

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR VA INTERNET MANBALARI:

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь-Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 48-б.
2. Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ, - Тошкент, 2016. 56-б.
3. Мирзиёев Ш. М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь –Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 104-б.
4. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган.- Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 488-б.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 март 2009 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий ҳудудий тузилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чоратадбирлар тўғрисида” № 68-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 12-сон, 130-модда.
6. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Оила кодекси” ни тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1998 йил 30 апрель, № 607-1.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 март 2009 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий ҳудудий тузилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида” № 68-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 12-сон, 130-модда.
9. Abdalova Z.T., Tojiyeva Z.N. Iqtisodiy geografiya. O‘quv qo‘llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
10. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 б.
11. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- С Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge Univiversity Press, 2010-442 p.

12. Алисов Н. В., Хорее Б. С. Экономическая и социальная география мира (общий обзор). - М., 2001.
13. Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии: Учебное пособие. – СПб. Изд-во СПбГУ, 2013. – 307 с.
14. Асанов Г, Набиханов М, Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 209 б.
15. Ата-Мирзаев О, Гентшке В, Муртазаева Р, Салиев А. Историкодемографическое очерки урбанизации Узбекистана. – Т., 2002.– 125 б.
16. Ата-Мирзаев О. Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т., 2009. – 223 с.
17. Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. – Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.
18. Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006.
19. Борисов В. А. Демография. – М.:Издательский дом НОТАБЕНЕ, 1999, 2001. – 272 с.
20. Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т., Университет, 1997. - 157 б.
21. Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т., Университет, 1997. - 157 б.
22. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.
23. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва Демография асослари. - Тошкент., “Тафаккур», 2011. – 160 бет.
24. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари (ўқув кўлланма). – Т.: Фан, 2008. – 156 б.
25. Бутов В. И. Экономическая и социальная география зарубежного мира и Российской Федерации: Учебное пособие. – Москва: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. – 192 с.
26. Бутов В.И. Демография: Учебное пособие. Под.ред.В.Г.Игнатова. Второе изд., перераб и доп. – М.:ИКЦ. Март; Ростов н/д: Издательский центр “Март”, 2005. – 576 с.
27. Валентей Д.И. Основы теории народонаселения: Учебное пособие для экон. спец. вузов/ Д.И. Валентей, В.И. Козлов, Н.В. Панкратьева и др. – М.: Высшая школа, 1986. – 376 с.
28. Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.
29. Гендерное равенство в Узбекистане: Факты и цифры 2000-2004. Статистический сборник. – Т., 2005. – 90 с.
30. Гендерные проблемы и развитие. – М: Издательство «Весь мир», 2005. - 408 с.
31. Глущенко Г.И. Миграция и развитие: Мировые тенденции // Вопросы статистики, 2/2008. – М., 2008. – С. 65 – 79.
32. Фуломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. – Т.: Меҳнат, 2001. – 248 б.
33. Демографическая энциклопедия/ Редкол.: Ткаченко А.А. Аношкин А.В., М.Б. Денисенко и др. – М.: ООО «Издательство «Энциклопедия», 2013. – 944 с.

34. Демографический ежегодник Узбекистана 1991-2003 годы. Статистический сборник. – Ташкент., 2004. – 300 с.
35. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат. – М.: «Финансы и статистика», 1990. – 639 с.
36. Демографическое развитие: вызовы глобализации. Седьмые Валентеевские чтения. Материалы международной конференции. – Москва., Макс – Пресс , 2012. – 695 с.
37. Детерминация демографических процессов: сборник статей / Под ред. Зверевой Н.В. и Архангельского В.Н.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова. – М.: МАКС Пресс, 2012. – 384 с.
38. Доклад о развитие человека 2010, 20-е юбилейное издание. Реальное богатство народов: пути к развитию человека, ПРООН. – Москва.: Вес Мир, 2010.
39. Доклад о человеческом развитии Узбекистана – 2003 г. - Ташкент.: Ўзбекистон, 2004.
40. Кильдишев Г.С., Козлова Л.Л., Ананьева С.П. Статистика населения с основами демографии: Учебник/ Г.С.Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. – М.: “Финансы и статистика”, 1990. – 312 с.: ил.
41. Клупт М.А. Демография регионов Земли. – СПб.: Питер, 2008. – 347 с.: ил.
42. Копылов В.А. География населения. Учебное пособие.– М.: 1999. – 124 с.
43. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения: (Опыт комплексного регионального исследования). – Киев.: Наукова Думка, 1991. – 200 с.
44. Максаковский В. П. Общая экономическая и социальная география. Курс лекций. В двух частях. Часть.: - Гуманитар. Изд. Цент ВЛАДОС, 2009. – 367 с.
45. Медков В.М. Демография. Учебник. - М., 2003. 2004.
46. Международная миграция населения на постсоветском пространстве в эпоху глобализации / Гл.ред.серии В.А. Ионцев. – М.: Издательство Московского университета, 2012. – 88 с.
47. Моисеенко В.М. Внутренняя миграция населения. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. – 285 с.
48. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. Ўқув қўлланма. – Тошкент., 2003.
49. Народонаселение / Ежеквартальный научный журнал, 1 - 2006. – Москва, 2006. – 144 с.
50. Народонаселение мира в 2004 г. UNFPA – New York. 2004. – 139 с.
51. Народонаселение мира в 2005 г. UNFPA – New York. 2005. – 139 с.
52. Народонаселение мира в 2009 г. Перед лицом меняющегося мира: женщины, народонаселение и климат. UNFPA – New York. 2009. – 106 с.
53. Народонаселение мира в 2010 г. От конфликта и кризиса к возрождению: поколения перемен. UNFPA – New York. 2010. – 116 с.
54. Народонаселение мира в 2012 г. Дело выбора, а не случая. Планирование семьи, права человека и развитие. Анализ данных и тенденций для понимания проблем. UNFPA – New York. 2012. – С.17.

54. Население Узбекистана 1991-2001. Статистический сборник. – Т., 2002. – 256 с. Қаюмов А.А., Якубов Ў.Ш., Абдуллаев А.Г. Аҳоли географияси ва Демография асослари. – Т.: “Фан ва технология”, 2011. – 160 б.
55. Население Узбекистана 2012. Статистический сборник. – Т., 2012. – 118 с.
56. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник. – Т.: Узбекистан, 2011. 229 с.
57. Основы демографии: Учебно-методические материалы по курсу/ Под ред. Ионцева В.А., Ананьевой Г.Е. – М.: МАКС Пресс, 2010. – 116 с.
58. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика): Учебное пособие для геогр. спец. вузов. – Высш. шк., 1991. – 319 с.
59. Пирожков С.И. Внешние трудовые миграции в Украине: Социально – экономический аспект. – Киев, 2003. – 133 с.
60. Расселение населения. Памяти Б.С.Хорева (1932-2003 гг.). Сборник статей/ Под ред. И.А.Даниловой, Н.Г. Джанаевой и Р.В. Дмитриева. – М.: 2012. – 328с.
61. Рыбаковский Л.Л. Программа действий по улучшению демографической ситуации. – М.: МАКС Пресс, 2006. – 151 с.
62. Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы/Е.Ю. Садовская. – Алма-Ата: Галым, 2001. – 259 с.
63. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения и хозяйства / Под общ. ред. В.Г. Глушковой. – М.: КНОРУС, 2005. – 384 с.
64. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2004. – 244 с.
65. Слука А.Е. Слука Н.А. География населения с основами демографии: Учебно-методическое пособие для ВУЗов. – М., 2001.
66. Солиев А.С., Бўриева М.Р ва бошқалар. Қишлоқ жойлар демографияси. – Т., 2005. - 140 б.
67. Тожиева З.Н. Иқтисодий ва демографик статистика. – Т., 2002. - 160 б.
68. Тожиева З.Н. Статистиканинг умумий назарияси. – Т., 2000. - 58 б.
69. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (Монография). – Т.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 б.
70. Убайдуллаева Р, Ата-Мирзаев О, Умарова Н. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. – Т., 2006. – 95 б.
71. Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально- организационный аспект). – Киев: Наука думка, 1990. – 172 с.
72. Шахотько Л.П., Привалова Н.Н. Демографическая безопасность: сущность, задачи, система показателей и механизм реализации // Вопросы статистики. – М., 2001. - №7. – С.16 – 21.
73. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения. – М.: Академический проект, 2005. – 206 с.
74. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения. – М.: Академический проект, 2005. – 206 с.
75. Экономическая география / В.П. Желтиков, Н.Г. Кузнецов, С.Г. Тяглов. Серия «Учебники и учебные пособия». Ростов н/ Д: Феникс, 2001. – 384 с.

INTYERNET SAYTLARI:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
3. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
4. <http://stat.uz>.
5. <http://ziyo.net>
6. www.un.org – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти сайти.
7. www.cia.gov- АҚШ марказий қидирув бошқармаси сайти.
8. [http:// Unpopulation.org](http://Unpopulation.org).
9. <http:// Population Refyerence Bureau>. 2009-2018. World Population Data Sheet.
10. <http:// www.religare.ru>.
11. <http:// www.unfpa.uz>.

MUNDARIJA:

Kirish.....	4
Mavzular bayoni.....	6
1-mavzu: Fanining predmeti, nazariy, ilmiy-amaliy asoslari va tushunchalari.....	6
2-mavzu: Aholi soni va dinamikasi.....	20
3-mavzu. Aholining tabiiy harakati.....	40
4-mavzu. Aholining migratsion harakatlari.....	73
5-mavzu. Aholining demografik tarkibi (aholining yosh-jins tarkibi).....	82
6-mavzu. Aholining irqiy tarkibi.....	95
7-mavzu. Aholining milliy tarkibi.....	102
8-mavzu. Dinlar va diniy tarkib haqida tushuncha.....	127
9-mavzu. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish. aholining ijtimoiy-sotsial tarkibi.....	136
10-mavzu. Aholining hududiy joylashuvi.....	148
11-mavzu. SHahar va qishloq aholi manzilgohlari.....	155
12-mavzu. Aholi siyosati va prognozlashtirish.....	171
Glossariy.....	177
Tavsiya etilgan adabiyotlar va internet manbalari.....	184

оглавление:

Введение	4
Описание темы.....	6
тема 1: Предмет науки, теоретические, научно-практические основы и понятия	6
тема 2: Население и динамика	20
тема 3. Естественное движение населения	40
тема 4. Миграционное перемещение населения	73
тема 5. Демографическая структура населения (возрастно-половой состав населения)	82
тема 6. Расовая структура населения	95
тема 7. Национальный состав населения	102
тема 8. Понятие религий и религиозная структура	127
тема 9. Трудовые ресурсы и их использование. социальная структура населения	136
тема 10. Территориальное размещение населения	148
тема 11. Городские и сельские населённые пункты.....	155
тема 12. Демографическая политика и прогнозирование	171
Глоссарий	177
Рекомендуемая литература и источники в интернете	184

Table of contents:

Introduction	4
Description of theme.....	6
them 1: Subject of science, theoretical, scientific and practical basis and concepts	6
them 2: Population and dynamics	6
them 3. Natural population movement	40
them 4. Migration of the population	73
them 5. Demographic structure of the population (age-sex composition of the population)	82
them 6. Racial structure of the population	95
them 7. National composition of the population.....	102
them 8. Concept of religion and religious structure	127
them 9. Labor resources and their use. social structure of the population	136
them 10. Territorial distribution of the population	148
them 11. Urban and rural populations	155
them 12. Demographic policy and forecasting	171
Glossary	177
Recommended literature and internet sources.....	184

**Xidiraliyev Komil Esonovich, Axunboboyev Ma'mur Maxmudovich, Tovbayev
G'ofur Zulqaynar o'g'li**

AHOLI VA IQTISODIY GEOGRAFIYA ASOSLARI

Dizayner: N. Tojibayeva

Kompyuterda sahifalovchi: N. Tojibayeva

Bosishga ruxsat etildi 2022 y "_____" _____

Qog'oz bichimi 60 x 84. 1/16

Ofset qog'oz. Bosma tobog'i 1,0 b.t.

Adadi 50 dona

Buyurtma raqami _____

Guliston sh., 4-mavze

Guliston davlat universiteti